

29 березня 2012 року відбулося сесійне засідання Загальних зборів Національної академії аграрних наук України.

У роботі Зборів взяли участь Хорошковський В.І. – Перший віце-прем'єр-міністр України, Шашук В.А. – голова Державного агентства водних ресурсів України, Рижок С.М. – голова Житомирської облдержадміністрації, Походенко В.Д. – віце-президент Національної академії наук України, іноземні члени НААН з Росії та Польщі, представники НАН України та галузевих академій України, керівники структурних підрозділів і відповідальні працівники Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Адміністрації Президента України, профільних відомств, ректори вищих навчальних закладів аграрного профілю.

Перед Загальними зборами виступив Хорошковський В.І.

На Загальних зборах заслухано та обговорено доповіді: президента Академії академіка НААН Безуглого Миколи Дмитровича "Підсумки діяльності Національної академії аграрних наук України за 2011 рік та основні завдання на перспективу"; першого віце-президента Академії академіка НААН Петриченка Василя Флоровича "Про фінансове забезпечення та використання коштів у 2011 році в системі Національної академії аграрних наук України".

В обговоренні звітних доповідей взяли участь академіки НААН: Балюк С.А., Гайдуцький П.І., Єжов В.М., Ладика В.І., члени-кореспонденти НААН: Петренко В.П., Седіло Г.М., почесні члени НААН: Васильченко М.С., Михайленко М.К., Савранчук В.В. – директор Кіровоградської державної сільськогосподарської дослідної станції Інституту сільського господарства степової зони НААН.

Заслухано та обговорено доповідь академіка-секретаря Відділення аграрної економіки і продовольства, члена-кореспондента НААН Жука Валерія Миколайовича "Наукове обґрунтування формування стратегічних запасів зерна: перспективи України в умовах глобалізації".

В обговоренні доповіді взяли участь: Кваша С.М. – директор Департаменту економічного розвитку і аграрного ринку Мінагрополітики України, член-кореспондент НААН, Ушачов І.Г. – віце-президент Російської академії сільськогосподарських наук, академік РАСГН, Шевчук В.О. – перший проректор Національної академії статистики, обліку та аудиту, голова Всеукраїнського товариства ім. С. Подолинського (теорія фізичної економії), доктор економічних наук, Іващенко О.О. – академік-секретар Відділення рослинництва, академік НААН.

Нижче публікуємо виклад доповідей Безуглого Миколи Дмитровича, Жука Валерія Миколайовича.

М.Д. БЕЗУГЛИЙ, доктор сільськогосподарських наук, професор, академік НААН, президент Національної академії аграрних наук України

Підсумки діяльності Національної академії аграрних наук України за 2011 рік та завдання на перспективу

Протягом звітної періоду Національна академія аграрних наук України відповідно до функцій, покладених на неї державою,

здійснювала наукове забезпечення розвитку галузей агропромислового комплексу. На загальних зборах відділень детально розглянуто результати роботи відділень у 2011 році та схвалено плани їхньої роботи на 2012 рік. Тому зупинимось на основних результатах діяльності Академії за звітний період.

Нині Академія об'єднує 101 дійсного члена (академіка), 116 членів-кореспондентів, 28 почесних і 64 іноземних членів та провідних учених аграрного профілю. До її складу входять 11 національних наукових центрів і 52 науково-дослідні установи. Експериментальною базою Академії слугують 170 державних сільськогосподарських підприємств.

Згідно з основними стратегічними завданнями, які стоять перед агропромисловим виробництвом, Президія Академії скеровувала

діяльність установ за 43 програмами наукових досліджень (ПНД), узгодженими з основними положеннями Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року, а також за основними напрямками фундаментальних і прикладних досліджень.

У результаті виконання 2016 завдань за програмами наукових досліджень у 2011 році було завершено 785 фундаментальних та 980 прикладних розробок. На виконання зазначених наукових робіт із бюджету було виділено 497,5 млн грн, з них на фундаментальні дослідження – 293,9 млн грн, на прикладні – 203,6 млн грн. Комерціалізація наукоємної продукції дала можливість одержати 176,6 млн грн позабюджетних коштів, у тому числі 27,9 млн грн за ліцензійними і 54,8 – за господарськими угодами, а 93,9 млн грн – за реалізацію наукоємної продукції. Із розрахунку на 1 гривню фінансування з державного бюджету надходження до спеціального фонду становило 48 коп., а у розрахунку на одного працівника – 17,3 тис. грн, що значно більше, ніж у попередні роки.

Згідно зі Статутом НААН, у періоди між Загальними зборами, які, як відомо, є вищим органом управління Академією, керівництво її діяльністю здійснювала Президія.

Минулого року на 23 засіданнях Президії Академії й 11 засіданнях бюро Президії розглядалися питання, спрямовані на наукове забезпечення виробництва та формування державної політики розвитку аграрного сектору економіки країни.

На виконання програмних рішень Уряду країни постановою Президії „Про оптимізацію мережі наукових установ Національної академії аграрних наук України” затверджено зміни в мережі Академії. Вивільнені в результаті оптимізації бюджетні кошти направлено на розвиток матеріально-технічної й аналітичної бази НААН.

Бюро Президії окреслило етапи оптимізації мережі Академії. За диференційованого підходу до оптимізації кількості наукових установ, їхньої структури та чисельності працюючих залежно від категорії установ і рівня кваліфікації співробітників, їхніх конкретних здобутків загальну кількість установ передбачається зменшити із 119 до 86, національних наукових центрів залишається незмінною – 11, а кількість галузевих і зональних інститутів буде скорочено з 52 до 32,

дослідних станцій – з 40 до 35, інших організацій – з 20 до 7. Проїшовши два етапи упорядкування мережі, Президія Академії реалізує третій, заключний етап її реорганізації – створення зональних науково-інноваційних центрів.

У пошуках нових напрямів розвитку та джерел фінансування аграрної науки бюро Президії Академії розглянуло питання „Про впровадження моделі інноваційного провайдингу в системі НААН”. Визначено, що інтегрування аграрної науки в інноваційно-інвестиційне середовище можна здійснити шляхом відповідного методологічного й організаційного забезпечення. За результатами експертизи та оцінки інноваційного потенціалу завершених розробок буде створено депозитарій об'єктів інноваційного трансферу НААН.

Здійснюючи координацію наукових досліджень, Президія розглянула питання, що стосуються необхідного науково-методичного супроводження ефективного господарювання й забезпечення збільшення обсягів виробництва конкурентоспроможної вітчизняної продукції.

На виконання постанов Президії НААН розроблено низку концепцій та програм.

Програми:

Загальнодержавна програма селекції у тваринництві на період 2012 р.;

„Наукові основи ефективного використання інновацій в агропромисловому виробництві з урахуванням зональних особливостей регіонів;

„Розвиток насінництва до 2015 року”;

„Виробництво, переробка, ефективне використання сої для продуктів харчування та тваринництв на 2012-2017 роки”;

Міжвідомча програма „Обладнання для виноробства – 2025”.

Концепції:

„Розвиток кормовиробництва на 2012-2015 рр.”;

„Розвиток овочівництва в Україні на 2011-2015 рр.”;

Концепція Державної цільової програми „Виробництво та застосування рідких азотних добрив в Україні”;

Концепція Державної цільової програми щодо налагодження виробництва вітчизняних діагностикумів;

Створення Державного земельного банку;

Інноваційний провайдинг в системі НААН;
Розвиток ефіроолійної галузі України;
Розвиток олійно-жирової галузі України
до 2025 р.

У звітному році оголошено конкурс на здобуття премії Національної академії аграрних наук України „За видатні досягнення в аграрній науці” й визначено п’ять її номінантів.

Для заохочення талановитої молоді до участі в наукових дослідженнях, стимулювання її до активної наукової діяльності вперше в 2011 році започатковано конкурс „За кращу наукову доповідь молодого вченого НААН із фундаментальних та прикладних досліджень” (шість премій). Дипломи лауреатам вручено на попередніх Загальних зборах Академії.

Із метою підвищення рівня виробничої діяльності установ і підприємств Академії, дотримання їхніми керівниками виконавчої дисципліни та у зв’язку з реструктуризацією у 2011 році відбулася заміна 37 керівних працівників наукових установ Академії. Президія окремо розглянула питання „Про зміцнення керівного складу наукових установ і дослідних господарств Національної академії аграрних наук України” та за поданням учених рад установ сформувала кадровий резерв їхніх керівників.

Найбільш вагомими результатами фундаментальних і прикладних досліджень, які одержали наукові установи Академії, є такі:

Наукові установи Відділення землеробства, меліорації та механізації працювали над 11 ПНД НААН, результатом яких став ряд важливих розробок фундаментального й прикладного значення.

Колективом ННЦ „Інститут ґрунтознавства та агрохімії імені О.Н. Соколовського” в рамках ПНД „Родючість, охорона і раціональне використання ґрунтів” (керівник академік НААН Балюк С.А.) розроблено проекти правових актів та програмних документів у галузі охорони родючості ґрунтів і визначено стратегічні напрями відтворення й управління ґрунтовими ресурсами, „Стратегію збалансованого використання, відтворення та управління ґрунтовими ресурсами України”; розроблено галузеву цільову програму „Виробництво та застосування рідких азотних добрив в Україні”; удосконалено системи оцінювання і районування земель за

властивостями ґрунтів та їхньою придатністю для вирощування сільськогосподарських культур.

Істотний внесок у розв’язання проблеми збереження родючості ґрунтів зробили виконавці ПНД „Сільськогосподарська мікробіологія” (керівник член-кореспондент НААН Волкогон В.В.). З’ясовано особливості мікробіологічної трансформації сполук азоту й фосфору в агроценозах за дії біогенних і абіогенних чинників. Селекціоновано активні штами мікроорганізмів – продуцентів каротину, азотфіксувальних бактерій, фосфатмобілізаторів, антагоністів фітопатогенів, деструкторів рослинних решток. Показано, що розроблені ними біопрепарати здатні значно підвищувати врожайність сільськогосподарських культур. Так, для ячменю ярого частка мікробних препаратів у формуванні врожайності становить 7%, а для сої – 33%.

ННЦ „Інститут землеробства НААН” разом із співвиконавцями виконував дослідження за ПНД „Землеробство” (керівник член-кореспондент НААН Камінський В.Ф.) і ПНД „Органічне виробництво сільськогосподарської продукції” (керівник академік НААН Петриченко В.Ф.). В результаті розроблено концептуальні напрями та рекомендації зі стабілізації аграрного сектору економіки України шляхом оптимізації використання земельних ресурсів і соціально-економічного й екологічного стану сільських територій. Опрацьовано комплекси агротехнічних заходів, реалізація яких дасть можливість підвищити економічний ефект використання еродованих земель на 15-45%. Встановлено доцільність поступового освоєння елементів систем „нульового” обробітку ґрунту з огляду на застереження авторів багатьох публікацій про можливість зниження продуктивності посівів у перші роки їх використання. Розроблено наукові основи просторової диференціації ґрунтового покриву України за придатністю для органічного землеробства, здійснено комплексну науково-дослідну роботу з розроблення елементів нормативної бази і технологічних регламентів для їх адаптації у модельних господарствах виділених зон.

ННЦ „Інститут механізації та електрифікації сільського господарства” разом із співвиконавцями ПНД „Механізація і електрифікація сільського господарства” (керівник

академік НААН Адамчук В.В.) та ПНД „Технічний сервіс” (керівник член-кореспондент НААН Молодик М.В.) визначено основні напрями розвитку технології виробництва продукції рослинництва й технічних засобів для їх реалізації. Розроблено комплекс знарядь для енергоощадних технологій обробітку ґрунту. Встановлено, що для формування матеріально-технічної бази аграрного сектору необхідно інвестувати до 2017 року понад 230 млрд грн.

Істотний внесок у розроблення наукових засад раціонального водокористування та розвитку меліорації земель в умовах соціально-економічної трансформації території і змін клімату зробили виконавці ПНД „Стан водокористування та меліорація земель” (керівник академік НААН Ромащенко М.І.). Інститутом водних проблем і меліорації проведено оцінювання та районування агро-ресурсного потенціалу країни для обґрунтування обсягів і видів сільськогосподарських меліорацій. Встановлено закономірність формування врожайності ранніх зернових культур, що дасть змогу виявляти можливі втрати зерна залежно від умов зволоження у березні-червні. Доведено, що для реалізації Програми виробництва 80 млн т зернових, 15 млн т олійних культур і 4 млн т м'яса необхідно здійснити меліорацію 3 млн га зрошуваних земель.

Інститутом агроєкології і природокористування та співвиконавцями обґрунтовано теоретичні засади індексації агроландшафтів і системи наземних тестових полігонів. Це уможливить забезпечити діяльність постійно діючого державного інформаційно-аналітичного центру „Агрокосмос” із моніторингу агроресурсів, зокрема з питань прогнозування врожайності сільськогосподарських культур для визначення стратегії й тактики експорту рослинницької продукції.

Оцінюючи в цілому позитивно діяльність наукових установ Відділення, все ж необхідно, щоб вони активізували роботу зі створення теоретичних і практичних основ раціонального використання ґрунтових ресурсів країни, розробку методології високопродуктивних інноваційних та інвестиційно привабливих систем землеробства й алгоритму формування екологічно збалансованих агроландшафтів. Першочерговими були і залишаються завдання забезпечення науко-

вого супроводу національних проектів „Зерно України”, „Відроджене скотарство”, „Оліє-жировий комплекс”.

Наукові установи Відділення рослинництва працювали над виконанням 15 ПНД НААН. За результатами досліджень із фундаментальних основ селекції та насінництва вченими Селекційно-генетичного інституту спільно зі співвиконавцями за ПНД „Зернові культури” (керівник член-кореспондент Соколов В.М.) створено й передано на державне сортовипробування 45 нових сортів і гібридів зернових культур, у тому числі 15 сортів пшениці озимої, 13 гібридів кукурудзи, 4 сорти ячменю ярого з потенційною врожайністю зерна пшениці 9-10 т/га, ярого ячменю 5-6, кукурудзи 12-13 т/га.

Вченими Інституту сільського господарства степової зони створено 13 нових гібридів кукурудзи, в тому числі 3 ранньостиглих, 4 середньоранніх, 4 середньостиглих та 2 середньопізніх із потенціалом урожайності зерна 8-14 т/га. Виведено 4 нових гібриди харчової кукурудзи. В Інституті рослинництва ім. В.Я. Юр'єва створюються сорти гороху різних напрямів використання з урожайністю 3-4 т/га.

Слід зазначити, що останніми роками в селекції зернових і зернобобових культур досить широко використовуються сучасні методи селекції, такі як гаплоїдія, ПЛР-аналіз, молекулярні маркери й інші.

Разом з тим не можна не звернути увагу на відставання в питаннях створення гібридів ріпаку, овочевих культур, газонних трав і деяких інших культур.

Заслужують на позитивну оцінку здобутки виконавців ПНД „Олійні культури” (керівник академік НААН Кириченко В.В.), які створили 16 нових високопродуктивних сортів та гібридів олійних культур, у тому числі 9 гібридів соняшнику й 7 сортів сої з підвищеною стійкістю до вовчка, несправжньої борошнистої роси та фомопсису і до гербіцидів імідазолової групи. Ведеться робота зі створення гібридів соняшнику з видозміненим жирно-кислотним складом.

Виконання завдань ПНД „Цукрові буряки і ПНД „Біосировина” (керівник академік НААН Роїк М.В.) дало можливість передати на Держсортвипробування 13 нових гібридів цукрових буряків, на реєстрацію 4 нові гібриди цукрових буряків із потенціалом

урожайності понад 70 т/га та виходом цукру 9-10 т/га.

Виконуючи завдання ПНД „Кормовиробництво” (керівник академік НААН Петриченко В.Ф.), селекціонери передали на сортопробування 9 нових сортів кормових культур, 4 сорти занесено до Державного реєстру сортів рослин України, які характеризуються високою врожайністю та якістю продукції. Слід відзначити результативну роботу вчених цього Інституту щодо запровадження у виробництво наукових розробок із вирощування сої, завдяки чому в минулому році валовий збір насіння сої в країні зріс до 2,3 млн т при середній врожайності понад 2 т/га.

У рамках ПНД „Садівництво і ягідництво” (керівник академік НААН Кондратенко П.В.) визначено природно-екологічний потенціал регіонів для виробництва конкретних видів садівницької продукції. Запровадження заходів, спрямованих на підвищення ефективності товарного виробництва плодово-ягідної продукції, дасть змогу підвищити рівень прибутковості галузі до 10% порівняно з існуючим.

Виконавцями ПНД „Картоплярство” (керівник кандидат сільськогосподарських наук Бардин Я.Б.) завершено створення 4 нових сортів картоплі різних строків стиглості, які перевищують сорти-стандарти за врожайністю на 16-39%. В Інституті луб'яних культур і фітофармацевтичної сировини створено сорт конопель Вікторія, в рослинах якого повністю відсутній нетрагідроканабіол.

Напередодні відзначення 200-річчя з дня заснування Никітського ботанічного саду вчені цієї установи зробили істотний внесок у розв'язання проблеми збереження, примноження й вивчення природного фіторізноманіття нашої країни. Для агроценозів Криму і Півдня України ними розраховано фітоіндикаційні показники угруповань та інгредієнт-факторів, які можна застосувати для екологічного оцінювання земель сільськогосподарського призначення.

Ученими при виконанні ПНД „Захист рослин і фітосанітарна безпека” (керівник кандидат сільськогосподарських наук Борзих О.І.) розроблено прогноз фітосанітарного стану агроценозів України та визначено найбільш ефективні пестициди, які застосовуються при вирощуванні сільськогосподарських культур за інтенсивними технологіями.

У звітному році до Державного реєстру сортів рослин України занесено 142 сорти і гібриди селекції установ НААН, із них 144 передано на державне випробування. Нині в Державному реєстрі сортів рослин України нараховується 3691 сорт та гібриди української селекції, що становить 60% від усіх зареєстрованих, з яких 2630 сортів, або 43%, створено в установах Академії. Серед цих сортів домінуючими в Реєстрі є сорти озимих зернових культур – 58%, круп'яних – 59, луб'яних – 100 та плодово-ягідних культур – 64, винограду – 50,1, хмелю – 80, ефіроолійних і лікарських культур – 64%, а за результатами реєстрації сортів за 2011 рік ці показники ще вищі.

Поряд зі створенням нових сортів і гібридів важливе місце в роботі вчених посідають розробки з удосконалення існуючих та створення новітніх технологій вирощування сільськогосподарських культур з метою максимальної реалізації їх генетичного потенціалу.

Результати досліджень із розробки новітніх технологій вирощування зернових культур показують, що у виробничих умовах потенціал нових сортів пшениці озимої становить 7-9 т/га, ячменю озимого – 6, кукурудзи на зерно – 10-14 т/га. За даними ННЦ „Інститут землеробства НААН”, частка факторів інтенсифікації у формуванні врожайності зерна пшениці озимої становить 50%, ґрунтово-кліматичних умов – 35 та інших факторів – 15%. Рівень урожайності зернових культур підтверджує можливість одержувати валовий збір зерна в нашій країні до 80 млн т (на площі 15 млн га необхідно збирати по 5,3-5,4 т/га, що цілком реально). Для цього слід збільшити інвестиції на 1 га посіву в середньому з 1,5-1,8 тис. грн до 4,0-4,5 тис. грн. Звичайно, при цьому треба здійснити технічне переоснащення галузі, забезпечити її сучасною ґрунтообробною, посівною, збиральною та іншою сільськогосподарською технікою. Реалізація цих заходів передбачена національним проектом „Зерно України”.

Оцінюючи загалом позитивно діяльність Відділення рослинництва, слід зазначити, що в подальшому потрібно зосередити зусилля селекційних установ на створенні нових генетичних систем, які б задовольняли вимогам виробництва у зв'язку з нестабільними погодними умовами, зміною потреб

споживачів і переробників. Незважаючи на неодноразові зауваження Президії Академії, залишається відкритим питання удосконалення системи насінництва сільськогосподарських культур, забезпечення виробництва конкурентоспроможного насіння. Назріла необхідність перевести розсадництво в садівництві, ягідництві, хмелярстві та виноградарстві на безвірусну основу. Слід активізувати дослідження з біологічного методу захисту рослин.

При розробці й освоєнні новітніх технологій вирощування сільськогосподарських культур поряд із високою врожайністю більше уваги варто приділяти поліпшенню якості продукції, екологічним проблемам та економічній ефективності виробництва продукції.

Наукові установи Відділення ветеринарної медицини та зоотехнії працювали над виконанням 11 ПНД, спрямованими на розв'язання актуальних проблем тваринництва.

З огляду на кризові явища в галузі молочного скотарства науковими установами Академії спільно з Департаментом тваринництва Міністерства аграрної політики та продовольства України розроблено Національний проект „Відроджене скотарство” і розпочато реалізацію його наукового забезпечення. В основному наукові дослідження з цього напрямку сконцентровані в ПНД „Скотарство” (керівник член-кореспондент НААН Руденко Є.В.). Фундаментальні дослідження за цією програмою, які велися із застосування локусів генів кількісних ознак у селекції тварин, були спрямовані на розробку і запровадження сучасної, такої, що відповідає світовим стандартам, системи оцінки й добору бугаїв-плідників. Це забезпечить не тільки умови для інтенсифікації селекції, але й захистить внутрішній ринок генетичних ресурсів від засилля імпорту. Прикладні дослідження мали на меті підвищення ефективності селекції шляхом розробки і запровадження сучасної системи централізованого племінного обліку в молочному та м'ясному скотарстві й підвищення репродуктивної функції молочної худоби.

У результаті виконання Інститутом розведення і генетики тварин та Інститутом свинарства і агропромислового виробництва програм „Скотарство” та „Свинарство” виявлено основні гени кількісних ознак, які

беруть участь у формуванні показників молочної й м'ясної продуктивності великої рогатої худоби. Інститутом свинарства і агропромислового виробництва розроблено адаптовану методику ДНК-типуювання за геном рецептора екстрогена (ESR-gene), яка дає змогу використовувати його як генетичний маркер багатоплідності свиноматок і проводити відповідну їх селекцію.

Виконавцями ПНД „Фізіологія і біохімія тварин” (керівник академік НААН Влізло В.В.) встановлено, що новосинтезовані комплекси полікатіонних олігоелектролітів та антисенс-олігодезоксинуклеотидів мають низьку токсичність і здатні знижувати рівень фізіологічного пріона у пріон-реплікувальних органах лабораторних тварин протягом 48 год, що може бути використано для профілактики та лікування трансмісивних спонгіоформних енцефалопатій.

За ПНД „Сільськогосподарська біотехнологія” (керівник академік Безуглий М.Д.) модифіковано схему індукції суперовуляції у корів-донорів ембріонів. Створено схему гормонального викликання суперовуляції овець в анестральний період, опрацьовано техніку хірургічного вилучення ембріонів. Виявлено вплив нанобіокомпозита на ефективність формування партеногенетичних і зиготних ембріонів свиней *in vitro*. Наноматеріал, доданий до середовища культивування, забезпечує збільшення загальної кількості сформованих партеногенетичних та зиготних ембріонів відповідно на 8 і 8,3%.

Відповідно до ПНД „Біологічна безпека і здоров'я тварин” (керівник академік НААН Головка А.М.) проведено фундаментальні дослідження з вивчення біологічних, екогеографічних і філогенетичних особливостей збудників зоонозних та непередбачуваних інфекцій, найбільш поширених і економічно небезпечних вірусних, бактеріальних та паразитарних хвороб сільськогосподарських тварин, птиці, бджіл, риб й інших гідробіонтів, які вивчаються із застосуванням сучасних молекулярно-біологічних методів.

Найважливішими розробками є створення вакцин проти хвороб тварин і розроблення й удосконалення методів діагностики лейкозу великої рогатої худоби в реакції імунодифузії та за допомогою імуноферментного аналізу, які зменшують захворюваність тварин на 40-50%, а загибель – на 20-30%.

У цілому позитивно оцінюючи діяльність наукових установ Відділення, необхідно звернути увагу на те, що найближчим часом є потреба розробити галузеві програми розвитку птахівництва, свинарства, вівчарства та кормовиробництва. Треба відпрацювати адаптовані до міжнародних вимог моделі управління селекційним процесом, здійснити науково-практичне забезпечення формування національної інформаційної селекційної бази тваринницької галузі. В межах ПНД НААН на 2012-2015 роки слід інтенсифікувати дослідження, спрямовані на вдосконалення методів корекції відтворної функції корів і використання сексованої сперми бугаїв-плідників; обґрунтувати нанотехнологічні принципи розробки новітніх засобів діагностики й профілактики для потреб ветеринарної медицини. Необхідно підвищити якість вітчизняних ветеринарних біопрепаратів.

Відділення аграрної економіки і продовольства забезпечувало координацію економічних досліджень за трьома ПНД та чотирьох ПНД – з переробної галузі.

У 2011 році дослідження в галузі аграрної економіки, земельних відносин й інноваційного розвитку аграрної науки проводилися з урахуванням важливих урядових рішень, прийнятих у попередній період. Головні стратегічні напрями аграрної реформи Національного плану дій „Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава”: земельна реформа; фінансово-економічне забезпечення розвитку АПК; розвиток економіки базових галузей АПК, їх технологічне переоснащення; розвиток інфраструктури АПК та зовнішньоекономічної діяльності; сталий розвиток сільських територій.

Результатом фундаментальних досліджень із наукового забезпечення другого етапу земельної реформи було обґрунтування основних засад формування ринку сільськогосподарських земель в Україні (рис. 1) та концептуальних положень проекту Закону України „Про ринок земель”, якими, зокрема, передбачено запровадження обмежень на мінімальну ціну купівлі-продажу земель і граничної площі земельних ділянок у власності та користуванні.

Рис. 1. Схема формування ринку сільськогосподарських земель

Учені Відділення взяли участь у розробці ряду державних цільових програм розвитку: Зерно України – 2015; Олійні культури – 2015; Відроджене скотарства; Цукрові буряки України 2011-2015; Овочі України – 2015; Садівництво України 2011-2015; Виноградарство; Картопля України 2011-2015. Їх реалізація передбачає забезпечення виробництва зерна на рівні 71 млн т, олійних культур – 15, овочів – 10, збільшення виробництва молока з 11,2 до 15,4 млн т, реалізацію яловичини в живій масі до 1,02 млн т (в забійній масі – до 0,6 млн т).

Успішне запровадження основних положень зазначених програм залежить від державної підтримки аграрного сектору. Тому наукові дослідження з аграрної економіки були спрямовані на розробку нової концепції кредитування сільськогосподарських товаровиробників (рис. 2), ключовими чинниками якої є повне покриття потреб сільськогосподарських товаровиробників у довгострокових кредитних ресурсах при пільговій ставці кредитування, не вищій за 9% річних.

Рис. 2. Нова система кредитування сільськогосподарських товаровиробників

Для оптимізації структури фінансового забезпечення галузі вченими економістами-аграрниками обґрунтовано концепцію створення державної фінансової установи – Державного земельного банку. Мета його діяльності – залучення фінансових ресурсів в агропромисловий комплекс України та надання кредитів для розвитку сільськогосподарського виробництва і створення ефективного механізму ринкового регулювання у сфері обороту земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Функції банку: кредитування безпосереднє або опосередковане через механізм надання гарантій сільськогосподарським товаровиробникам під заставу землі, права оренди земельних ділянок, іншої нерухомості та майна; кредитування громадян під заставу нерухомості для розвитку особистого селянського господарства; контроль за цільовим використанням наданих кредитів; купівля, продаж, передача в оренду земельних ділянок; інша банківська діяльність відповідно до чинного законодавства. Наявність такої установи дасть змогу агроформуванням збільшити обсяги одержуваних кредитів у 6-9 разів, у 7-11 разів (до 35 років) подовжити терміни кредитування під відчутно нижчі відсотки за кредитами та істотно (до 100%) збільшити доступність кредитування. При забезпеченні розрахункових надходжень фінансових ресурсів і формуванні повної мережі банківських установ Державний земельний банк зможе прокредитувати сільськогосподарських виробників, починаючи з 2018 року, в обсязі 205 млрд грн щорічно.

Важливою фундаментальною розробкою вчених Відділення аграрної економіки і продовольства є проект Закону України „Про сільське господарство”, яким передбачається введення виробничих стандартів сільськогосподарської діяльності та запроваджується механізм розробки й доведення завдань як на рівні держави, так і окремої області чи району.

При цьому інструментами реалізації аграрної політики, спрямованої на збереження родючості ґрунтів, дотримання сівозмін, забезпечення оптимальної структури виробництва, розвитку тваринництва й визначен-

ня головних пріоритетів розвитку сільських населених пунктів у межах окремих адміністративних одиниць України є аграрні паспорти району та соціально-економічного розвитку сільського населеного пункту. Паспорт соціально-економічного розвитку сільського населеного пункту є інструментом визначення головних пріоритетів розвитку сільських населених пунктів у межах окремих адміністративних одиниць України: 1) загальна територія села; 2) соціально-демографічна характеристика села; 3) зайнятість населення; 4) організаційно-правові сільськогосподарські формування; 5) промислові та переробні підприємства; 6) об'єкти соціальної інфраструктури; 7) освітні заклади; 8) заклади охорони здоров'я; 9) заклади культури та спорту; 10) торговельні заклади; 11) підприємства громадського харчування; 12) підприємства служби побуту; 13) заклади зв'язку; 14) об'єкти культового призначення; 15) охорона природи; 16) об'єкти інженерного забезпечення; 17) мережа шляхів.

Паспортизація забезпечить базу для розробки Генерального плану розвитку сільських територій України – основи підготовки державних та регіональних програм соціально-економічного розвитку села.

У контексті реалізації основних положень Енергетичної стратегії України на період до 2030 року вчені взяли участь у розробці концепції Державної цільової програми „Біоетанол” і обґрунтували напрями диверсифікації його виробництва в нашій країні. Зокрема, для виробництва біоетанолу передбачається перепрофілювання спиртових заводів, що з урахуванням потенціалу різних сировинних ресурсів дасть змогу вже в 2015 році виробляти близько 2 млн т біоетанолу.

За участю вчених Українського науково-дослідного інституту олії та жирів здійснено технічне переоснащення виробничих процесів з установкою нового технологічного обладнання для виробництва олійно-жирової продукції, яке відповідає міжнародним стандартам, і розроблено бізнес-плани з реконструкції та будівництва нових потужностей з переробки насіння олійних культур до 2015 року.

Із проблем розвитку харчової промисловості науковцями Відділення розроблено проект Закону України „Про внесення змін до ЗУ „Про виноград та виноградне вино”, прийнятий Верховною Радою України. Згідно з цим Законом НААН має право затверджувати нові марки дослідних партій виноробної продукції, створені в результаті НДР.

Позитивно оцінюючи роботу Відділення, слід зазначити, що події минулого року вкотре показали, що його робота мала б бути більш ефективною щодо прогнозування ситуації розвитку агропромислового комплексу, зокрема в питаннях мікроекономіки (оперативні прогнози ціни, кінцеві баланси продукції тощо).

Особливо актуальними на нинішній час є завершення нової концепції кредитування сільськогосподарських виробників та розробка відповідних законодавчих, нормативно-правових і методологічних документів, які мають визначати ефективність запровадження ринку земель у нашій країні. Окремим завданням аграрної науки є розробка механізмів включення земельного капіталу в економічний оборот перспективної моделі сталого розвитку сільських територій в Україні. Потребують поглиблення дослідження з комплексної оцінки та сучасних методів зберігання і переробки сільськогосподарської сировини.

У рамках виконання завдань ПНД „Наукові основи ефективного використання інновацій в агропромисловому виробництві з урахуванням зональних особливостей регіонів” (керівник академік НААН Гриник І.В.) науково-інноваційна діяльність установ Відділення наукового забезпечення трансферу інновацій у звітному році спрямовувалась на прискорене комплексне запровадження в агропромислове виробництво регіонів результатів наукових досліджень.

За 2011 рік випробувано 719, впроваджено 957 завершених наукових розробок у 1203 господарствах різних форм власності.

Так, впроваджені Полтавським ІАПВ високоефективні технології вирощування кукурудзи на зерно забезпечили одержання в середньому по всіх категоріях господарств Полтавщини по 7,8 т/га. Апробовані селек-

ційні методи генотипної консолідації тварин української чорно-рябої молочної породи великої рогатої худоби (оригінатори – Інститут розведення і генетики тварин та Полтавський ІАПВ) в ДПДГ „Степне” Полтавського ІАПВ забезпечили збільшення генетичного потенціалу корів. Сформовано 7 високопродуктивних родин на племзаводі „Степне” з надоем молока по найвищій лактації 7860 кг зі вмістом жиру 3,7% та білка 3,2%.

Проте рівень науково-інноваційної діяльності в агропромисловому комплексі України на регіональному рівні залишається недостатнім. Ланцюги інноваційного процесу (бізнес – влада – виробництво), покладені в основу створення технологічних платформ, в агропромисловому комплексі держави ще не працюють. Академія з її мережею науково-дослідних установ поки що в достатній мірі не стала каталізатором інноваційних процесів в АПК.

За рішенням Президії НААН, прийнятим 18 травня 2011 року, організація науково-інноваційної діяльності на регіональному рівні покладена на 7 новостворених зональних науково-інноваційних центрів – Кримський, Південно-Степовий, Північно-Степовий, Лівобережно-Лісостеповий, Правобережно-Лісостеповий, Поліський та Карпатський. До складу центрів входять усі наукові установи НААН, розміщені в зоні діяльності центрів.

Першочерговими завданнями, які повинні вирішувати ці центри, на нашу думку, має бути проведення незалежної оцінки стану і перспектив розвитку економіки в зоні своєї діяльності, розроблення пропозицій щодо удосконалення структури АПК та загальної стратегії розвитку, організація підготовки прогнозів інвестиційно-інноваційного розвитку АПК регіонів (рис. 3).

Водночас обмежуватися лише організацією зональних науково-інноваційних центрів недостатньо. Науково-інноваційна діяльність усієї мережі наукових установ НААН потребує удосконалення. Не секрет, що здійснення цих змін потребуватиме залучення додаткових фінансових ресурсів. Саме тому необхідно посилити інноваційну діяльність Академії,

що передбачає розробку регіональних програм (технологічних платформ), у рамках яких наука, влада, бізнес і споживачі формуватимуть загальне бачення перспектив технологічного розвитку АПК відповідного регіону та складатимуть перспективні програми прикладних наукових досліджень, завдяки чому буде покладено початок ринку інноваційної продукції. Для цього необхідно без зволікань розробити Програму розвитку науково-інноваційної діяльності Академії на 2012-2015 роки. В її основу слід покласти відповідні програмні документи держави. І в цьому ключова роль має належати головним науковим установам центрів. Варто наголосити, що науково-інноваційна діяльність повинна зайняти належне місце в роботі кожної установи Академії.

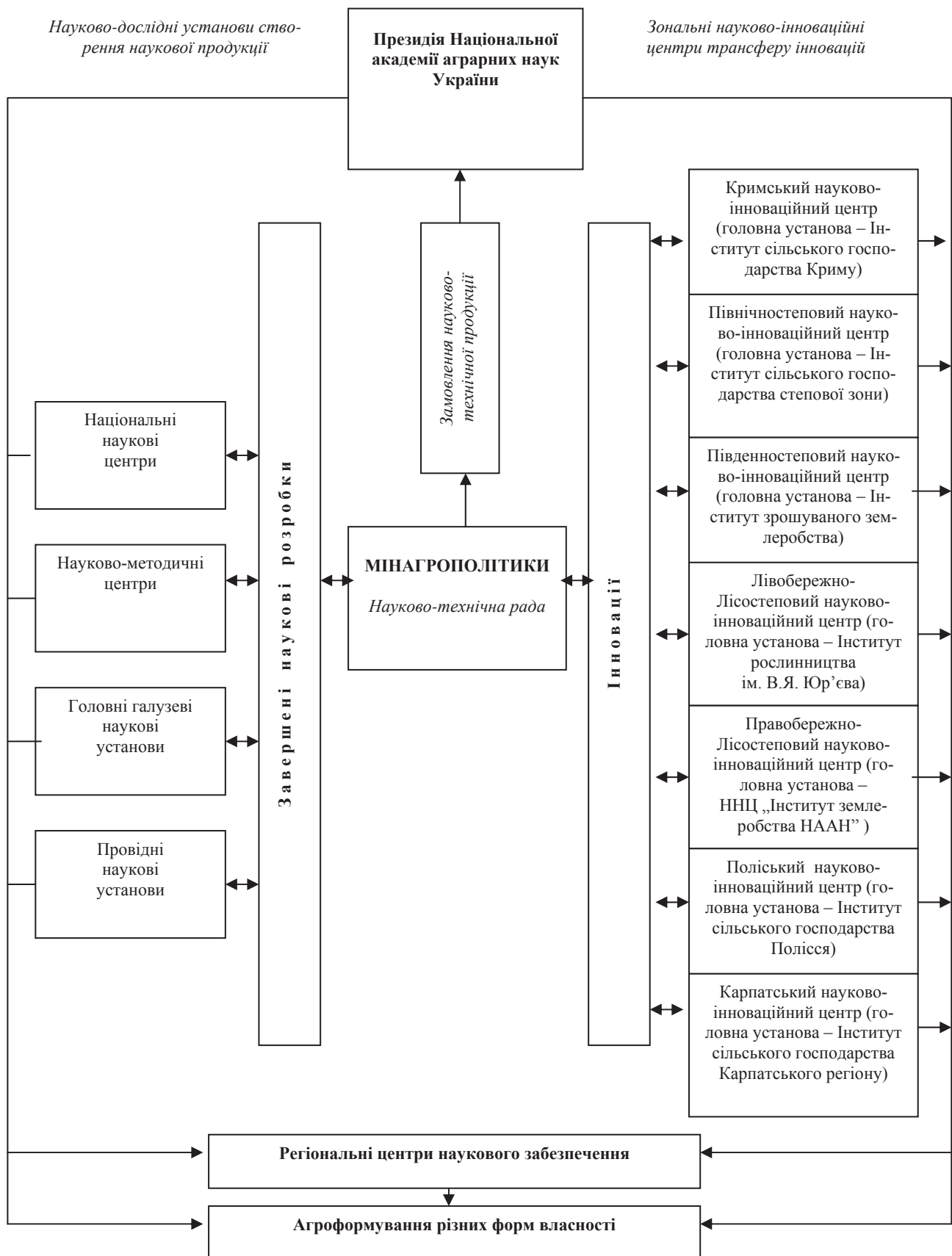
Як відомо, за пропозицією загальних зборів Відділення наукового забезпечення трансферу інновацій Загальним зборам Академії запропоновано розглянути питання про припинення його діяльності. Президія вважає, що якщо буде припинено діяльність цього Відділення, в апараті Президії треба сформувати структурний підрозділ, який відповідатиме за розвиток науково-інноваційної діяльності в Академії.

У рамках капіталізації інноваційної продукції аграрної науки потрібно прискорити роботу щодо постановки на облік об'єктів інтелектуальної власності, поліпшити патентно-ліцензійну діяльність. Для успішного розвитку науково-інноваційної діяльності потрібні молоді висококваліфіковані спеціалісти з цього специфічного напрямку. І їх треба готувати. Вони мають виступити провайдерами та адаптерами інноваційних напрямів, включаючи інноваційний провайдинг.

Разом із тим інноваційна діяльність Академії значною мірою гальмується низьким попитом на інновації у вітчизняній економіці в цілому і потребує ряду загальнодержавних рішень.

Заходи з поліпшення інноваційної діяльності НААН:

заснування Українського фонду технологічного розвитку для грантової підтримки перспективних інноваційних проектів;

Рис. 3. Реформована система наукового забезпечення АПК

заснування спеціальних підрозділів інноваційного розвитку при кожному галузевому Міністерстві;

розробка відповідних механізмів комерціалізації об'єктів інтелектуальної власності як наукових установ, так і авторів розробки;

мінімізація адміністративного бар'єру у створенні технопарків, бізнес-інкубаторів при наукових установах;

реалізація пілотних проектів в органах влади та муніципальних суб'єктах з формування плану державних закупівель, що містять інноваційний компонент.

Розуміння стану речей зумовило реформування Академії, розпочате в 2011 році, яке спрямоване на підвищення ефективності функціонування в рамках визначеного фінансування існуючих структур, реструктуризацію організацій-аутсайдерів та оновлення управлінських кадрів. Оцінюючи позитивно проведені подекуди болісні, але такі необхідні реформаторські кроки, слід зазначити, що у звітному році вони призвели лише до структурної перебудови мережі, без усвідомлення необхідності відповідного перегляду також і напрямів наукових досліджень. Підтвердженням цього є підсумки ревізії програм наукових досліджень Академії на 2012-2015 роки з уточненням завдань на 2012 рік, які показали, що внесені головними установами пропозиції торкнулися переважно заміни керівників програм чи підпрограм та припинення виконання окремих завдань другого рівня через скорочення чисельності працівників.

На жаль, дотепер при плануванні тематики наукових досліджень боротьба за доступ до фінансових ресурсів переважає конкурентну боротьбу за кінцевого споживача наукової продукції, а тому низькою (порівняно із ситуацією у розвинутих країнах) залишається результативність наукових досліджень, яка вимірюється патентною і публікаційною активністю у визнаних світових журналах, а також індексом цитування (наприклад, у системі Scopus).

Критично оцінюючи таку ситуацію, ми усвідомлюємо, що частково вона зумовлена недосконалістю існуючої системи планування та фінансування наукових досліджень. Наприклад, у структурі витрат, які заплановані установами Відділення ветеринарної медицини та зоотехнії на виконання завдань за 11 ПНД НААН, на 2012-2015 роки більше 57% припадає на дослідження з проблем се-

лекції та генетики, 10 – на технологічні питання, 19 – годівлю, 27 – економіку та організацію виробництва, 11% – ветеринарне забезпечення. Подібна ситуація складається й за ПНД НААН, які виконуються Відділеннями рослинництва і землеробства, меліорації та механізації. Враховуючи те, що реалізація потенціалу продуктивності сільськогосподарських культур і тварин на 50-60% зумовлена впливом технологічних факторів, вищенаведена структура досліджень не є оптимальною.

Загальноекономічна оцінка діяльності НААН за 2011 рік свідчить про значний внесок аграрної науки у розвиток аграрного сектору держави. Реалізація потенціалу інноваційних розробок вітчизняних учених у галузях рослинництва і тваринництва забезпечила приріст виробництва валової продукції сільськогосподарства більше як на 36 млрд грн, що у структурі її вартості становить понад 30%.

Стосовно питань інтелектуальної власності й маркетингової діяльності необхідно відзначити, що науковими установами Академії за звітний період було оформлено та направлено в Укрпатент 289 заявок на винаходи, в тому числі 71 на продукт і 218 на спосіб, 2 – на типи бджіл, 3 – на торгову марку й 1 – промисловий зразок. За заявками минулих років вони одержали 295 патентів на винаходи, у 104 із яких об'єктом є продукт і в 191 – спосіб.

Високою винахідницькою активністю вирізняються ННЦ „Інститут механізації та електрифікації сільськогосподарства”, який направив на експертизу 33 заявки на винаходи й одержав 46 охоронних документів. Українська науково-дослідна станція карантину рослин направила в Укрпатент 23 заявки на винаходи та одержала 15 патентів за попередніми заявками, Інститут водних проблем і меліорації – 16 заявок та 15 охоронних документів на винаходи.

Усього науковими установами Академії передано на сортовипробування до Державної служби з охорони прав на сорти рослин Міністерства аграрної політики та продовольства України 274 нових сортів й одержано

441 охоронний документ. Серед наукових установ НААН селекційного профілю за кількістю поданих заявок безумовним лідером є Селекційно-генетичний інститут – НЦНС – 68 заявок на сорти рослин, із них 34 – на патент і 34 – на свідоцтво. Також високі показники винахідницької активності в Інституті рослинництва ім. В.Я. Юр'єва, Нікітському ботанічному саду – ННЦ та в Інституті овочівництва і баштанництва.

Водночас у звітному році не подали заявок на одержання охоронних документів на об'єкти інтелектуальної власності установи: Біосферний заповідник „Асканія-Нова”, Інститут агроєкології та природокористування, Інститут помології ім. Л.П. Симиренка, Український науково-дослідний інститут олії та жирів.

У 2011 році значно активізувалася маркетингова діяльність наукових установ НААН щодо комерціалізації результатів наукових досліджень. До спеціальних фондів установ Академії надійшло коштів 115,3 млн грн (крім оренди і реалізації майна).

Установами НААН укладено 2319 ліцензійних та 3091 господарських угод. За ліцензійними угодами на використання права інтелектуальної власності ними одержано 27,9 млн грн, за господарськими – 43,2 млн грн, або відповідно 33,7 і 66,3% надходжень від інноваційної діяльності.

Керівництво Академії турбує те, що за ліцензійними угодами на використання права інтелектуальної власності науковими установами Академії одержано лише 13,7% коштів від тих, що надійшли до спецфондів. Але це в середньому по Академії, тоді як у Селекційно-генетичному інституті – НЦНС, Артемівській дослідній станції розсадництва Інституту садівництва і Луганській ДСГДС Інституту рослинництва ім. В.Я. Юр'єва обсяг таких надходжень становить 90-70%, у ННЦ „Інститут землеробства НААН”, Інституті сільського господарства Криму, Інституті помології ім. Л.П. Симиренка – 50-30%, ННЦ „Інститут експериментальної і клінічної ветеринарної медицини”, Інститутах сільського господарства степової зони, рослинництва ім. В.Я. Юр'єва – в межах 30-

20%. Однак у ряді наукових установ за такими угодами надійшло менше 5% від загального обсягу надходжень до спецфонду. Можна тільки уявити, який рівень конкурентоспроможності наукових розробок у цих установах.

Діяльність у сфері інтелектуальної власності й маркетингу інновацій науковим установам необхідно істотно поліпшувати і ставати повноцінними гравцями на ринку наукової продукції.

Пропаганда наукової продукції та видавнича діяльність. Популяризація наукових досягнень є важливою складовою науково-організаційної діяльності Академії. Протягом 2011 року науковими установами Академії були проведені самостійно виставки й інші відповідні заходи. Крім того, вони взяли участь у 548 міжнародних, всеукраїнських, регіональних виставках і виставках-ярмарках. Найбільш вагомими заходами, в яких брали участь наукові установи Академії у звітному році, це – XI Національна спеціалізована виставка „Україна аграрна – 2011”; XXIII Міжнародна агропромислова виставка „Агро-2011”, де було вперше презентовано реформовану систему наукового забезпечення АПК, наукове забезпечення пріоритетних завдань інноваційного розвитку АПК, реалізацію моделі інноваційного розвитку; VI національна спеціалізована виставка „Україна зернова – 2011”.

Конференції, статті, виступи. У цілому за звітний період наукові установи Академії провели, а також взяли участь у 939 з'їздах, форумах, конференціях, семінарах, конкурсах, зокрема, у 260 міжнародних і всеукраїнських, на які запрошувалися представники міністерств, відомств, вищих навчальних закладів, всесвітньо відомі зарубіжні вчені.

Впровадженню наукових досягнень у виробничу практику сприяло також розповсюдження своєчасної та якісної інформації (таблиця).

Видавнича діяльність. Складовою частиною пропаганди наукового забезпечення розвитку галузей агропромислового комплексу України є видання наукової літератури.

Видання наукової літератури Державним видавництвом „Аграрна наука” й редакцією журналу „Вісник аграрної науки” відбувалося згідно з планом публікації наукової літератури і відповідно до сучасних вимог.

Своєчасно виходив науково-інформаційний бюлетень „Аграрна наука – виробництво”.

Наукові кадри. Загальна чисельність наукових працівників установ Академії стано-

вить 4988 осіб, у тому числі: докторів наук – 331 і кандидатів наук – 1698. Однак частка науковців вищої кваліфікації становить лише 41%. Проти 2010 року в наукових установах чисельність працюючих зменшилася на 2720 осіб. При цьому чисельність науковців також скоротилася на 506 осіб, у тому числі докторів і кандидатів наук – відповідно на 39 та 266 осіб.

Науково-консультаційне супроводження трансферу інновацій

Відділення	Проведено самостійно і взято участь у:			Організовано виступів		Опубліковано статей у наукових журналах	Надано консалтингових послуг
	виставках, аукціонах, ярмарках	наукових з'їздах, форумах, конференціях, семінарах, курсах		на телебаченні	по радіо		
		всього	у т.ч. міжнародних і всеукраїнських				
Землеробства, меліорації та механізації	61	100	48	104	75	1240	3408
Рослиництва	210	316	120	232	167	1942	27960
Ветеринарної медицини та зоотехнії	55	162	31	61	34	1441	2760
Аграрної економіки і продовольства	20	44	23	61	34	518	928
Наукового забезпечення трансферу інновацій	202	317	38	167	150	833	16663
Разом	548	939	260	625	460	5974	51719

Із метою планомірного оновлення кадрового потенціалу в 39 наукових установах згідно з державним замовленням здійснювалася підготовка наукових кадрів через аспірантуру й докторантуру, де навчаються 963 аспіранти і докторанти за 57 спеціальностями 6 галузей науки.

У спеціалізованих учених радах установ НААН усього за минулий рік аспірантами, докторантами та іншими здобувачами наукових ступенів захищено 160 кандидатських і 22 докторські дисертації, з них працівниками наукових установ НААН – відповідно 127 та 14 дисертацій.

Однак проблема кадрового забезпечення наукових установ молодими вченими вищої кваліфікації залишається й на даному етапі актуальною і потребує постійної уваги та невідкладних рішень. Особливо важливо, щоб на рівні держави вживалися відповідні заходи щодо заохочення молоді до наукової роботи в аграрній сфері.

Міжнародним науковим зв'язкам Академія приділяє значну увагу. У звітний період велася співпраця з 15 іноземними академіями, з профільними установами, організаціями і фірмами 46 країн світу. Академічні установи виконували 231 спільний проект, загальний обсяг фінансування яких становив 7 млн грн, з яких роялті – 942 тис. грн; одержано 24 гранти ЄС, сума фінансування яких становить майже 9 млн грн.

З цього напрямку роботи на позитивну оцінку заслуговують здобутки національних наукових центрів „Інститут ґрунтознавства та агрохімії ім. О.Н. Соколовського”, „Інститут експериментальної і клінічної ветеринарної медицини” та Інституту захисту рослин.

У 2011 році узгоджені технічні проекти співпраці щодо реалізації положень Меморандуму НААН з компанією Монсанто і вже розпочато роботу з їхнього виконання. Селекційно-генетичний інститут – НЦНС завершує підготовку до підписання угоди з ком-

панією Limograin (Франція), предметом якої є співпраця з питань селекції і насінництва м'якої пшениці та ярого ячменю. За угодою сорти Інституту пройдуть випробування в країнах Європейського Союзу і США з подальшою їх реєстрацією та вирощуванням у цих країнах. Сорти м'якої пшениці селекції Інституту за межами України вирощуються щорічно на площі близько 2 млн га.

Учені НААН були у 291 відрядженні, під час яких підписано 4 угоди, презентовано 70 наукових розробок. Стажування у міжнародних центрах пройшли 37 наших науковців. Установи НААН є членами понад 30 міжнародних центрів і солідних організацій. Для налагодження зв'язків із співпраці установи Академії відвідала 91 іноземна делегація.

Проте незважаючи на деякі позитивні зрушення, міжнародне співробітництво розвивається незадовільно. Установи Академії недостатньо використовують наявні можливості європейських наукових структур щодо одержання фінансової підтримки з боку ЄС на наукові проекти. Дедалі більше негативно впливає незнання іноземних мов і, схоже, наполегливості в подоланні цього бар'єра науковці більшості установ не проявляють.

Співпраця з Міністерством аграрної політики та продовольства України, науковими установами Національної академії наук України й вищими навчальними закладами протягом звітного періоду була достатньо продуктивною. Вченими Академії до органів державної влади внесено 437 пропозицій, із них 172 – до Міністерства аграрної політики та продовольства України. Наукові установи Академії спільно з підрозділами Міністерства аграрної політики та продовольства України брали активну участь у розробленні 31 проекту законів України, 8 постанов Кабінету Міністрів і 2 проектів Указів Президента України. Окрім того, було розроблено 3 стратегічні напрями й 22 програми розвитку галузей, 3 національні проекти, 4 концепції тощо.

Завдяки спільній співпраці наукових установ нашої Академії з інститутами Національної академії наук України вченим вдалося досягти успіхів на відповідних напря-

мах науки. На спільному засіданні президій двох академій з питання „Біотехнологія: шляхи розвитку і роль у розв'язанні проблеми продовольчої безпеки держави” дано високу оцінку результатам співпраці та ухвалено рішення про розширення досліджень, затверджено Перелік основних напрямів співробітництва наукових установ НАН України і НААН з розвитку новітніх біотехнологій, створено Міжакадемічну робочу групу з питань сучасної біотехнології для координації зусиль щодо посилення наукового потенціалу й концентрації ресурсів, обміну технологіями та генетичним матеріалом.

Значний обсяг досліджень проведено спільно з ученими вищих навчальних закладів. Спільні наукові дослідження у 2011 році проводили 36 установ Академії зі 108 вищими навчальними закладами, в основному Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України й Міністерства аграрної політики та продовольства України. В цілому позитивно оцінюючи співпрацю наукових установ із вищими навчальними закладами, необхідно відзначити, що вона потребує певної модернізації з урахуванням сучасних вимог.

Результативність роботи експериментальної бази НААН, яка станом на 1 січня 2011 року налічувала 170 дослідних господарств та інших державних підприємств, що є експериментально-виробничою базою наукових установ. З них 101 дослідне господарство, які здійснюють виробництво та реалізацію насіння, 59 господарств вирощують і реалізують племінний молодняк худоби та птиці.

У 2011 році установами й підприємствами Академії було вироблено 594,7 тис. т зерна при врожайності 37 ц з кожного гектара, що на 132,9 тис. т більше проти минулого року (в 2010 році валовий збір зерна становив 461,8 тис. т при врожайності 29,7 ц/га).

Вищої врожайності зернових культур, порівняно із середньою врожайністю по Академії, досягли такі господарства: „Артеміда” НААН – 74,6 ц/га, Дослідне господарство Інституту рису – 70, „Христинівське” Інституту розведення і генетики тварин –

68,2, „Олександрівське” Інституту кормів та сільського господарства Поділля – 61,7 ц/га.

У 2011 році валовий збір основної продовольчої культури – пшениці озимої становив 277,6 тис. т при врожайності 37,4 ц/га (по Україні – 33,5 ц/га). Урожайність зерна пшениці озимої понад 50 ц/га одержали такі державні підприємства: Верхняцька дослідно-селекційна станція Інституту біоенергетичних культур та цукрових буряків (70,9 ц/га), Дослідне господарство „Олександрівське” Інституту кормів та сільського господарства Поділля (63,9 ц/га), ДП ДГ „Самички” Хмельницького інституту АПВ (59,1 ц/га).

У ряді господарств урожайність зерна кукурудзи становила 100 ц/га.

Проте слід відзначити, що в мережі Академії є господарства, в яких урожайність зернових культур нижча порівняно із середньою по області. Це характерно, наприклад, для господарств Хмельницького, Волинського інститутів АПВ, Інституту картоплярства та деяких господарств, підпорядкованих безпосередньо Президії НААН.

Науковими установами й дослідними господарствами НААН для реалізації товаровиробниками всіх форм власності у 2011 році було підготовлено 18,9 тис. т елітного насіння ярих зернових і зернобобових культур при мінімальній науково обґрунтованій потребі регіонів 27 тис. т, що становить 70% до потреби, а реалізовано – 13,5 тис. т (50% до потреби). Насіння еліти озимих культур вироблено для реалізації під урожай 2012 року 34,2 тис. т, реалізовано 26,2 тис. т (77% до потреби).

У системі Національної академії аграрних наук України 105 дослідних господарств (60% від наявних) займаються тваринництвом і станом на 1 січня 2012 року утримують таку кількість худоби і птиці, тис. гол.: ВРХ – 45, в т.ч. корови – 17; свині – 49, в т.ч. свиноматок – 5; овець – 13; птиці – 58. За звітний період у державних дослідних господарствах вироблено 65 тис. т молока,

10 тис. т м'яса, 6,4 млн шт. яєць, настрижено 42,6 т вовни.

Зросла продуктивність тварин. Середній удій на корову по господарствах Академії становив 4218 кг (+42 кг), середньодобові прирости на вирощуванні й відгодівлі великої рогатої худоби – 506 г (+18 г), свиней – 335 г (+8 г) проти минулого року.

Залишається гострою проблема скорочення поголів'я худоби. В цілому у досліджених господарств Академії поголів'я великої рогатої худоби дещо зросло проти минулого року. Спостерігається тенденція до збільшення поголів'я основного стада в господарствах, які розвиваються, і до його зменшення в господарствах з низьким рівнем виробництва.

У звітному році діяльність господарюючих суб'єктів Академії була прибутковою: одержано 24,4 млн грн чистого прибутку, рівень рентабельності – 2,3%, тоді як за минулий рік було одержано лише 0,8 млн грн прибутку, рівень прибутковості становив 0,1%.

Керівникам установ, незважаючи на їхню велику зайнятість науково-адміністративною роботою, необхідно більше уваги приділяти розвитку експериментальної бази, стан якої певною мірою віддзеркалює істинну цінність наукових здобутків колективів.

На завершення слід зазначити, що нині аграрна наука переживає етап, коли необхідно створити механізм наукової діяльності, який відповідав би ринковим умовам. Отже, необхідно зробити все для того, щоб наші прагнення удосконалити організацію та підвищити ефективність наукових досліджень і створення наукової продукції для агропромислового комплексу України, дали добрі інноваційні результати, й щоб цими думками усі проймалися у своїй повсякденній роботі. На керівників наукових установ покладається персональна відповідальність за налагодження організації науково-інноваційної діяльності в кожній установі з тим, щоб були зримі результати як за обсягами розповсюдження інновацій, так і за обсягами залучених коштів до спецфондів наукових установ.

*

Наукове обґрунтування формування стратегічних запасів зерна: перспективи України в умовах глобалізації

На розгляд Загальних зборів виноситься наукова ідея Національної академії аграрних наук України щодо формування в країні стратегічних запасів зерна.

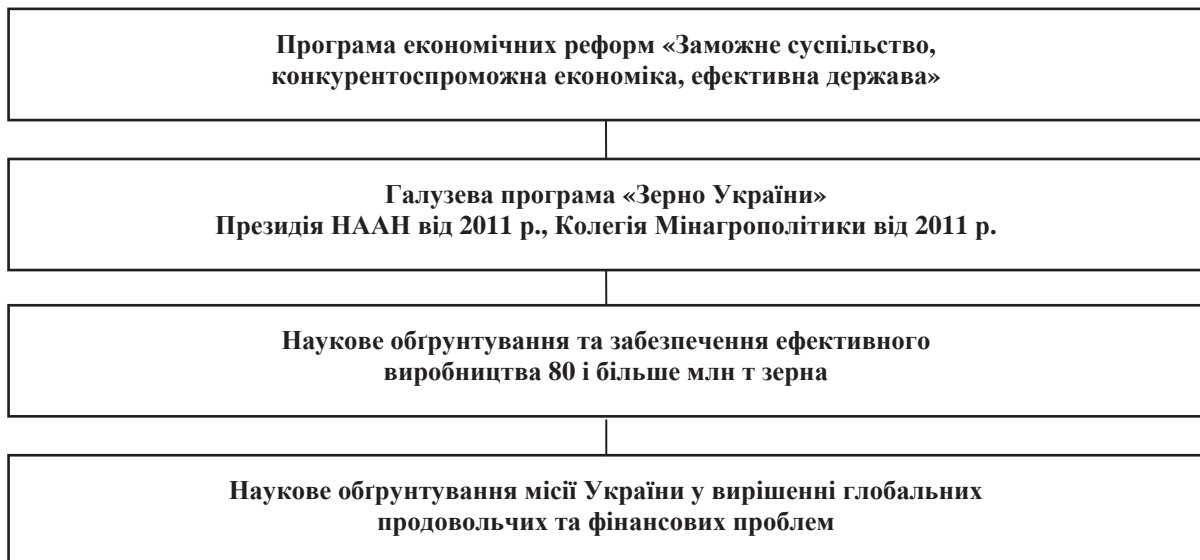
Базовими витоками цієї ідеї є Національний план дій щодо впровадження Програми економічних реформ «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» та розроблена на її виконання галузева програма «Зерно України» (рис. 1).

Нарощування за цією Програмою виробництва зерна в Україні до 80 млн т і більше ґрунтується як на зростанні внутрішніх потреб, насамперед тваринництва, так і враховує тенденції на світовому продовольчому, фінансовому та біоенергетичному ринках,

визначає нову місію України у глобальному світі.

За дослідженнями Всесвітньої продовольчої програми ООН нині у світі голодує 1 млрд та недоїдає близько 2 млрд людей. ООН складена карта голоду за 2011 рік за п'ятьма рівнями даної проблеми. Найгірша ситуація в Африці, Азії та Латинській Америці.

Ситуація погіршується тим, що останніми роками, за даними ООН, ціни на продовольство щорічно зростають у середньому на 20%, що вимагає у бідних країнах витратити до 50-80% з сімейного бюджету на харчування.

Рис. 1. Наукові та нормативно-правові засади формування стратегічних запасів зерна

Водночас розвинуті країни нарощують виробництво біоетанолу (у США в основному з кукурудзи, у Німеччині – з пшениці), що, безумовно, мотивує ріст цін на продовольство.

Для потреб сільського господарства людство вже освоїло понад 30% суходолу, тому

основним фактором нарощування виробництва залишається інтенсифікація та підвищення продуктивності.

Однак світове виробництво зерна має менші темпи зростання ніж ріст населення планети. За останні 20 років, для яких характе-

рна інтенсифікація, виробництво зерна зросло лише на 24%, тоді як населення планети збільшилось майже на третину, а в країнах Африки майже на 60 %. Отже, світ зіштовхнувся з глобальною продовольчою проблемою!

В Україні є унікальні передумови відіграти значущу роль у її розв'язанні. Порівняльний аналіз забезпеченості мешканців усієї планети й України родючими землями та помірним кліматом свідчить про володіння українством безпрецедентною антиентропійною надпотоугою, якої не має жодний етнос у світі.

Відтак нарощування зерновиробництва відповідає національній ідеї посилення ролі України на світовому продовольчому ринку. На це у свій час вказував і видатний наш мислитель Герой України Микола Руденко у відкритій статті «Глобалізація і Україна», пророкуючи Україні виробництво 100 млн т зерна.

Наукові прогнози валового збору зерна при різних геотермічних умовах засвідчують такі можливості навіть виходячи з середнього кліматичного потенціалу за багаторічні спостереження (рис. 2).

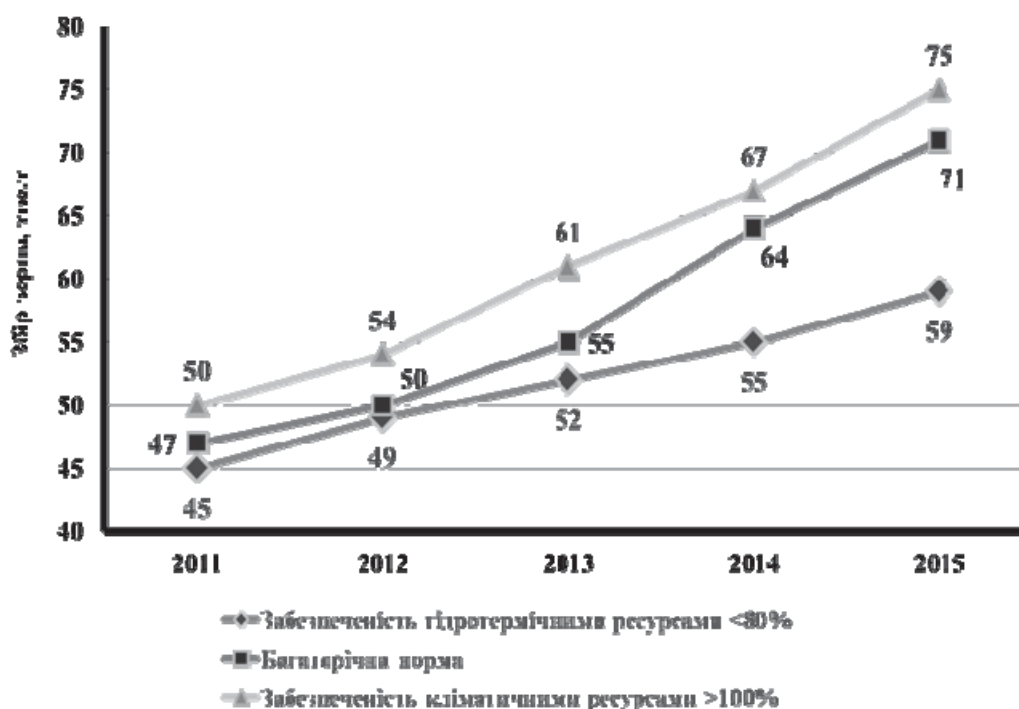

Рис. 2. Прогнозований валовий збір зерна в Україні при різних геотермічних умовах, тис. т

Реальність планів зерновиробництва програми «Зерно України» базується і на потужній базі наукових розробок Національної академії аграрних наук України (табл. 1).

жній базі наукових розробок Національної академії аграрних наук України (табл. 1).

1. Науково-прикладне забезпечення інтенсифікації виробництва за програмою «Зерно України»

Науково обґрунтовані фактори нарощування зерновиробництва	Потенціал приросту виробництва, %
Зміна структури наявних площ та термінів посівів	18-20
Освоєння сучасних досягнень селекції та насінництва	20-25
Застосування оптимальних доз мінеральних та органічних добрив, системи захисту рослин	35-40
Застосування оптимальної системи механізації робіт (оптимальні строки збереження) та меліорації	15-20

Саме впровадження у виробництво нових термінів посівів і структури посівних площ; сучасних досягнень у насінництві; застосу-

вання оптимальних доз добрив та системи захисту рослин; оптимальної системи механізації робіт та меліорації – забезпечує не-

обхідні темпи та масштаби нарощування зерновиробництва.

При цьому важливим є розв'язання проблеми наявності у підприємств коштів на застосування та дотримання цих новітніх технологій. Нині вітчизняні агрохолдинги одержують майже 10 т зернових з 1 га на величезних площах. Проте в цілому по Україні на 1 га посівів не вистачає до нор-

мативних потреб 1382 грн обігових коштів, що зумовлює не тільки низьку врожайність, але і низьку ефективність виробництва у малих і середніх підприємствах (табл. 2). У подоланні цієї проблеми і є головний резерв нарощування зерновиробництва. На її розв'язання Академією розроблено наукове забезпечення реалізації нового етапу земельної та фінансово-кредитної реформи.

2. Ефективність галузевої програми «Зерно України»

№	Показник	2011 р. факт	2015 р. прогноз*
1	Площа, млн га	15,3	16,2
2	Урожайність, ц/га	37	43,9
3	Валовий збір, млн т	56,7	71
4	Фактичні витрати на 1 га зернових, грн	3630	7230
5	Нормативні витрати, на 1 га	5012	7230
6	Дефіцит обігових коштів на 1 га зернових, грн	1382,0	-
7	Виручка від реалізації з 1 га зернових, грн	4699	10531,6
8	Прибуток на 1 га зернових, грн.	1069	3301,6
9	Рівень рентабельності, %	29,4	45,7

Головну мету земельної реформи вбачаємо не в купівлі-продажу землі, а в її залученні до економічного обороту. Передусім через заставу прав на оренду землі залучатимуться в галузь кредити та інвестиції. Для цього доцільно якнайшвидше створити і запровадити Державний земельно-іпотечний банк з усією необхідною інфраструктурою.

Відтак очікується, що з 2015 року аграрні підприємства зможуть у повному обсязі профінансувати новітні, науково-нормативні вимоги зерновиробництва, а Україна – досягти запланованого урожаю.

Не менш важливим є регулювання ринку. Нерегульоване перевиробництво є загрозою обвалу цін.

3. Баланс попиту та пропозиції зерна (галузева програма «Зерно України»), млн т

	2011	Прогноз	
	факт	2015	2017
Залишки на початок періоду	7,2	6,8	5,1
Виробництво	56,7	71	80
у т.ч. населенням	12,5	8,5	7
Імпорт	0,2	0,1	0,1
Внутрішній попит на продукцію, всього	27,5	34,1	36,3
фонд споживання	7	7	7
насіння	3,6	3,1	3,1
корми	14,7	17,2	19,4
переробка на нехарчові цілі	1,6	1,8	1,8
витрати обігу	0,6	1	1
виробництво біоетанолу	0	4	4
Експорт	24	33	34
Стратегічний світовий запас	-	6	10
Залишки на кінець періоду	12,6	4,8	4,9

Відповідно до прогнозного балансу попиту та пропозиції зерна (табл. 3) на 2017 рік планується збільшити внутрішнє споживання зерна майже на 10 млн т, в основному за рахунок тваринництва і переробки.

Програмою розраховано, що є можливість на 10 млн т (з 24 до 34) наростити екс-

порт зерна, що вкрай важливо для економіки галузі та національного бюджету.

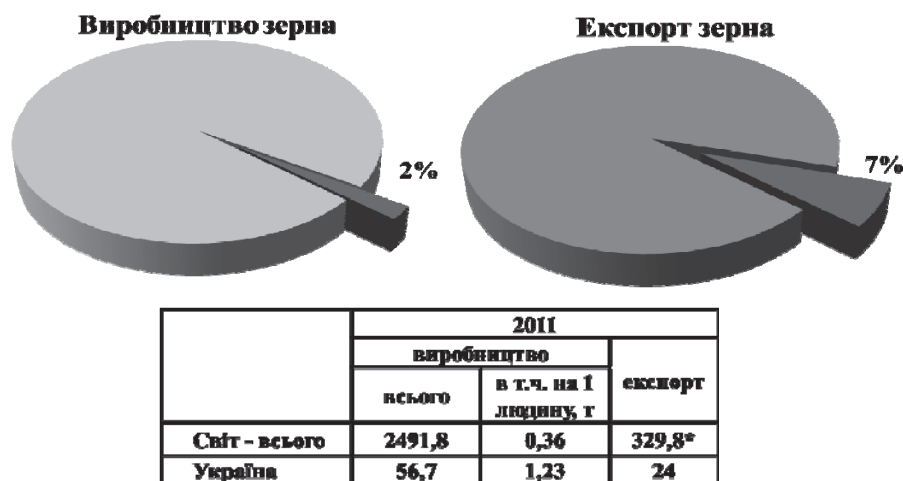
Разом з тим Україна має більший потенціал у нарощуванні зерновиробництва, ніж можливості нарощування внутрішнього споживання й експорту – на 6 млн т у 2015 році та на 10 млн т у 2017-му.

Отже, враховуючи вищезазначене генерування сприйнятної в Україні й світі ідеї формування стратегічних запасів зерна і для нашої країни, й для Організації Об'єднаних Націй на території України є вкрай важливим на часі кроком.

Для світу така глобальна ідея в першу чергу направлена на вирішення проблеми голоду. Але не менш важливим є і те, що її

реалізація сприятиме подоланню кризових явищ світової економіки.

Україна може виступити з такою ініціативою, адже останніми роками країна вийшла у лідери світових зерноекспортерів, а державницький та бізнесовий менеджмент України здобув досвід ініціювання глобальних ідей в Даосі та на сесіях ООН (рис. 4).

* - попередні дані

Рис. 4. Частка України в світовому виробництві та експорті зерна

Ідея має як науково-прикладне, так і науково-теоретичне обґрунтування.

Підлягає переосмисленню та поглибленню сприйняття сутності стратегічних запасів зерна не тільки як продовольчих резервів, але і як інструменту диверсифікації резервів держави та інструменту перенаправлення фінансових ресурсів від віртуального до реального сектору економіки.

У цьому Україна має зініціювати об'єднання зусиль з країнами, що мають потужний науково-історичний досвід виробництва сільськогосподарської продукції (Франції, Німеччини, Канади і т.д.) – для спільного донесення до світового співтовариства концепції визнання зернових запасів в якості додаткового економічного фактору стійкості, розвитку й добробуту сучасного світу.

Нині саме час для цього, оскільки спостерігається неефективна політика провідних держав, їх міждержавних утворень, щодо усунення причин перманентних світових економічних криз.

На користь 1 т зерна як нового еталону вартості та засобу накопичення свідчить дина-

міка стрімкого знецінення світових грошей (долара, євро і не тільки). Ріст заборгованості держав провідних країн світу в декілька разів перевищує їх валовий внутрішній продукт (ВВП). Це через інструменти глобальної геополітики, в першу чергу, через резервування паперових світових грошей спустошує ринки та економіку третіх країн. Країн, що виробляють прості товари і, в першу чергу, сільськогосподарську продукцію.

З ініціативи колишнього президента Франції генерала де Голя ще у 1965 році прийнято рішення обміняти в Уряді США долари на золото. В плани генерала-президента не входила конфронтація з США. Оскільки виявилось порушення умов Бреттон-Вудської угоди 1944 р., він хотів відновити за золотом, а не долларом роль всесвітнього еквівалента та державного скарбу.

Як відомо, історія закінчилась лише частковим обміном паперових доларів на золото для Франції та Німеччини, а уряд США вжив усіх заходів, щоб такого бажання ні в кого більше не виникало.

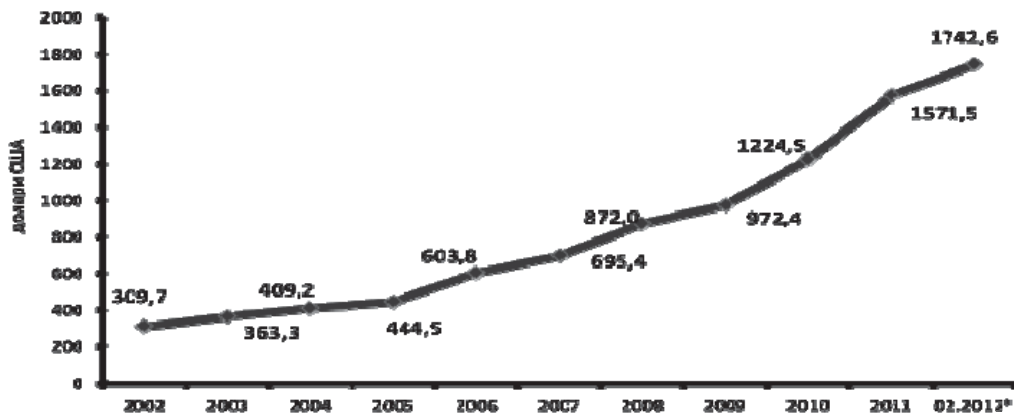

Рис. 5. Динаміка середньорічної ціни 1 Тройської унції золота 999 проби (LBMA, London PM FIX)

* середня ціна 1 тройської унції золота 999 проби за лютий 2012

Джерело: http://www.gold.org/download/value/stats/statistics/xls/gold_prices.xls

Вже майже півстоліття спостерігаємо стійку динаміку знецінення грошей і росту цін на золото (рис. 5). Тільки за останнє десятиріччя золото подорожчало у шість разів. І це біржові – контрольовані показники. Реально ситуація набагато гірша.

На нинішній час більшість Центральних банків провідних країн переглядають систе-

му та механізми формування золотовалютних резервів не на користь паперових грошей. У Центробанках США та провідних країнах Європи золото у резервах займає більше 70%. Проте, динаміка росту цін на золото, складність його придбання робить проблемним формування резервів у золоті. В тому числі й для України.

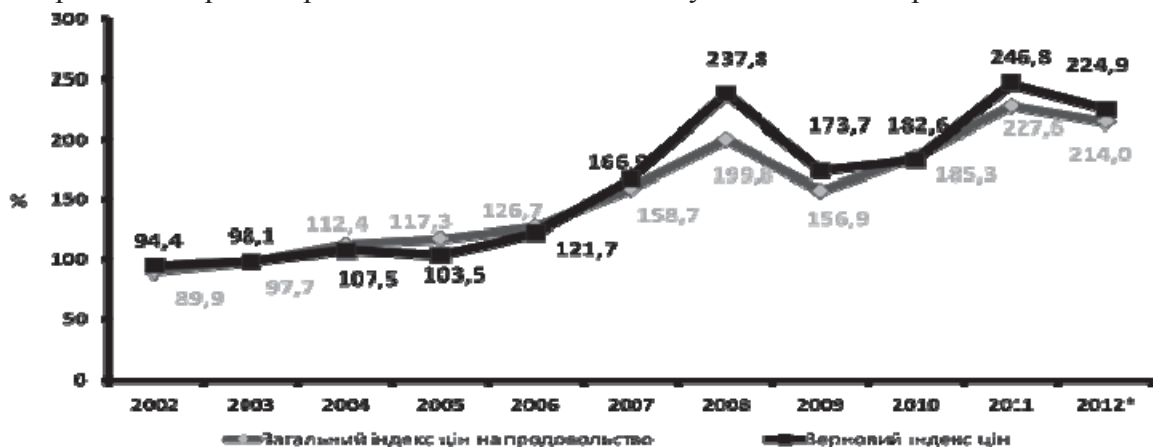

Рис. 6. Динаміка загального індексу цін на продовольство та зернового індексу цін ФАО

* станом на 29.02.2012

Джерело: <http://www.fao.org/worldfoodsituation/wfs-home/foodpricesindex/en/>

Динаміка індексів цін ФАО по основних видах продовольства в світі (особливо зернового індексу) доводить життєздатність пропонованої Академією ідеї створення додаткових державних і світових резервів у зерні (рис. 6).

Тут доречно навести слова великого російського генія О.С. Пушкіна: «Надо думать о том, чем государство богатеет и почему не нужно золота ему – когда простой продукт имеет». Зерно беззаперечно і є першим се-

ред реальних продуктів, воно і є абсолютним багатством.

Вагомим є і теоретичне обґрунтування такої ідеї. Франція, Німеччина, Польща, Україна та інші країни мають унікальну історичну і сучасну базу знань із фізичної економії – теорії, з якої Франсуа Кене започаткував економічну науку, як таку, що вивчає природу походження багатства. Зауважимо, що сформульовані в його «Економічній таблиці» 1758 р. висновки щодо першо-

основи формування багатства лише у землеробстві ніхто з відомих у подальшому економістів не спростовував.

Найбільш вдалим продовженням методу економічної таблиці Кене є модель «затрати-випуск» Василя Леонтьєва, що й дотепер використовується в економічній політиці провідних країн світу.

Слід зазначити, що саме під впливом дискусії з українським фізіократом Сергієм Подолинським Карл Маркс у кінці знаменитого «Капіталу» змушений був визнати, що джерелом багатства є не тільки праця: «Основною абсолютної додаткової вартості є природна родючість землі, природи, тоді як відносна додаткова вартість базується на розвитку суспільних продуктивних сил». В Радянському Союзі таке закінчення «Капіталу» опублікували лише у 1978 році.

У свій час фундатор академії наук України Володимир Іванович Вернадський чітко визначив пріоритетність «живої» економіки. Зерновиробництво є яскравим її прикладом. Вернадський вказував: «що фізіократичну теорію не зрозуміли і не оцінили у вивченні економічних явищ».

Фізіократичний погляд на багатство є абсолютним, а не відносним. Він пов'язаний з нарощуванням нової матерії, нової енергії, що у глобальному вимірі є важливішим ніж фінансовий прибуток.

За теорією фізичної економії зерно не тільки може, але й має бути мірилом багатства, або, іншими словами, його еквівалентом.

Сутність цінностей належить наповнити новим змістом: живе зробити мірилом неживого, а не навпаки. Притаманні монетар-

ному підходу функції слід підпорядкувати обслуговуванню аграрного сектору. Вкладення коштів в аграрну сферу можна і треба збільшувати, не спричиняючи інфляції.

Немаловажним для утвердження ідеї є також інституціональна схильність українства до землеробства. Наше завдання полягає в тому, щоб сформоване на засадах інституціоналізму та фізичної економії мислення українства позиціонувати світові як новітнє глобальне економіко-філософське мислення.

Отже, мету аграрних реформ слід вбачати у збільшенні надлишку зерна як найважливішого з абсолютних благ. Цим же критерієм належить вимірювати й результати реформ, розглядаючи їх ефективність як збільшення обсягів цього надлишку з одночасним нарощуванням виробництва продукції тваринництва та поліпшенням родючості землі. Розроблена Міністерством аграрної політики та продовольства України і Національною академією аграрних наук України галузева програма «Зерно України» має саме таку філософію. Однак презентація світові нової версії глобальної безпеки буде більш переконливою за розбудови в Україні необхідної інфраструктури.

Особливої уваги потребує модернізація експортної інфраструктури. Вже сьогодні слід базуватись не тільки на балансі зерна, а й на балансі насіння сипучих культур (табл. 4) (спільно із зерном, розглядати питання зберігання та експорту насіння соняшнику, ріпаку, сої). Такий баланс краще націлює на розв'язання проблеми переробки, зберігання та експорту.

4. Баланс «сипучих» культур (зерно: пшениці, кукурудзи та інше, насіння: соняшнику, ріпаку, сої) млн. т

	2011/12 МР	2015/16 МР прогноз
Залишки на початок періоду	7,3	6,9
Виробництво	69,1	83,6
Імпорт	0,3	0,2
Внутрішній попит - всього	38,9	47
фонд споживання	18,9	19,5
насіння	3,7	3,6
корми	14,7	17,6
переробка на нехарчові цілі	1,6	2,3
виробництво біоетанолу	-	4
Експорт	28,7	35,8
Стратегічний світовий запас	-	6
Залишки на кінець періоду	9,1	1,9

Передусім вітчизняне зерновиробництво має освоїти нову науково обгрунтовану логістику зернового ринку, за якою зерновиробництво в Україні ділиться на дві умовні зони: експортну – це регіони, які наближені до портових елеваторів, саме на її території, в основному, і будуть зосереджені стратегічні резерви; і зона внутрішнього споживання – у цих регіонах доцільніше споживати зерно для тваринництва й переробки.

Нова логістика дає змогу щорічно збільшувати доходи аграріїв на 3 млрд грн лише за рахунок економії коштів на перевезеннях.

Планується модернізувати вітчизняну систему переробки, зберігання та транспортування зерна, забезпечити можливість зберегти 70 млн т і більше зерна в часі для продажу по найвигідніших цінах на світових ринках. Для цього Україна у найближчі роки має розробити та реалізувати Програму добудови лінійних елеваторів потужністю у 10 млн т та портових – у 9 млн т, що потребує 37 млрд грн державних і приватних інвестицій, також залучення до цієї Програми коштів ООН.

Важливою складовою має стати розбудова науково-світоглядного простору пропонує Україною заходів. Втілюючи новітню парадигму економічного мислення та господарювання Україна має посилити її науково-теоретичний базис та інформувати про це свою націю та народи інших країн світу.

Заходи з презентації нової версії глобальної безпеки (формування стратегічних запасів зерна):

розробка, спільно з ФАО, Концепції світового резерву зерна;

підготовка української доповіді в ООН; проведення міжнародного фізико-економічного форуму до 150-річчя академіка В.І. Вернадського;

ініціювання проведення в 2017 р. у Києві Всесвітнього саміту “Ріо+25”.

Вважаємо за необхідне підтримати пропозиції та заходи Академії.

1. По розробці спільно з ФАО, Світовою продовольчою програмою та іншими подібними структурами ООН Концепції створення світового резерву зерна та визначенню місця та квот у ньому України. Україна потенційно здатна щорічно формувати квоту світового резерву зерна ООН у 10 і більше мільйонів тонн та не тільки зберігати таке зерно, але й, за розпорядженнями, доставляти його за призначенням.

2. Наукові напрацювання та активна позиція зовнішніх відомств України відкриває перспективу винесення на міжнародний рівень принципово нової глобальної ініціативи у формі доповіді Президента України на сесії ООН з питань зернового урегулювання економіко-фінансових катаклізмів, продовольчих, енергетичних та екологічних проблем.

3. Поряд з унікальною ресурсно-науковою основою нарощування та експорту зерна, Україна володіє рідкісним інтелектуальним надбанням. Це доробок вже згаданих подвижників української наукової школи фізичної економії: Вернадського, Подолінського, Руденка. Відтак, доцільне скликання у 2013 році Міжнародного фізико-економічного форуму, приуроченого до 150-річчя академіка В.І. Вернадського, де проблеми зерновиробництва мають бути розглянуті у світлі його вчень про біосферу та живу речовину.

Вироблені засади фундаментальної економічної теорії зерновиробництва, біосфери та прикладної економіки «живого» мають послужити підставами для проведення 2017 року в Києві Всесвітнього саміту «Ріо+25» з оновленою версією розвитку багатства та цінностей на противагу руйнівному, віртуально-фінансовому та технократичному глобалізму.

Запропоновані ініціативи Академії потребують неупередженої фахової апробації та широкого суспільного обговорення. Академія готова до співпраці в цьому з науковою, державною та бізнесовою елітою України.

*

Актуальні проблеми земельного ринку в Україні

Ще, мабуть, ніколи Україна не була у такому трепетливому і напруженому очікуванні свого чи не найвирішальнішого вибору – бути, нарешті, чи не бути ринку українських чорноземів!

І дійсно, вже понад два десятиліття проводиться в державі реформування земельних відносин, а кінцевої вежі все ще не видно, бо формування ринку земель аграрного призначення є одним із найбільш суперечливих і навіть конфліктних питань вітчизняної державної політики.

Коли в минулому році очільники держави авторитетно заявили, що альтернативи ринку наділів немає й цю проблему треба розв'язувати невідкладно, запеклі дискусії на різних рівнях спалахнули з новою силою.

Погляди часто були і є настільки протилежними, що можна ставити на злобу дня споконвічну філософську дилему – що ж було першим: курка чи яйце, або простіше – що ставити наперед: бричку чи коня? В сенсі аграрної економічної науки та практики проблема виглядає так: чи в країні запровадити негайно ринок земель в умовах мінімально привабливої й навіть стагнуючої галузі сільського господарства і його на світовий рівень виведе вже приватний, повноцінний та ефективний власник, чи все-таки допомогти галузі подолати багаторічний застій, а вже потім завершити реформу на високій ноті пристойної інвестиційної привабливості.

«Ціна питання» при цих діаметрально протилежних підходах різниться разуче: за першим варіантом вона може становити 15-25 млрд дол., за другим – розрахунково до 300 млрд. Зрозуміло, мова йде про теоретичну вартість усіх земель сільськогосподарського призначення нашої держави.

І все ж – чому такі занадто різні оцінки? Ще влітку минулого року органи місцевого самоврядування одержали від урядової структури роз'яснювальний документ, в якому було чітко зазначено: ринок земель буде запроваджено з 01.01.2012 року, а оріє-

нтовна вартість 1 га становитиме від 300 до 700 дол. США.

Для порівняння: в Польщі цей показник сягає 7000 євро, а у Великій Британії – 20 000 дол.

І це при тому, що якість наших ґрунтів набагато краща. Але ж питання не в цьому, а головне – в рівні прибутковості бізнесу на землі. Очевидно, що тут ми відстаємо, і навіть занадто. Питання – винні селяни, чи держава – виглядає з наукового погляду риторичним і навіть недоречним.

У цілому ж у загальнонаціональній дискусії постановка такої проблеми на чільну позицію, на наш погляд, озвучена вперше, і її актуальність ми обґрунтовуємо тим, що реальний та прозорий ринок (і земель також) – це в т.ч. й податки. А це вже конкретні інтереси всього суспільства. Зиск для державної скарбниці (бюджету) в першому і другому випадку, як бачимо, різниться на порядок.

Висновок запрошується сам: ми не настільки багаті, щоб задешево торгувати тим, що для нас є занадто дорогим. В усіх розуміннях цього слова.

Наступна проблема, яку, напевно, багато хто із причетних до цієї теми експертів усвідомлює, але публічно не фіксує (що не заважає їй бути надзвичайно актуальною), є, на наше глибоке переконання, проблема довіри – до влади і реформ, які вона проводить.

За даними КМІСа (ZN.UA, №12, с. 11)¹, лише 4,5% респондентів – жителів України позитивно оцінили реформи, ініційовані та здійснювані Урядом і парламентською більшістю. В результаті за 10-бальною шкалою довіра до політиків такого рівня – лише 2,1 бала, що є найнижчим показником серед усіх суспільних інституцій. Тотальна недовіра до всього, що робиться, поступово і впевнено стає невід'ємною частиною нашої культури.

¹ Інтернет-ресурс: neus.zn.ua

Саме так люди оцінили податкову, пенсійну, судову, житлово-комунальну й інші реформи. Сюди також можна додати і той факт, що співвітчизники ще раніше не пробачили реформаторам дику приватизацію, в результаті якої майже миттєво казково збагатилася невелика купка людей, а мільйони, що ще вчора пишались своїм гідним реноме металурга, хіміка, машинобудівника, шахтаря, хлібороба, нині з труднощами виживають, ледве зводячи кінці з кінцями, або поповнюють численний загін безробітних, бо реальних структурних трансформацій не відбувається.

Чи сприйме суспільство, й селянство зокрема, в таких надзвичайно негативних умовах найбільш резонансну і радикальну земельну реформу? Чи повірять на перший погляд очевидним благим намірам влади:

захистити конституційні права власників земельних ділянок. Адже відповідно до ч.1 ст. 41 Конституції України «Кожен має право володіти, користуватися, розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної та творчої діяльності»;

кардинально підвищити інвестиційну привабливість сільського господарства ;

забезпечити безперешкодний доступ громадян до землі як ресурсу людського розвитку;

припинити спекуляцію земельними ділянками сільськогосподарського призначення;

обмежити, а то й заборонити участь у цих процесах іноземного капіталу;

встановити об'єктивну ринкову вартість земельних ділянок у процесі їх економічного обороту і т.д.?

Для позитивної відповіді є певні сумніви. На думку учасників авторитетного експертного форуму з питань земельної реформи, що відбувся у Києві 14 лютого 2012 року, запропонована земельна реформа не виглядає такою, оскільки не має ні бачення її – для чого; ні концепції – як, коли і за які ресурси; ні індикаторів успішності. А головне – у реформі відсутня людина. Для чого потрібно продавати землю, який результат ми одержимо від цього через 5, 10, 15 років? Чи залишиться в українському вимірі село як постійний ресурс відновлення нашої нації?

Намагання відповісти на ці питання є в п'яти концепціях державних програм соціального розвитку села, що були ухвалені ще з 1994 року, але реально проголосованими

програмами вони так і не стали. Як наслідок, тотальна деградація і депопуляція сільської поселенської мережі та її жалюгідний теперішній стан.

Сумніви також є й щодо фахової готовності тих, хто збирається реформу запроваджувати. Якщо за два роки примудрилися майже зруйнувати ефективно функціонуючий ринок зерна (квотами, ліцензуванням, митами, монополізацією експорту і т.д.), унаслідок чого не просто втратили традиційні ринки збуту, валютну виручку, 12-14 млрд грн доходів агрогосподарств, втратили головне – мотивацію для виробництва головної продовольчої культури. Аналогічна ситуація на ринку тваринницької продукції, де різко змінили прості та зрозумілі «правила гри» в податковій сфері, на що аграрії цілком передбачувано відреагували прискореним вирізанням поголів'я худоби і свиней.

То як можна сподіватися на вирішення такої набагато складнішої та відповідальнішої задачі, як радикальна трансформація земельних відносин?

Зрозуміло, що тут питання передусім не до профільного міністерства, а до численних відомств, які постійно і часто некваліфіковано втручаються в систему функціонування аграрного ринку, деформуючи його надмірним адмініструванням.

Така доля може очікувати й майбутній ринок земельних угідь.

Третю проблему, що певним чином поєднується з попередньою, але не виділяється, а отже, і не аналізується експертним середовищем, ми назвали синдромом надлишкового виробництва. Україна – держава з унікально великим експортним потенціалом аграрної продукції. Це – аксіома. Але якщо для інших держав із розвиненою ринковою економікою та аналогічним високим рівнем розвитку аграрного сектору – це благо, то для нас щоразу високий урожай – як стихійне лихо, більше за своїм негативним впливом, ніж неврожай.

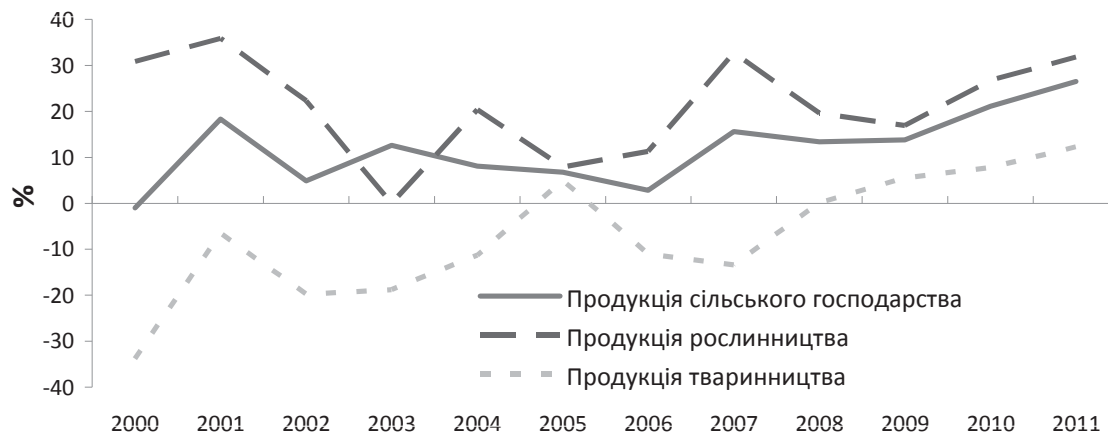
Нерозпорядливість численних служб, причетних до експорту, надмірна зарегульованість дозвільних процедур, монополізація, відверте усунення і навіть ліквідація конкурентів у цій сфері, корупція, відстала інфраструктура, кволий дипломатичний супровід, слабка, як для міжнародного рівня, юридична підтримка експортерів та багато іншого –

все це зводить нанівець зусилля агровиробників, а головне – підриває інвестиційну привабливість перспективної галузі. Ось чому й очікувана вартість вітчизняних угідь, порівняно навіть із європейськими сусідами, – сміховинна.

Тут варто ще раз зазначити: в принципі цінна сама по собі не просто земля, а те, що

вона конкретно дає. Якщо говорити терміном економічної науки – мова про розмір прибутку на авансований капітал.

Про те, який величезний і все ще нереалізований потенціал має наше сільське господарство за умови розумної державної політики показує діаграма (рис.).

Рентабельність виробництва сільськогосподарської продукції у сільськогосподарських підприємствах України (за даними Державної служби статистики України)

На жаль, стабільно надлишкове (для внутрішнього споживання, зрозуміло) виробництво окремих видів агропродукції провокує владу на зневажливо залишковий принцип ставлення до галузі й до тих, хто в ній працює.

Наслідок такої багаторічної політики очевидний: починаючи від жахливого стану сільської поселенської мережі та закінчуючи застарілими техніко-технологічним оснащенням більшості агропідприємств.

Звичайно, не всіх, бо великі агрохолдинги, сконцентрувавши значні обсяги земельних ресурсів, зосередилися переважно на розвитку рослинництва, вирощуванні економічно вигідних культур – соняшнику, ріпаку, кукурудзи. Таке високотехнологічне виробництво різко скорочує потребу в робочих руках, але не дає і значної доданої вартості. Саме так господарюють в Україні на 1,5 млн га сім найбільших агрохолдингів (і не тільки вони), поступово та незворотно виснажуючи ґрунти: якщо ще 20 років тому на поля вносили близько 250 млн т органіки, то нині – у 20-25 разів менше!

Численні обґрунтування про перспективність саме такого, винятково високотоварного великого виробництва не є переконливими. Висновки аналітиків вже загадуваного

форуму показують, що саме країни, де головними виробниками сільськогосподарської продукції є невеликі сімейні ферми, мають найвищу віддачу з одного гектара (в 5-10 разів вищу ніж в Україні): Нідерланди, Франція, Німеччина. У Польщі, де середнє фермерське господарство базується на 10 га землі, має в 5 разів вищий економічний зиск, виробляється набагато більше м'яса, молока, фруктів та овочів. До цього слід обов'язково додати, що доходи одного працюючого в польському селі у 9 разів більші, ніж в Україні, й вищі, ніж у польській промисловості.

Це якраз до слова про інвестиційну привабливість сільського господарства у нас і в Європі.

А ще до цього треба додати, що не завдяки, а всупереч державній політиці (бо підтримка з боку держави дорівнює нулю) 46-мільйонне населення України вже протягом багатьох років продовжують на 2/3 гонувати мікроферми, а точніше особисті (колись підсобні) господарства громадян: без відповідних сучасних техніко-технологічних засобів із тотальним переважанням ручної праці. До речі, на такі господарства припадає лише 14% сільськогосподарських угідь країни.

На наш погляд, у непросту для влади й усього суспільства може з часом перерости проблема набуття права власності на земельні наділи певними категоріями громадян.

Нині поки що ніхто всерйоз не звертає увагу на той факт, що Україна останнім часом вийшла на четверте місце у світі за чисельністю імігрантів: після таких гігантів, як США, Німеччина та Росія. І це при тому, що за оцінками соціологів, 40% українців у найбільш працездатному віці готові покинути рідну країну, а молоді – і того більше – до 60%.

Безробіття, низька оплата праці, слабка система охорони здоров'я, забруднене довкілля, корупція, злочинність – все це робить поки що непривабливою Вітчизну. Кого і чим тоді вона приваблює?

Очевидно – не вихідців з Європи, чи США, Канади, Австралії. Сотні тисяч переселенців, яким притаманна й до снаги сільська праця, рухаються до України з Південно-Східної Азії. Згідно з чинним законодавством, набути відповідні права, в т.ч. і на земельні наділи, не так уже й складно – достатньо досить помірних індивідуальних інвестицій.

Зазначимо: ринок землі – це торгівля не субстанцією (грунтами), а наділами, тобто за великим рахунком – територією. Територією суверенної держави. І ця проблема за певних умов може раніше чи пізніше виникнути, адже найзагрозливішим викликом ни-

нішнього століття вчені вже давно назвали голод та дефіцит питної води.

І останнє. На наш погляд, розумний підхід за цих умов пропонує сусідня Білгородська область РФ. Ринок сільськогосподарських земель тут є, але головний покупець наділів – місцеві громади, що поступово зосередили в своїх руках великі масиви, які потім на конкурсних засадах передають їх ефективним господарям в оренду на довгостроковий період.

Вигідно всім: агровиробникам, що впродовж двох поколінь можуть спокійно планувати своє бізнесове майбутнє; селянам, які одержують нові робочі місця в тваринництві та переробці (такі умови конкурсу); місцевій громаді, що має достатні кошти від оренди й розвиває соціальну сферу; і державі – бо земля (територія) залишається під державною опікою. Нині ця область виробляє в громадському секторі м'яса більше, ніж усі 25 областей України разом узяті.

Але – це їх досвід. Ми не наполягаємо на його безумовному запровадженні. Як і досвіду Польщі, чи країн Балтії, США або Канади, Аргентини чи Бразилії, де відмовилися від гігантських латифундій.

У широкій, публічній дискусії нам самим шукати свій шлях, даючи відповіді на численні непрості питання, в т.ч. й ті, що ми поставили в цьому короткому матеріалі.

У статті висвітлено актуальні проблеми формування земельного ринку в Україні, стосовно яких точаться дискусії про майбутнє ринку земель сільськогосподарського призначення, що розгорнулися серед політиків, науковців, аналітиків, експертів, сільськогосподарських товаровиробників і громадян країни.

Здійснено спробу привернути увагу зацікавлених інституцій до ще декількох надзвичайно важливих, на наш погляд, факторів, що досить гостро ілюструють загрози, виклики і ризики в цій надзвичайно чутливій сфері, але які ще недостатньо висвітлені та потребують відповідної уваги наукового середовища.

В статье освещены актуальные проблемы формирования земельного рынка в Украине, вокруг которых ведутся дискуссии о будущем рынка земель сельскохозяйственного назначения, развернувшиеся среди политиков, ученых, аналитиков, экспертов, сельскохозяйственных товаропроизводителей и граждан страны.

Предпринята попытка привлечь внимание заинтересованных институций к еще нескольким особенно важным, на наш взгляд, факторам, особенно остро иллюстрирующим угрозы, вызовы и риски в этой чрезвычайно чувствительной сфере, но которые еще недостаточно освещены и требуют соответствующего внимания научной среды.

An article highlights actual problems of formation of land market in Ukraine that are discussed by politicians, scientists, analysts, experts, agroindustrial entrepreneurs, and citizens within the framework of perspectives of development of agricultural land market.

An article tends to point out and attract attention of institutions that are interested parties that there is a string of patterns that are highly representative as they illustrate trends, challenges and risks of this highly sensitive sphere of economy, the authors emphasise the necessity to tackle these problems and to analyse them scientifically.

*

Ринок земель сільськогосподарського призначення в країнах ЄС: можливості використання досвіду в Україні

Україна на початку 90-х років ХХ століття вступила на шлях ринкових перетворень, що зумовило необхідність реформування земельних відносин. Результатом ринкових трансформацій в аграрному секторі стала ліквідація державної монополії на землю, роздержавлення сільськогосподарських підприємств (радгоспів і колгоспів) із наступним формуванням господарських структур ринкового спрямування. Таким чином, у країні були створені передумови для запровадження ринкового обороту земель та формування вторинного ринку земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Однак, проблеми, пов'язані з організацією і функціонуванням земельного ринку в Україні, до цього часу не врегульовані. Нині основні дискусії ведуться навколо проекту Закону України «Про ринок земель» та ряду обмежень, які він передбачає, однак є очевидним, що даний Закон створить лише необхідну основу для розвитку ринку землі, залишаючи поза увагою ряд важливих соціально-економічних питань. У сучасних умовах ринок земель, включаючи оренду, дарування, спадкування, обмін, розглядається не як самодостатня економічна чи юридична категорія, а як інструмент державної аграрної політики.

Процес становлення ринку сільськогосподарських земель зштовхується із значними труднощами інституціонального, соціального, екологічного й психологічного характеру. Існуючі суттєві розбіжності у поглядах вчених, політиків, власників землі та землекористувачів на майбутню модель ринку сільськогосподарських земель в Україні зумовлюють загострення протиріч у суспільстві.

Протягом тривалого часу в Україні створено необхідну теоретичну базу стосовно формування ринку земель, однак нині відсу-

тня єдина стратегія щодо його запровадження. Звідси одним із головних завдань сучасної аграрної науки є скорочення розриву між теорією та існуючою економічною дійсністю. Водночас у силу різних обставин наука одержала новий творчий «поштовх» для емпіричних і методологічних пошуків. Чітко окреслився інтерес дослідників до проблем формування та державного регулювання ринку сільськогосподарських земель в Україні, визначення його економічної сутності й можливих переваг і недоліків. Необхідність подальшої роботи в цьому напрямі так само очевидна, як незворотність ринкових перетворень в економіці країни.

Дослідженнями проблем формування ринку сільськогосподарських земель займаються такі вітчизняні науковці, як: В.І. Артюшин, С.М. Белінська, П.І. Гайдуцький, Ю.Е. Губені, О.І. Гуторов, В.М. Заяць, П.Ф. Кулинич, Т.О. Осташко, М.І. Пугачов, С.Д. Смолінська, М.М. Федоров, Т.В. Уманець та ін. Проте виникає низка проблемних питань, які потребують поглиблених наукових розвідок, особливо в частині формування ринкової вартості земельних ділянок, орендної плати, встановлення обмежень щодо граничних розмірів земельних ділянок у власності однієї особи, визначення оптимальних розмірів землекористувань, дослідження механізму ринкової взаємодії факторів попиту, пропозиції і формування ціни рівноваги.

З цією метою вбачається доцільним вивчення зарубіжного досвіду функціонування ринку сільськогосподарських земель, що дасть змогу передбачити розвиток окремих явищ після зняття мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення в Україні та уникнути небажаних наслідків, щодо яких висловлюються численні застереження.

Мета статті – розкрити сучасний стан функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення в розвинутих країнах світу на прикладі країн Європейського Союзу й дослідити динаміку цін на сільськогосподарські угіддя і рівень орендної плати в розрізі окремих країн та видів угідь.

Слід зазначити, що функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення і його регулювання є досить важливим питанням для переважної більшості країн світу. Особливої гостроти дана проблема набула у країнах, що розвиваються, або країнах із перехідною економікою. Порівнюючи їх із розвинутими країнами стає очевидним, що трансакції на ринку сільськогосподарських земель не завжди є прозорими. З цією метою проаналізовано сучасний стан функціонування ринку земель в окремих країнах Західної й Центральної Європи. Такий вибір зроблено свідомо, оскільки країни Центральної Європи (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина) порівняно недавно пройшли етап становлення ринкових відносин, у зв'язку з чим їхній досвід може бути корисним для України.

У результаті досліджень виявлено кілька причин, що зумовлюють розбіжності між країнами розвинутими і тими, що розвиваються. Зокрема, у країнах Західної Європи законодавча база стосовно інституту приватної власності на землю та форм її реаліза-

ції, що відповідає вимогам ринкової економіки й регулює трансакції на ринку земель, існує досить тривалий час. Слід зазначити, що незважаючи на розбіжності щодо правового середовища та інституційної бази окремих західноєвропейських країн, задоволення потреб суспільства й інтересів держави є першочерговими¹.

У країнах Центральної Європи до 1990 року правові основи щодо власності на землю регулювались адміністративно-командними важелями, що були притаманні тому часу, а власність на землю обмежувалася державною або кооперативною формами. Однак у силу різних історичних обставин і політичної ситуації у кожній країні сформувалися свої характерні особливості щодо відносин власності на землю².

Розбіжності насамперед полягають у різній кількості трансакцій на ринку земель сільськогосподарського призначення. Зокрема, щорічна кількість угод щодо переходу права власності на земельні ділянки у країнах Центральної Європи на порядок більша, ніж у країнах Західної Європи, що пов'язано з процесами приватизації та становлення ринкової економіки. Так, у Німеччині щорічно переукладається до 1,5 млн угод, які посвідчують зміну власника землі, що становить лише 3,0% до загальної кількості земельних ділянок. В Угорщині кількість трансакцій із земельними ділянками значно вища (табл. 1).

1. Частка трансакцій на ринку земель сільськогосподарського призначення в окремих країнах Європи, 2005 р.

Країна	Кількість земельних ділянок (парцел), млн	Кількість трансакцій, млн	Частка укладених угод, %
Німеччина	50,2	1,5	3,0
Нідерланди	7,5	0,45	6,0
Угорщина	9,2	2,4	26,1
Польща	25,0	1,4	5,6

Джерело: Електронний ресурс: Режим доступу – www.fig.net/pub/fig_2005/Js8.pdf.

У досліджуваних країнах поширена оренда сільськогосподарських угідь, яка є інструментом збільшення розмірів землекористувань. Країни ЄС суттєво різняться за кількістю угод на ринку оренди. Так, сільськогосподарські підприємства Словаччини й Чехії ведуть господарську діяльність пере-

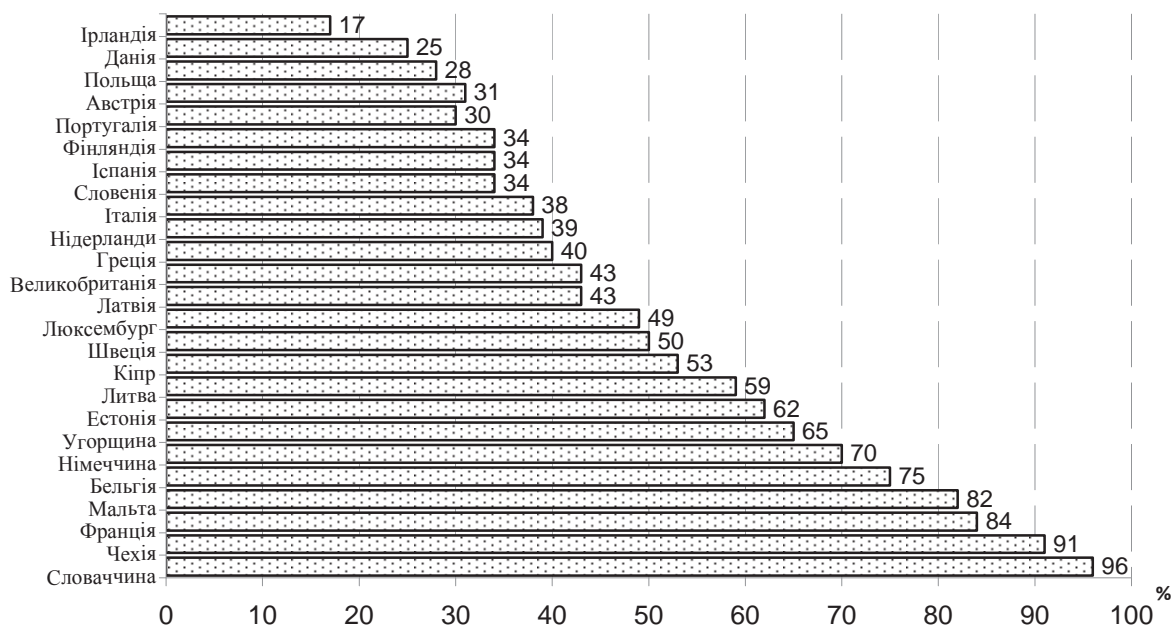
важно на орендованих землях, частка яких у загальному розмірі землекористування становить понад 90%. Фермерські господарства Франції, Бельгії, Німеччини, Угорщини та Естонії мають понад 60% орендованих земель, Швеції – близько 50%. На противагу цьому, в Ірландії частка орендованих зе-

¹ The institutional organization of land markets: introduction / Bas Van Bavel, Tine De Moor, Jan Luiten Van Zanden. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vkc.library.uu.nl/vkc/seh/research/Lists/Working%20Papers>.

² European Union accession and land tenure data in Central and Eastern Europe / Food and Agriculture Organization of The United Nations. – Rome : FAO, 2006. – 312 с.

мель, найнижча – 17%. В інших країнах, охоплених даним дослідженням, фермери орендують між 34 і 43% використовуваних земель (рис. 1). У більшості країн ЄС частка

орендованих сільськогосподарських угідь у загальній площі сільськогосподарського землекористування має тенденцію до збільшення¹.

Рис. 1. Частка орендованих сільськогосподарських земель у країнах ЄС у 2006 р.,%

Джерело: Електронний ресурс: Режим доступу - <http://siteresources.worldbank.org>².

Орендні земельні відносини в європейських країнах є об'єктом цивільного права, що визначає основні засади державного регулювання оренди в сільському господарстві. Характер державного регулювання інституту оренди землі визначається як національними особливостями, так і більш загальними факторами, такими як землезабезпеченість та прагнення зберегти землю в ефективних господарів. В аграрній політиці окремих країн вживаються заходи щодо недопущення зосередження в одних руках занадто великих земельних масивів. Досить часто необхідною умовою для набуття права оренди або права придбання земельної ділянки є вимога, щоб орендар або покупець був місцевим жителем, мав професійну підготовку, досвід роботи і необхідний капітал для ефективного використання земель, які він одержує у власність або користування.

Як приклад країни зі жорстким регулюванням ринку земель можна навести Данію,

де перед тим як одержати дозвіл на придбання сільськогосподарських земель у власність, покупець має представити документи, що підтверджують його фінансову, технічну та професійну спроможність вести фермерське господарство, обробляти землю, зберігати родючість ґрунту й інші природні ресурси. Перед укладенням угоди купівлі-продажу земельної ділянки потенційний покупець повинен підтвердити наявність відповідної аграрної освіти та дати письмове зобов'язання, що на купленій земельній ділянці господарюватиме не менше восьми років. Датським законодавством передбачено, що фермер повинен «належним чином вести сільськогосподарське виробництво», в іншому випадку він буде позбавлений права на земельну ділянку. Після набуття у власність земель сільськогосподарського призначення датський фермер зобов'язаний проживати за місцем їх територіального розміщення³.

¹ Gohan Swinnen. Study on the Functioning of Land Markets in the EU Member States / Gohan Swinnen, Pavel Ciaian, d'Artis Kancs. - Centre for European Policy Studies, Place du Congres 1, B-1000 Brussels, 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://siteresources.worldbank.org>

² Emerging Challenges of Land Rental Markets. A Review of Available Evidence for the Europe and Central Asia Region / Johan Swinnen, Liesbet Vranken, Victoria Stanley //The World Bank. - Washington, D.C. – 2006.- Vol. 1, No. 4.

³ The Land Market in Denmark. The Danish Way / Jens Wolters. - Електронний ресурс: Режим доступу http://ida.dk/sites/ddl/ Documents/03_landmarket.pdf.

Регулювання ринку сільськогосподарських земель в окремих країнах Євросоюзу здійснюється шляхом регулювання цін, податків і кількісних обмежень щодо продажу, придбання та використання земель сільськогосподарського призначення. Однак кожна країна має свої особливості (табл. 2).

Державне регулювання ринку сільськогосподарських земель країн Європейського

Союзу спрямоване на збереження сільськогосподарських угідь в умовах трансформації економіки та урбанізації сільських територій; зосередження земельних ділянок у фермерів, які мають досвід роботи та проживають на даній території; недопущення надмірної концентрації чи подрібнення земельних ділянок.

2. Основні напрями державного регулювання ринку земель сільськогосподарського призначення в окремих країнах ЄС

Цілі регулювання	Країна
Для забезпечення набуття у власність земель лише кваліфікованими фермерами (рівень підготовки і досвіду, місце проживання та ін.)	Данія, Німеччина
Недопущення надмірної концентрації земель	Данія, Німеччина, Іспанія, Франція, Угорщина
Недопущення надмірного подрібнення земельних ділянок	Данія, Німеччина, Ірландія, Італія, Іспанія, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Франція
Створення сприятливих умов для утримання кваліфікованих фермерів на сільських територіях	Норвегія
Обмеження використання сільськогосподарських земель не за цільовим призначенням	Великобританія, Бельгія, Данія, Італія, Нідерланди, Німеччина, Словаччина, Франція, Швеція, Чехія
Обмеження на набуття у власність земель іноземними особами (запроваджено тимчасово)	Болгарія, Чехія, Литва, Словаччина, Польща

Орендна плата за земельні ділянки значно різниться в розрізі досліджуваних країн. Найвища вона у Греції та Данії (понад 500 євро/га орних земель), найнижча у Польщі

(23 євро/га). Спостерігаються коливання розмірів орендної плати за роками. У переважній більшості країн, за винятком Польщі, вони зростають (табл. 3).

3. Орендна плата за орні землі в країнах ЄС

Країна	Євро/га				
	2005	2006	2007	2008	2009
Бельгія	203	...	...	...	...
Болгарія	97	99	102	115	129
Чехія	...	...	...	...	54
Данія	417	427	579	...	...
Німеччина	197	...	...	...	...
Греція	515	502	508	502	...
Іспанія	187	191	192	195	...
Франція	131	130	131	...	...
Угорщина	67	71	92	98	...
Австрія	282	286	305	321	326
Польща	69	20	26	37	23

Джерело: Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/page/portal/eurostat/home>.

Цікавою є ситуація, що склалася на ринку оренди земель у Фінляндії, де розмір орендної плати, з незначними коливаннями, має стійку тенденцію до збільшення. Тоді як ринкові ціни на сільськогосподарські угіддя, починаючи з 1990 року, йшли на спад, сягнувши найнижчого рівня 2499 євро/га у 1993 році з подальшим поступовим підвищенням, досягнувши через 14 років (у 2007 р.) показника

1990 року. Відсоток орендної плати до вартості сільськогосподарських угідь (2,6% у 2007 р.) (табл. 4) досить близький до відсотка, що сплачували орендарі земельних ділянок в Україні у 2010 році (2,7%).

Ринкова ціна земель сільськогосподарського призначення у країнах Західної Європи досить висока, хоча вона й коливається залежно від природно-кліматичних умов, ха-

рактору їх використання (екстенсивний, інтенсивний), значення сільськогосподарського сектору в економіці країни. Маючи високу вартість, землі можуть без перешкод на-

даватись у заставу землевласниками та орендарями, тим самим збільшуючи обсяги залучених інвестицій і підтримуючи ефективність ринків сільськогосподарських земель.

4. Ціни на сільськогосподарські угіддя та орендна плата у Фінляндії

Рік	Ціна 1 га, євро	Орендна плата 1 га, євро	Орендна плата до вартості землі, %	Рік	Ціна 1 га, євро	Орендна плата 1 га, євро	Орендна плата до вартості землі, %
1990	6357	105	1,7	1999	3426	140	4,1
1991	5327	94	1,8	2000	3933	137	3,5
1992	3300	95	2,9	2001	4039	139	3,4
1993	2499	107	4,3	2002	4246	141	3,3
1994	2739	125	4,6	2003	4700	150	3,2
1995	3011	132	4,4	2004	5197	151	2,9
1996	2709	125	4,6	2005	5377	152	2,8
1997	2820	132	4,7	2006	5979	156	2,6
1998	3122	132	4,2	2007	6250	160	2,6

Джерело: Електронний ресурс: Режим доступу – <http://ec.europa.eu/agriculture/analysis>.

В окремі роки різниця цін на сільськогосподарські землі між окремими регіонами становить десятки разів. Вони коливаються

від 280 євро/га у Литві до 47000 євро/га у Нідерландах (рис. 2).

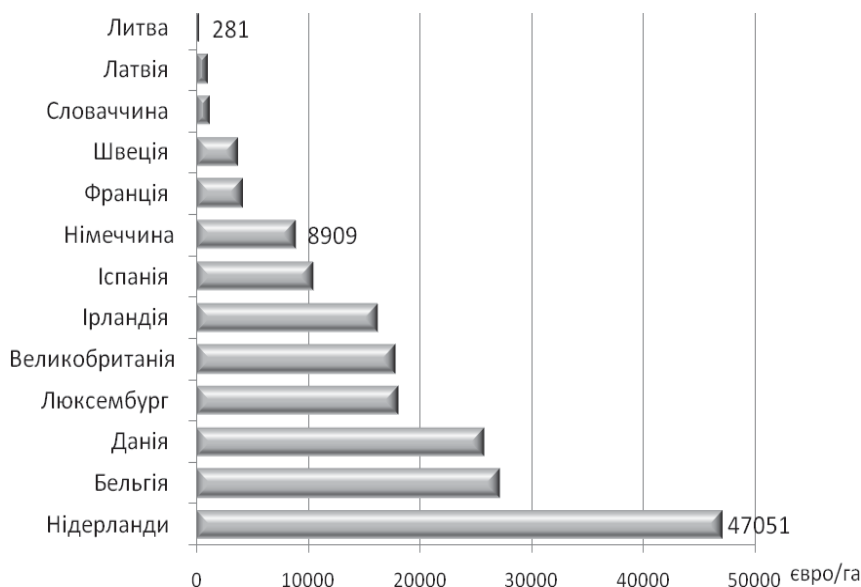

Рис. 2. Ціна на сільськогосподарські угіддя в окремих країнах ЄС у 2009 р., євро/га

Джерело: Електронний ресурс. Режим доступу: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database.

Спостерігається зміна цін на земельні ділянки залежно від виду сільськогосподарських угідь. Так, в Іспанії вартість 1 га сільськогосподарських угідь у 2009 році становила 10465 євро, ріллі – 12509, природних луків і пасовищ – 4306 євро (рис. 3).

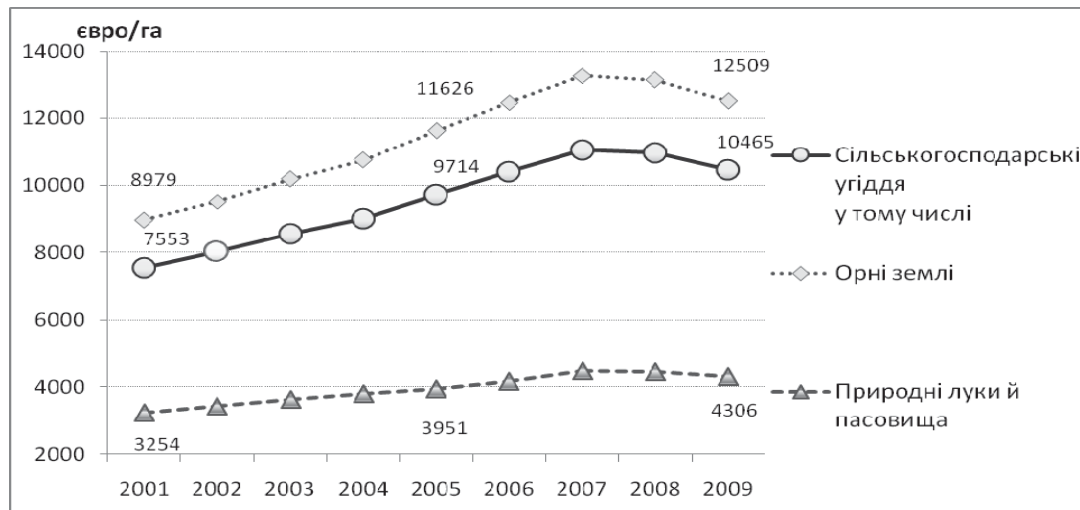
Слід зазначити, що ціна зрошуваних земель у тій же Іспанії майже у 3,5 раза перевищує ціну на звичайні сільськогосподарські угіддя. Зокрема, ціна 1 га сільськогосподарських угідь, що не потребує зрошення, у 2009 році становила 4306 євро, тоді як 1 га зрошу-

ваних земель – 26813 євро (рис.4). Питання диференціації цін залежно від водного режиму земель є досить актуальним для України, оскільки площі зрошуваних земель сягають 2 млн га, осушених – понад 3 млн га.

Зазначимо, що ціна на землі сільськогосподарського призначення у країнах Східної Європи значно нижча, ніж у західноєвропейських. Саме це й стало основною причиною запровадження обмежень на придбання земель у власність іноземним та юридичним особам. Це, насамперед, пов'язано з тим, що

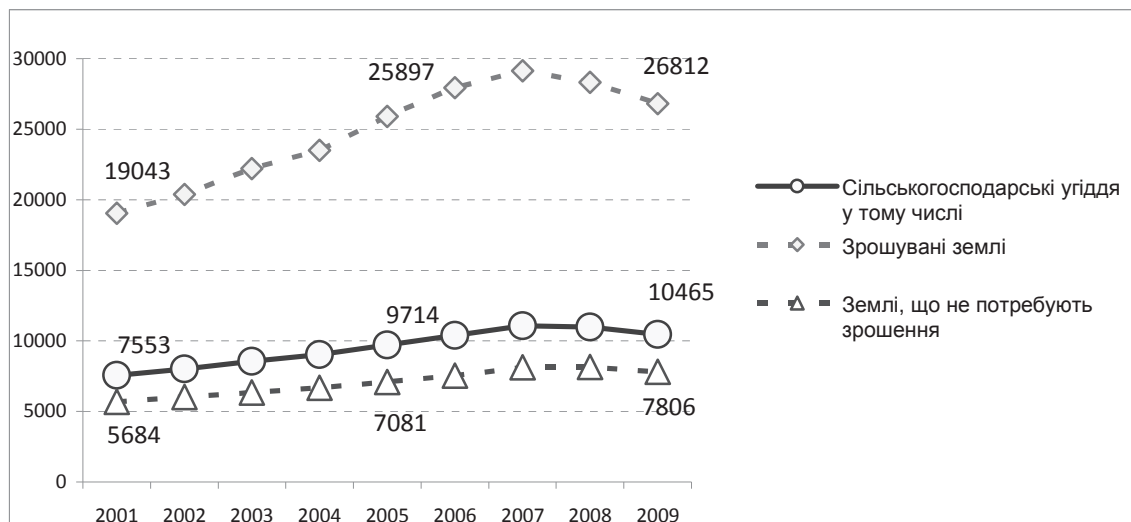
ринок земель знаходиться в стадії становлення; незавершено створення земельного кадастру; недосконала система реєстрації прав на нерухомість; існує потреба консолідації земель; ціни на земельні ділянки у кі-

лька разів нижчі, ніж у розвинутих країнах ЄС; громадяни мають значно менші доходи, ніж громадяни розвинутих країн ЄС, і тому не можуть на рівних умовах конкурувати на ринку земель.

Рис. 3. Ціни на сільськогосподарські угіддя в Іспанії

Джерело: Електронний ресурс: Режим доступу – http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database.

Рис. 4. Ціни зрошуваних сільськогосподарських земель в Іспанії

Джерело: Електронний ресурс: Режим доступу – http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database.

У країнах Центральної Європи має місце ряд негативних чинників, які впливають на розвиток земельних відносин та ефективність використання земель, залучених у сільськогосподарський обіг. Насамперед, це фрагментація й подрібнення земельних масивів, зумовлені процесами приватизації. Значна чисельність нових власників не мають базової сільськогосподарської освіти та не є професійними фермерами. Серед суттєвих недоліків слід виділити відсутність ме-

ханізму застави земель за іпотечними кредитами. Відстежуються диспропорції, які зумовлені тим, що професійні фермери не мають достатніх фінансових ресурсів, а юридичні особи й іноземці позбавлені права купувати сільськогосподарські землі. Держава таким чином законодавчо намагається захистити місцевих фермерів, поки умови не стабілізуються. Законодавчі обмеження цілком зрозумілі, але правові умови та відсутність іпотеки земель призвели до зниження

продуктивності сільськогосподарських угідь і неефективності ринку земель сільськогосподарського призначення як такого.

Економічна теорія та емпіричні дослідження уможливають зробити висновок, що умови функціонування ринку сільськогосподарських земель у країнах-членах ЄС не є однаковими. Це зумовлено особливостями державного регулювання й різним рівнем державної підтримки, що тією чи іншою мірою впливає на вартість земель та її оренди, спричиняє розбіжності в інституційних умовах. Крім того, на особливості національних ринків земель впливають екологічні проблеми та характер демографічних змін, рівень конкуренції на ринку земель тощо.

Найважливішими складовими ринку земель й найбільш поширеними способами переходу прав землеволодіння та землекористування у країнах Європейського Союзу є купівля-продаж й оренда, що є інструментами укрупнення ферм і створення економічно стабільних господарств. У європейських країнах із розвиненим аграрним сектором досить поширеною умовою купівлі земель сільськогосподарського призначення є професійна підготовка покупця, наявність у

нього засобів виробництва і необхідного капіталу. Також, переважна більшість європейських країн законодавчо обмежує максимальні розміри земель, що можуть перебувати у власності й користуванні однієї фізичної особи. У цілому середній розмір фермерського господарства в країнах-членах ЄС-27 становить 32 га.

Питання щодо запровадження ринку сільськогосподарських земель в Україні та його наслідки для економіки країни, з огляду на сучасний стан розвитку українського села, вимагають застосування адекватних методів їх вирішення, що мають враховувати як вітчизняний, так і зарубіжний досвід. Насамперед, слід з'ясувати, якою ми бачимо майбутню модель розвитку сільського господарства, яким підприємствам віддавати мему перевагу? Залежно від обраної моделі сільськогосподарського підприємства будуть визначені шляхи й методи подальших земельних перетворень в Україні. Світовий досвід свідчить про існування різноманітних моделей земельних відносин, які можуть бути ефективними, якщо вони відповідають національним інтересам і потребам країни.

Розкрито особливості функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення в країнах Європейського Союзу. Досліджено динаміку цін на сільськогосподарські угіддя та рівень орендної плати в розрізі окремих країн та видів угідь.

Раскрыты особенности функционирования рынка земель сельскохозяйственного назначения в странах Европейского Союза. Исследованы динамика цен на сельскохозяйственные угодья и уровень арендной платы в разрезе отдельных стран и видов угодий.

The peculiarities of functioning agricultural land market in the European Union are defined. The dynamics of prices on agricultural land and the level of rent in terms of individual countries and types of land are considered.

* * *

**В.Я. АМБРОСОВ, доктор економічних наук, професор
Харківський національний технічний університет
сільського господарства ім. Петра Василенка**

Шляхи відтворення тваринництва

Напрямами подальшого розвитку тваринництва на перспективу визначено прискорене нарощування поголів'я худоби, розвиток кормової бази, впровадження інтенсивних технологій¹. Відродження цієї галузі стає об'єктивно необхідним для забезпечення населення повноцінним продовольством, посилення продовольчої незалежності, безпеки держави. Розвитку тваринництва в Україні значну увагу приділяли у своїх наукових працях І.І. Лукинов, Г.О. Богданов, Й.А. Даниленко, А.А. Омеляненко, О.В. Крисальний, В.Я. Месель-Веселяк, М.П. Коржинський, В.Г. Рижков, В.Й. Олійник, І.Н. Топіха та інші вчені. За результатами їхніх досліджень були розроблені й широко запроваджені у виробництво принципи організації тваринницьких галузей в умовах великотварних підприємств, системи відтворення поголів'я, годівлі худоби, технології утримання, організації та оплати праці, створення інтенсивного кормовиробництва. Особлива увага приділялась обґрунтуванню раціональних форм спеціалізації галузей, міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції, створенню сумісного виробництва на базі галузевих об'єднань і науково-виробничих систем. Вирішення питань спеціалізації, концентрації виробництва мало стратегічні напрями та системний і комплексний характер, передбачало територіальну спеціалізацію, яка включала обласну й внутрішньообласну, міжгосподарську, господарську, внутрішньогосподарську у галузевій і внутрішньогалузевій формах.

Відповідно до конкретних напрямів спеціалізації були обґрунтовані раціональна концентрація кожної галузі тваринництва,

їхні розміри стосовно умов відповідних типів господарств, міжгосподарські та агропромислові форми підприємств і об'єднань. В областях, районах створювалися системи спеціалізованих господарств, які передбачали розвиток молочних підприємств, де головна галузь поєднувалась із товарним виробництвом зерна, соняшнику, цукрових буряків, льону, овочів, картоплі; господарств із виробництва яловичини, свинини, вирощування нетелей, виробництва продукції птахівництва та вівчарства².

Так, у Харківській області під впливом спеціалізації 59,3% колгоспів формувались як молочно-зерно-буряківничі, 9,1 – по вирощуванню молодняку ВРХ на м'ясо, 8,0 – по вирощуванню свиней, 9,1 – виробництву продукції птахівництва, 8,3 – вівчарства, 6,2% – по вирощуванню нетелей. Найбільш чітку спеціалізацію мали господарства по виробництву яловичини, свинини, продукції птахівництва. Тут питома вага провідних галузей мала 70-75%. Міжгосподарські підприємства спеціалізувались, як правило, на одному виді продукції – яловичина, свинина, продукція птахівництва, корми, на які припадало 80-100%.

Радгоспи – 37,6% – переважно спеціалізувались на виробництві молока і овочів для забезпечення населення м. Харкова, 13,2 – продукції птахівництва, 11,8 – садівництва, 4,1 – на вирощуванні молодняку ВРХ на м'ясо, 9,1 – були свинарськими, 10,4% – скотарсько-буряківничими (насіння цукрових буряків). За рахунок спеціалізованих радгоспів у суспільному секторі області виробляли

¹ Аграрний сектор економіки України (стан і перспективи розвитку) [Присяжнюк М.В., Зубець М.В., Саблук П.Т. та ін.]; за ред. М.В. Присяжнюка, М.В.Зубця, П.Т. Саблука, В.Я.Месель-Веселяка, М.М. Федорова. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – С. 200-206.

² Рекомендации по развитию специализации и концентрации сельскохозяйственного производства на базе межхозяйственного кооперирования и агропромышленной интеграции в Украинской ССР. / [И.И.Лукинов, В.Я. Амбросов, В.И. Бойко, И.И. Жадан, В.Я. Месель-Веселяк, Г.М. Подлисецкий и др.]; под ред. акад. ВАСХНИЛ и АН УССР И.И. Лукинова. – К.: Урожай, 1976. – С. 112.

41,1% молока, 49,9 – свинини, 96,6 – яєць, 97,6 – овочів, 89,9 – картоплі, 96,5 – м'яса птиці, 85,5% – фруктів та ягід. Характерною особливістю спеціалізованих господарств було те, що 93% їхніх виробничих типів формувалися під впливом тваринницьких галузей і тільки 7% – рослинницьких.

У середньому за 1977-1989 роки продуктивність молодняку ВРХ і свиней порівняно з багатогалузевими господарствами була вище в 1,5-2 рази, витрати кормів на 1 ц приросту – нижче на 20-28%, затрати праці – в 2,5-2,7 рази, собівартість – нижче на 24-40%.

Принциповим було обов'язкове поєднання у спецгоспах тваринництва і рослинництва з метою досягнення найбільш ефективного використання землі, засобів виробництва, праці, вирішення питань зайнятості населення та розв'язання соціальних проблем розвитку села. Передбачалося, що розвиток тваринництва має обов'язково базуватися на кормах власного виробництва.

При кількості продуктивного поголів'я великої рогатої худоби в молочно-зернобуряківничому типі господарств 2535 гол., у тому числі 1026 корів, площа сільськогосподарських угідь становила 4966 га, при вирощуванні молодняку ВРХ на м'ясо 6000 гол. – 7179 га, свиней – відповідно 6900 гол. і 6617 га.

Максимальне поголів'я молодняку ВРХ на одне спеціалізоване господарство становило 10 тис. гол., свиней – 10-12 тис. гол.

Середнє поголів'я корів на один радгосп приміської зони сягало 1164 гол., площа сільськогосподарських угідь – 4480 га, у тому числі ріллі – 3515 га.

З урахуванням позитивного досвіду розвитку тваринництва в регіонах України, сучасних умов господарювання Інститутом аграрної економіки були розроблені рекомендації щодо формування спеціалізованих сільськогосподарських підприємств із виробництва продукції тваринництва та обґрунтування раціональних розмірів ферм і комплексів¹. У рекомендаціях чітко визначені раціональні параметри сучасних тваринни-

¹ Методичні рекомендації щодо формування спеціалізованих сільськогосподарських підприємств з виробництва продукції тваринництва та обґрунтування раціональних розмірів ферм і комплексів. / [В.Я. Месель-Веселяк, О.В. Мазуренко, П.В. Щепієнко, М.П. Коржинський, І.В. Коновалов, С.К. Кравцов та ін.]; за ред. В.Я. Месель-Веселяка. – К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2007. – С. 65.

цьких ферм та комплексів, за яких можливо досягти ефективного ведення тваринницьких галузей. Вважаємо, що їх доцільно використовувати при розробці проектів відродження й розвитку тваринництва в усіх формах сучасних господарств. Як показує досвід, поглиблення спеціалізації в тваринництві супроводжуватиметься підвищенням конкурентоспроможності галузей, що, природно, є результатом переваг великотоварного виробництва. Але перевага концентрації має місце до певної межі, яка чітко визначається, насамперед, можливостями кормової бази, а також досягнутим рівнем науково-технічного прогресу, економічними можливостями, що особливо важливо, специфікою використання землі як основного засобу виробництва, необхідністю постійного підвищення родючості ґрунтів, що потребує сівозмін і оптимального поєднання землеробства й тваринництва².

Нині це має принципове значення при відродженні тваринництва. Справа в тому, що окремі дослідники та бізнесмени пропонують будівництво молочно-комплексів на 1600–1800 гол. корів для підприємств, які мають площу земель 4000-5000 га сільськогосподарських угідь, або на 2000-2500-3000 гол. і майже 5000-7000 гол. на комплексах у складі агрохолдингів³. Свинарських комплексів на 36-108 тис. гол. свиней для підприємств з площею 5000 га ріллі. Як показують наші розробки, для утримання на власній кормовій базі 1600 гол. корів площа сільськогосподарських угідь повинна бути 8850 га, 2000 гол. – 11070 га, 3000 гол. – 16600 га, 5000 гол. – 27670 га. Для утримання 36 тис. свиней площа підприємств має дорівнювати 18,7 тис. га угідь. Підприємств із такими площами угідь в Україні практично не збереглося, створювати за рахунок приватних земель складно й недоцільно.

² Рекомендации по развитию специализации и концентрации сельскохозяйственного производства на базе межхозяйственного кооперирования и агропромышленной интеграции в Украинской ССР [Под ред. акад. ВАСХНИЛ и АН УССР И.И. Лукинова]. – К.: Урожай, 1976. – С. 8-9.

³ Гуторов А.О. Формування раціональних розмірів сільськогосподарських підприємств: автореф. дис. ... канд. екон. наук / А.О. Гуторов – Х.: ХНАУ, 2011. – 20 с.; Подольская возвышенность // Бизнес. – 2011. – № 39 (974). – С. 23-27; Силивончик Алла. Животноводчина / А. Силивончик // Бизнес. – 2011. – № 37 (972). – С. 66-70.

Щодо 108 тис. гол., то такий свинокомплекс не під силу не лише окремому підприємству, а й району. Мабуть не кожна область в змозі створити, а тим більше забезпечити, його ефективне функціонування, включаючи складності екологічних наслідків. Створювати штучну гігантоманію при відродженні тваринництва нині недоцільно ні з економічного, ні з організаційного боку. Такий спрощений підхід до декларування високої концентрації поголів'я без урахування інвестиційних і кормових можливостей не має під собою належної наукової бази, не спирається на певні принципи збалансованого та ефективного функціонування виробництва. Такі підприємства приречені на диспропорції, невиправдані інвестиційні й фінансові ризики, банкрутство. Як показав багаторічний досвід тваринницьких господарств у дореформений період, досягти високої ефективності тваринництва неможливо при нестачі власних кормів і відсутності повноцінної годівлі тварин. На жаль, тепер ці проблеми практично не враховуються, а пропозиції з організації кормової бази відсутні.

Тому для сучасних підприємств різних форм господарювання доцільними є розміри тваринницьких ферм, які відповідають реальним умовам: корів – 400-800 гол., молодняку великої рогатої худоби – 2000-3000 гол., свиней 8000-10000 гол., відповідно для комплексів 1000-1200; 3000-6000; 12000-24000 гол¹.

Для такої кількості поголів'я на фермах розмір підприємств за площею сільськогосподарських угідь, як показують розрахунки, становитиме: для корів – 2200-4400 га, молодняку великої рогатої худоби – 1850-2770, свиней – 4250-5100 га, відповідно на комплексах – 5540-6640; 2770-5540; 6780-12540 га. Крім того, при підвищенні концентрації тваринницьких галузей на фермах і в комплексах повинні обов'язково враховуватися можливості використання довгострокової оренди земель, співробітництва підприємств через міжгосподарську кооперацію, створення виробничих і галузевих об'єднань,

¹ Методичні рекомендації щодо формування спеціалізованих сільськогосподарських підприємств з виробництва продукції тваринництва та обґрунтування раціональних розмірів форм і комплексів [За ред. В.Я. Месель-Веселяка]. – К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2007. – С.24–27.

систем, кластерів, сучасних форм інтеграції².

Розміщення в підприємствах тваринницьких галузей на принципах раціональної концентрації поголів'я потребує удосконалення посівних площ під кормовими культурами та наближення їх безпосередньо до тваринницьких комплексів. Витрати на перевезення мають високу питому вагу в транспортних витратах і собівартості кормів. Свого часу нами були проведені дослідження з організації кормовиробництва при високій концентрації корів на фермах.

Як показав аналіз, у структурі собівартості силосної й зеленої маси витрати на транспортування з полів до місць зберігання і згодовування мали 20,8 – 22,7%, коренеплодів – 11,7, сіна – 8,8, соломи – 42,2, баштанних – 31%. При цьому основні витрати – 80-93% – припадали на перевезення та 7-20% – на навантаження й розвантаження кормів. При компактному розміщенні ферм і посівних площ кормових культур суттєвих розбіжностей у собівартості кормових одиниць на фермах 200 та 800 корів практично не було. Це вимагає й у сучасних умовах забезпечити компактне розміщення ферм і відповідних посівних площ кормових культур.

Національним проектом відродження скотарства передбачено розробити галузеву програму виробництва комбікормів на період 2011-2015 років із урахуванням необхідності зменшення в них зернових компонентів. Такий напрям, як показав досвід роботи підприємств Донецької, Дніпропетровської, Луганської областей, є реальним шляхом зміцнення рівня та повноцінності кормової бази. В сучасних підприємствах підвищення ефективності використання кормів і виробництва тваринницької продукції може бути забезпечено за рахунок придбання готових комбікормів та виготовлення на місці на основі власного зерна й придбання білково-вітамінно-мінеральних добавок і преміксів. Підвищення питомої ваги комбікормів у складі концентратів до 90% дасть змогу витрати кормів на 1 ц продукції скоротити на 34%, продуктивність тварин підвищити на

² Амбросов В.Я. Організаційна стратегія сільськогосподарських підприємств: монографія / В.Я.Амбросов. – Х.: ХНТУСГ, 2009. – 316 с.

53%. При цьому зростає вартість раціонів, але за рахунок підвищення продуктивності та ефективного використання кормів вихід, наприклад, молока в натуральному і вартісному виразі від корів був вищим в 1,5 раза.

Розвиток тваринництва потребує зміни галузевої структури підприємств, зменшення обсягів виробництва товарної продукції рослинництва, визначення доцільної альтернативності використання ресурсів та забезпечення дохідності при раціональному поєднанні галузей у цілому по підприємству. Нині у більшості з них галузева структура підпорядкована максимальному виробництву продовольчого зерна і технічних культур, переважно соняшнику.

Нині питома вага соняшнику в структурі посівів у сільськогосподарських підприємствах України збільшилася з 5% у 1990 році до 17% у 2010-му, тоді як під кормовими культурами – зменшилася з 37 до 9,6%. При цьому рівень рентабельності підприємств знизився з 42,6 до 21,1%, продукції рослинництва – з 98,3 до 26,7%.

Обстеження 15 підприємств Харківської області, які мають поголів'я корів від 600 гол. (у середньому по групі 995 гол.) показало, що в сучасних умовах виробництво молока вони здійснюють при збереженні високої питомої ваги соняшнику в структурі посівних площ – 18,5%. Високі надої молока тут досягаються за рахунок підвищення продуктивності корів до 5-6 тис. кг. При щільності корів на 100 га сільськогосподарських угідь 12,4 гол. виробництво молока на цю площу становить 660 ц. При цьому важливим є те, що рентабельність молока у 2010 році дорівнювала 37,1%, а соняшнику – 43,9%, розмір прибутку з розрахунку на 1 га ріллі – відповідно 517 і 340 грн. Отже, на рівні підприємств молоко за рентабельністю

й прибутком стає конкурентоспроможною продукцією, що, безумовно, вплине на структуру посівних площ.

Останніми роками окремі підприємства почали вирощувати товарні овочі й картоплю. Молочне скотарство добре поєднується з цими галузями. За рахунок більшого використання добрив у системі сівозмін урожайність кормових культур підвищується в 1,2-1,5 раза.

Тобто розвиток тваринництва в підприємствах потребує одночасної розробки та обґрунтування структури посівних площ у цілому, а відповідно – й системи сівозмін, визначення найбільш оптимального поєднання галузей з метою ефективного використання землі та створення умов достатньої окупності капіталу.

Таким чином, відтворення тваринництва доцільно вести шляхом спеціалізації галузей у великотоварних підприємствах усіх форм власності. Рівень провідних галузей тваринництва має бути 60-70% і більше в структурі товарної продукції підприємств. Масштаби й концентрація виробництва повинні обов'язково поєднуватися з розмірами сільськогосподарських угідь і гарантованим забезпеченням кормами власного виробництва. Створення ферм та комплексів треба орієнтувати на науково обґрунтовані рекомендації, які розроблені науковими і проектними інститутами. Ферми, й особливо комплекси, доцільно розміщувати компактно з площами кормових культур і сівозмін. Ефективність кормовиробництва найповніше проявляється через сукупну забезпеченість кормів на голову худоби й зниження витрат на одиницю продукції. В умовах раціональної спеціалізації, інтенсивного власного кормовиробництва тваринництво може стати стабільно прибутковим та інвестиційно привабливим.

Розкрито доцільність розвитку тваринництва в сучасних підприємствах з урахуванням принципів спеціалізації, раціональної концентрації, можливостей власного кормовиробництва та масштабів підприємств за земельною площею.

Раскрыта целесообразность развития животноводства в современных предприятиях с учетом принципов специализации, рациональной концентрации, возможностей собственного кормопроизводства и масштабов предприятий по земельной площади.

An article considers expediency of development of stock-raising on modern enterprises taking into account experience of pre-reform period, principles of specialization, and rational concentration limited to possibilities of own productions of forage and the scales of economies on the land area.

*

Тенденції державної підтримки сільського господарства

Більшість країн світу згідно із системою форм, способів і заходів підтримують сільськогосподарське виробництво в силу об’єктивних факторів. При цьому тривають дискусії довкола визначення необхідного обсягу підтримки сільського господарства, який суттєво відрізняється в кожній країні відповідно до державної аграрної політики, природних умов та економічних можливостей. З огляду на вказане актуальним є узагальнення тенденцій державної підтримки сільського господарства в окремих країнах.

Значна увага питанням державної фінансової підтримки розвитку сільськогосподарського виробництва приділяється такими вченими, як: М. Дем’яненко, І. Кобута, В. Онегіна, Т. Осташко, І. Комарова. Разом з тим існує необхідність щодо узагальнення тенденцій державної підтримки сільського господарства в Україні й інших країнах, що і визначило мету даної статті.

Порівняти тенденції державної підтримки сільського господарства в окремих країнах можна виходячи з даних Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) щодо сукупного обсягу підтримки, який визначається за формулою¹:

$$TSE = PSE + GSSE + TCT,$$

де TSE (Total Support Estimate) – оцінка сукупної підтримки сільського господарства;

PSE (Producer Support Estimate) – оцінка підтримки сільгоспвиробників, що включає підтримку ринкової ціни (Market Price Support, MPS) та бюджетні трансферти сільгоспвиробникам на одиницю продукції, на основі рівня доходу тощо. Позитивне значення PSE свідчить про субсидування сільського господарства, а негативне – ознака того, що сільське господарство виступає донором для інших галузей;

GSSE (General Services Support Estimate) – оцінка підтримки загальних послуг, що включає бюджетне фінансування науково-дослідних робіт і розробок, видатків на навчання та утримання сільськогосподарських освітніх закладів, послуг із проведення перевірок, розвитку інфраструктури, маркетингу й просування товарів, формування державних резервів тощо;

TCT (Transfers to consumers from taxpayers) – трансферти споживачам сільськогосподарської продукції від платників податків, що включає продуктові та непродуктові специфічні трансферти.

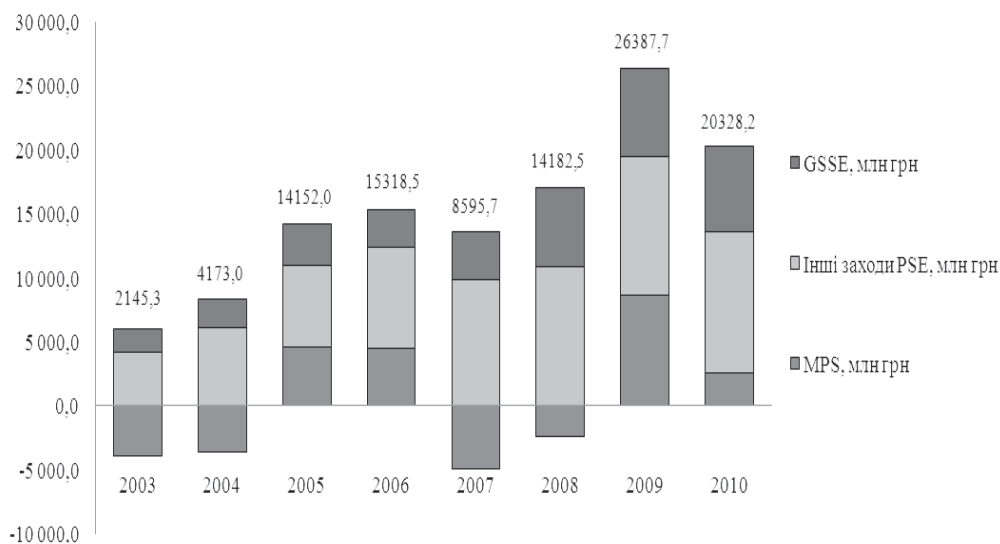
Динаміка показника TSE для України відрображена на рисунку.

З даних рисунка можна зробити висновок, що протягом 2003–2010 років найбільший обсяг сукупної підтримки сільського господарства був у кризовий період, зокрема у 2009 році й становив 26387,74 млн грн. При цьому такі видатки, як бюджетні трансферти споживачам сільськогосподарської продукції в Україні не застосовувалися. Щодо підтримки ринкових цін на сільгосппродукцію, то в 2003-2004 та 2007-2008 роках вона була негативною, тоді як у 2005-2006 і 2009-2010 роках – набула позитивних значень.

Структуру сукупної підтримки сільського господарства в Україні порівняно з іншими країнами наведено в таблиці.

Отже, серед трьох складових сукупного обсягу підтримки сільського господарства у деяких країнах взагалі відсутні бюджетні трансферти споживачам сільськогосподарської продукції, тобто не здійснюється підтримка споживачів: в Україні, Росії, Канаді та Новій Зеландії. В таких країнах, як ЄС, Японія, Китай і Бразилія зазначені видатки мають незначну питому вагу (до 6%), тоді як у США вони становлять майже третину від загального обсягу.

¹ Ukraine: estimates of support to agriculture [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.oecd.org.

Динаміка сукупної підтримки сільського господарства протягом 2003–2010 рр., млн грн

Джерело: складено на основі даних www.oecd.org.

1. Структура сукупної підтримки сільського господарства протягом 2003–2010 рр., %

Показник		Рік							
		2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Україна	PSE	12,96	51,60	77,38	80,83	56,71	58,03	73,92	67,11
	GSSE	87,04	48,40	22,62	19,17	43,29	41,97	26,08	32,89
	TCT	0	0	0	0	0	0	0	0
	TSE	100	100	100	100	100	100	100	100
Росія	PSE	85,80	86,72	81,96	79,28	81,65	81,66	76,28	84,84
	GSSE	14,20	13,28	18,04	20,72	18,35	18,34	23,72	15,16
	TCT	0	0	0	0	0	0	0	0
	TSE	100	100	100	100	100	100	100	100
ЄС	PSE	88,36	87,56	86,26	87,49	87,46	86,50	88,41	87,20
	GSSE	8,19	9,29	10,46	10,61	10,81	12,13	10,13	11,46
	TCT	3,45	3,15	3,28	1,90	1,72	1,36	1,46	1,34
	TSE	100	100	100	100	100	100	100	100
Японія	PSE	79,08	81,86	82,71	82,59	77,66	79,60	80,59	88,67
	GSSE	20,86	18,08	17,22	17,36	22,30	20,36	19,37	11,30
	TCT	0,06	0,07	0,07	0,05	0,04	0,04	0,04	0,03
	TSE	100	100	100	100	100	100	100	100
Китай	PSE	71,30	65,81	71,51	77,05	75,79	50,77	78,49	82,96
	GSSE	28,66	34,16	28,46	22,93	24,20	49,20	21,50	17,04
	TCT	0,04	0,04	0,02	0,02	0,01	0,03	0,01	0,01
	TSE	100	100	100	100	100	100	100	100
Канада	PSE	77,17	74,07	71,42	73,46	69,34	67,23	69,92	70,51
	GSSE	22,03	25,93	28,58	26,54	30,66	32,77	30,08	29,49
	TCT	0,80	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
	TSE	100	100	100	100	100	100	100	100
США	PSE	40,96	43,68	40,24	32,13	34,14	29,18	25,75	19,15
	GSSE	34,76	33,17	35,49	40,46	38,91	43,17	46,42	52,34
	TCT	24,28	23,14	24,26	27,41	26,95	27,65	27,83	28,51
	TSE	100	100	100	100	100	100	100	100
Нова Зеландія	PSE	31,20	27,75	41,74	31,62	30,83	23,81	20,65	23,61
	GSSE	68,80	72,25	58,26	68,38	69,17	76,19	79,35	76,39
	TCT	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Австралія	TSE	100	100	100	100	100	100	100	100
	PSE	71,10	63,73	64,03	64,88	69,65	74,28	66,77	62,84
	GSSE	39,75	47,28	45,84	44,19	37,89	35,09	46,35	52,50
	TCT	-10,85	-11,01	-9,88	-9,07	-7,54	-9,37	-13,12	-15,35

Бразилія	PSE	83,90	65,61	70,40	71,87	76,26	74,38	79,12	70,31
	GSSE	16,10	34,04	27,03	24,32	21,98	24,64	17,33	23,70
	TCT	0,00	0,35	2,56	3,81	1,76	0,98	3,55	5,99
	TSE	100	100	100	100	100	100	100	100

Джерело: складено на основі даних www.oecd.org.

Щодо оцінки підтримки сільськогосподарських виробників, то в Україні протягом 2004–2010 років спостерігається переважання частки PSE над GSSE, при цьому в роки, коли підтримка ринкової ціни набувала позитивних значень, питома вага PSE сягала понад 70%. Близькими до такого ж співвідношення PSE і GSSE є Канада, Бразилія та Китай. Поступове зменшення частки PSE у сукупній підтримці сільського господарства відбувається у США й Новій Зеландії, зокрема, від 40,96 та 31,2% у 2003 році до 19,15 і 23,61% у 2010-му відповідно.

Найвища питома вага PSE (понад 80%) у сукупній підтримці сільського господарства відстежується в Японії, Росії та ЄС, однак обсяги підтримки суттєво різняться. З метою порівняння рівня підтримки сільського господарства в окремих країнах було визначено її розмір із розрахунку на 1 га, а також питома вага окремих показників підтримки у вартості валового обсягу виробництва сільськогосподарської продукції й у ВВП країни (табл. 2).

2. Рівень державної підтримки сільського господарства

Показник		2005 р.			2007 р.			2009 р.		
		Доларів на 1 га	У вартості прод., %	ВВП, %	Доларів на 1 га	У вартості прод., %	ВВП, %	Доларів на 1 га	У вартості прод., %	ВВП, %
Україна	PSE	65,8	12,7	2,5	29,8	4,1	0,7	77,1	11,8	2,1
	TSE	66,9	16,4	3,2	41,2	7,3	1,2	82,1	15,9	2,9
Росія	PSE	52,3	13,9	0,8	105,2	18,9	1,0	134,2	23,8	1,3
	TSE	36,0	17,0	1,0	72,7	23,2	1,2	99,4	31,2	1,8
ЄС	PSE	1141,1	39,6	0,9	1149,9	31,2	0,7	1101,6	36,3	0,7
	TSE	769,9	45,9	1,0	762,8	35,6	0,8	719,7	41,1	0,8
США	PSE	246,0	18,9	0,3	205,1	11,7	0,2	193,1	11,8	0,2
	TSE	248,9	47,0	0,8	241,4	34,2	0,7	302,5	45,7	0,9
Канада	PSE	139,9	23,5	0,6	139,6	18,1	0,4	149,7	18,9	0,5
	TSE	131,2	33,0	0,8	134,3	26,1	0,6	142,8	27,0	0,7
Китай	PSE	304,4	7,9	1,6	530,2	9,7	1,7	943,1	13,3	2,1
	TSE	94,9	11,0	2,2	146,4	12,8	2,2	252,1	16,9	2,6

Джерело: складено на основі даних: www.stats.oecd.org, www.faostat.fao.org, www.data.worldbank.org, www.epp.eurostat.ec, крос – курси розраховані за даними www.bank.gov.ua. При визначенні PSE/га у розрахунках враховували орні землі, при визначенні TSE/га – всі сільськогосподарські угіддя.

З даних таблиці 2 видно, що питома вага TSE у ВВП та PSE у вартості виробленої сільськогосподарської продукції в Україні, США, Канаді до 2007 року знижувалася, а з 2009 року почала зростати, що свідчить про підвищену увагу уряду до сільського господарства в кризовий період. У Росії й Китаї зазначені показники постійно зростають, тоді як у країнах ЄС у цілому перший показник має тенденцію до зниження від 1,0% до 0,8%, а другий показник у 2007 році зменшився до 31,2%, а в 2009-му зріс до 36,3%. Варто відзначити, що в Китаї, Україні та Росії частка TSE у ВВП перевищує 1%, тоді як в ЄС, США і Канаді – менше 1%. При цьому

питома вага TSE у вартості виробленої сільськогосподарської продукції в ЄС та США залишається високою і становила понад 40% у 2009 році, в Канаді та Росії – близько 30%, а в Україні й Китаї – 16%.

Щодо визначення загальної підтримки на 1 га сільськогосподарських угідь, то найвище значення припадає на країни ЄС із тенденцією до зменшення, а в Канаді, США і Китаї спостерігається тенденція до зростання. В Росії та Україні даний показник поступово підвищується, але залишається на рівні до 100 дол. на 1 га.

Розглянуті тенденції щодо державної підтримки сільського господарства в Україні й

інших країнах дають змогу зробити висновки щодо збільшення обсягів бюджетних видатків для підтримки галузі залежно від економічної ситуації, зокрема, в кризові роки їхні значення різко зростають, а в більш стабільні періоди рівень державної підтримки суттєво знижується. Структура сукупної підтримки сільського господарства також змінюється відповідно до економічної ситуації в країні, а саме – в кризовий період

зростає частка програм підтримки виробничого характеру, тоді як у стабільні періоди більше уваги приділяється програмам невиробничого характеру. З огляду на взяті Україною зобов'язання щодо СОТ передбачається поступове переорієнтування виробничих програм підтримки на невиробничі з метою створення сприятливих економічних умов для діяльності у сфері сільського господарства.

Розглянуто структуру і рівень сукупної державної підтримки сільського господарства в Україні та інших країнах. Визначено тенденції надання вказаної підтримки.

Рассмотрены структура и уровень совокупной государственной поддержки сельского хозяйства в Украине и других странах. Определены тенденции предоставления данной поддержки.

An article considers the structure and level of total state support of agriculture in Ukraine and other countries and defines trends of providing this support.

*

О.В. БОГДАНЮК, кандидат економічних наук

І.В. ШОВКОВА, магістр

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Основні напрями розвитку м'ясопродуктового підкомплексу

Будучи в Європі за потенціалом одним із найбільших виробників м'яса, Україна, однак, не задовольняє навіть своїх потреб у ньому. Негативні процеси вітчизняного м'ясопродуктового підкомплексу АПК супроводжуються скороченням поголів'я тварин, зменшенням виробництва м'яса, підвищенням капіталоємності й собівартості виробництва і зниженням рентабельності. Одночасно падіння купівельної спроможності населення та високі ціни призвели до скорочення попиту на більшість видів м'ясної продукції.

Такий стан м'ясопродуктового підкомплексу АПК України потребує запровадження основних стратегічних заходів щодо поліпшення ситуації в галузі, основними завданнями яких є підвищення ефективності виробництва продукції тваринництва, забезпечення споживачів і переробної промисловості високоякісною тваринницькою продукцією, досягнення стійкого розвитку галузі та зміцнення продовольчої безпеки країни.

Дослідженню теоретичних і практичних аспектів виробництва м'яса та формування його ринку присвячені праці вітчизняних науковців: В.Я. Амбросова, В.Г. Андрійчука, П.С. Березівського, М.В. Зубця, Л.І. Касьянова, М.Г. Лобаса, О.В. Мазуренко, В.Я. Месель-Веселяка, М.М. Рудого, П.Т. Саблука, А.В. Стельмашука, О.В. Шкільова та інших учених. Однак чимало питань, що стосуються розробки стратегії розвитку м'ясопродуктового підкомплексу АПК України, залишаються малодослідженими, тому потребують подальшого розгляду.

Мета статті – оцінити сучасний стан м'ясопродуктового підкомплексу АПК України й обґрунтувати основні напрями його стратегічного розвитку.

Тваринництво – одна із найважливіших галузей сільського господарства, розвиток якої значною мірою визначає продовольчу безпеку держави і якість харчування населення. Поряд з цим галузь має ще й соціальне, політичне та стратегічне значення, оскільки тваринництво – це зайнятість сільського населення, забезпе-

інших країнах дають змогу зробити висновки щодо збільшення обсягів бюджетних видатків для підтримки галузі залежно від економічної ситуації, зокрема, в кризові роки їхні значення різко зростають, а в більш стабільні періоди рівень державної підтримки суттєво знижується. Структура сукупної підтримки сільського господарства також змінюється відповідно до економічної ситуації в країні, а саме – в кризовий період

зростає частка програм підтримки виробничого характеру, тоді як у стабільні періоди більше уваги приділяється програмам невиробничого характеру. З огляду на взяті Україною зобов'язання щодо СОТ передбачається поступове переорієнтування виробничих програм підтримки на невиробничі з метою створення сприятливих економічних умов для діяльності у сфері сільського господарства.

Розглянуто структуру і рівень сукупної державної підтримки сільського господарства в Україні та інших країнах. Визначено тенденції надання вказаної підтримки.

Рассмотрены структура и уровень совокупной государственной поддержки сельского хозяйства в Украине и других странах. Определены тенденции предоставления данной поддержки.

An article considers the structure and level of total state support of agriculture in Ukraine and other countries and defines trends of providing this support.

*

**О.В. БОГДАНЮК, кандидат економічних наук
І.В. ШОВКОВА, магістр**

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Основні напрями розвитку м'ясопродуктового підкомплексу

Будучи в Європі за потенціалом одним із найбільших виробників м'яса, Україна, однак, не задовольняє навіть своїх потреб у ньому. Негативні процеси вітчизняного м'ясопродуктового підкомплексу АПК супроводжуються скороченням поголів'я тварин, зменшенням виробництва м'яса, підвищенням капіталоємності й собівартості виробництва і зниженням рентабельності. Одночасно падіння купівельної спроможності населення та високі ціни призвели до скорочення попиту на більшість видів м'ясної продукції.

Такий стан м'ясопродуктового підкомплексу АПК України потребує запровадження основних стратегічних заходів щодо поліпшення ситуації в галузі, основними завданнями яких є підвищення ефективності виробництва продукції тваринництва, забезпечення споживачів і переробної промисловості високоякісною тваринницькою продукцією, досягнення стійкого розвитку галузі та зміцнення продовольчої безпеки країни.

Дослідженню теоретичних і практичних аспектів виробництва м'яса та формування його ринку присвячені праці вітчизняних науковців: В.Я. Амбросова, В.Г. Андрійчука, П.С. Березівського, М.В. Зубця, Л.І. Касьянова, М.Г. Лобаса, О.В. Мазуренко, В.Я. Месель-Веселяка, М.М. Рудого, П.Т. Саблука, А.В. Стельмашука, О.В. Шкільова та інших учених. Однак чимало питань, що стосуються розробки стратегії розвитку м'ясопродуктового підкомплексу АПК України, залишаються малодослідженими, тому потребують подальшого розгляду.

Мета статті – оцінити сучасний стан м'ясопродуктового підкомплексу АПК України й обґрунтувати основні напрями його стратегічного розвитку.

Тваринництво – одна із найважливіших галузей сільського господарства, розвиток якої значною мірою визначає продовольчу безпеку держави і якість харчування населення. Поряд з цим галузь має ще й соціальне, політичне та стратегічне значення, оскільки тваринництво – це зайнятість сільського населення, забезпе-

чення промисловості сировиною і продовольча незалежність країни.

М'ясопродуктовий підкомплекс – інтегрована система технологічно й економічно взаємозв'язаних галузей і підгалузей тваринництва, м'ясної промисловості, польового кормовиробництва, комбікормової та мікробіологічної промисловості, машинобудування для вказаних галузей, торгівлі й громадського харчування, а також інших галузей і підприємств АПК та виробничої інфраструктури, об'єднаних загальним завданням – виробництвом і реалізацією м'яса та м'ясопродуктів із метою максимального задоволення потреб держави в цих продуктах¹.

Однак діагностика сучасного стану тваринництва показує, що за останнє десятиріччя галузь зазнала значних втрат. Для вирішення питань стабілізації галузі в Україні

була прийнята Концепція Державної програми створення сприятливих умов для стабілізації та розвитку тваринництва на 2005-2010 роки², основною метою якої передбачалася стабілізація й розвиток галузі. Проте в 2009 році дане розпорядження було анульоване, а в галузі не відбулося конструктивних змін на краще.

Особливо складною є ситуація щодо вирощування великої рогатої худоби, оскільки саме ця підгалузь вимагає високих капітальних витрат для відновлення й організації виробництва – коштів на відновлення стада, будівель, обладнання тощо. Недостатність інвестицій, низька економічна ефективність галузі призвели до скорочення останніми роками поголів'я великої рогатої худоби і зменшення виробництва яловичини та телятини (табл.1).

1. Динаміка виробництва м'яса та м'ясопродуктів в Україні, тис. т*

Продукція	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2010 р. до 2007 р., %
Виробництво основних видів м'яса – всього	973	992	921	1000	103
у т.ч.:					
яловичина та телятина	222	167	105	95	43
свинина	203	170	103	150	74
м'ясо й субпродукти харчової свійської птиці	548	654	713	755	138
Вироби ковбасні	330	332	280	270	82

* Джерело: Дані Державної служби статистики України.

Дані таблиці 1 показують, що за аналізований період різко скоротилися обсяги виробництва яловичини й телятини. Так, у 2010 році було вироблено 95 тис. т цієї продукції, що на 57 % менше відповідного показника 2007 року. Зокрема, виробництво свинини і ковбасних виробів за 2007-2010 роки знизилося на 26 і 18% відповідно. Зростання обсягів виробництва м'яса українськими виробниками на 3 % у 2010 році порівняно із 2007-м відбувалося переважно за рахунок м'яса птиці.

Виробництво м'яса у забійній масі в 2010 році по всіх категоріях господарств зросло на 5%, зокрема, найбільшу питому вагу серед усіх категорій господарств мають сільськогосподарські підприємства (57,9 %) та господарства населення (42,1%)³.

Оцінка динаміки поголів'я худоби протягом 2007-2010 років показує, що в 2010 році порівняно із 2007-м зменшилося на 18% поголів'я великої рогатої худоби. Водночас спостерігалася збільшення поголів'я свиней і птиці (табл. 2), що зумовлено інвестиційно-привабливим з погляду виробництва м'яса й потребує значно меншого періоду часу для досягнення кондиційної маси, ніж у виробництві яловичини.

Виробництво достатньої кількості м'ясної продукції – передумова продовольчої незалежності країни. Збільшення виробництва деяких видів м'яса протягом останніх років сприяло зменшенню кількості імпорту даної продукції. Так, за даними Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, якщо у 2008 році частка імпортованого м'яса становила 23 %, то в 2010-му вже 16%⁴.

¹ Аранчій В.І. Інтеграційні зв'язки сільськогосподарських підприємств із переробною промисловістю / В.І. Аранчій, Д.С. Аранчій // Вісн. Полтавської держ. акад.: Економіка. – 2006. – № 3. – С. 75-77.

² Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 серпня 2004 р. № 557-р «Про схвалення Концепції Державної програми створення сприятливих умов для стабілізації та розвитку тваринництва на 2005 – 2010 роки».

³ <http://www.ukrstat.gov.ua>

⁴ <http://www.me.gov.ua>

2. Динаміка поголів'я худоби в Україні, тис. гол.

Худоба	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2010 р. до 2007 р., %
ВРХ	5491	5079	4018	4495	82
у т. ч. корови	3096	2856	2758	2677	87
Свині	7020	6526	7135	8040	115
Птиця	169300	177600	190500	202100	119

Щодо купівельної спроможності населення, то в Україні існує складна соціально-економічна ситуація, зумовлена економічною, соціальною й політичною нестабільністю, порушенням економічних зв'язків, спадом виробництва, інфляцією, що призвело до зниження рівня платоспроможності населення і, відповідно, попиту на виробництво сільськогосподарської продукції, зокрема м'ясної. Рівень споживання м'яса населенням за підсумками 2010 року становив 52 кг на одну особу при фізіологічній нормі – близько 82 кг. Через низьку платоспроможність населення, незважаючи на дефіцит м'ясної продукції, в країні створюється видимість перевиробництва м'яса.

Україна має всі потенційні можливості для розвитку тваринництва, тому головним завданням м'ясопродуктового підкомплексу має бути забезпечення внутрішньої потреби держави високоякісною, доступною за ціною м'ясною продукцією виключно за рахунок власного виробництва. Зменшення виробництва м'яса і м'ясопродуктів – наслідок незадовільного функціонування продуктової вертикалі та непродуманої стратегії розвитку галузі.

На думку Ф.Ф. Бутинця, необхідність використання стратегічного управління як одного з найефективніших і прогресивних засобів управління підприємством зумовлюється постійним розвитком ринкових відносин, зрушеннями в економіці країни, зростаючою конкуренцією на ринку¹. Важлива роль у розробці стратегії розвитку галузі належить аналітичному обґрунтуванню.

Стратегія розвитку м'ясопродуктового підкомплексу АПК включає: оцінку потенціалу тваринництва й аналітичне обґрунтування резервів його поліпшення; створення ефективної мережі заготівлі та збуту продукції з урахуванням потреб споживачів (рис.).

Для забезпечення реалізації цієї стратегії потрібно вжити ряд заходів, зокрема:

досягнути необхідних обсягів виробництва якісної продукції з урахуванням національних особливостей та запитів споживачів у різних регіонах. Важливим чинником нарощування обсягів і поліпшення якості тваринницької продукції є: достатнє ресурсне забезпечення тваринницьких підприємств; застосування прогресивної техніки й технології; організація належного відтворення стада; створення збалансованої кормової бази, поліпшення якості продукції. Виконання необхідних заходів щодо підвищення ефективності виробництва дають змогу поліпшити ситуацію та фінансовий стан як племінних підприємств, так й інших товарних господарств;

створити ефективну збутову мережу на основі стабільних контрактів із посередницькими торговими фірмами та агенціями. На даному етапі найважливіше – це створення організованих кооперативів із заготівлі тваринницької продукції, які б співпрацювали зі споживачами. Переваги таких кооперативів полягають у наступному: наявність потужностей для зберігання, єдина цінова політика, контроль за якістю, своєчасність реалізації продукції.

Важливою складовою стратегічного плану підвищення результативності тваринницької галузі є посилений контроль за якістю продукції, яка реалізується населенню та призначена для переробки. Для цього необхідно, по-перше, переглянути Національні стандарти якості тваринницької продукції й адаптувати їх до Міжнародних стандартів. Зважаючи на недостатню якість тваринницької продукції та невідповідність Національним та Міжнародним стандартам якості, Україна практично не експортує власну тваринницьку продукцію в Європейський Союз. Основними імпортерами вітчизняної продукції залишаються пострадянські країни. По-друге, забезпечити суворий контроль

¹ Моделі і методи прийняття рішень в аналізі та аудиті / [За ред. д.е.н., проф. Ф.Ф. Бутинця, к.е.н., доц. М.М. Шигун]. – Житомир: ЖДТУ, 2004. – С. 296.

на всіх рівнях виробництва та збуту продукції тваринництва, що сприятиме поліпшен-

ню її якості та задоволенню потреб як національних, так і зарубіжних споживачів.

Для успішної реалізації стратегії розвитку м'ясопродуктового підкомплексу АПК України необхідно врахувати й зовнішні чинники, зокрема, конкурентне середовище, потреби та уподобання споживачів, державну політику й економічну ситуацію, яка склалася в країні.

Тваринництво має особливе значення для сільськогосподарського виробництва, оскільки, на відміну від рослинництва, це – постійне надходження коштів протягом року; це – продовольча незалежність країни та здоров'я нації. Тому на даному етапі розвитку галузі необхідна істотна державна підтримка, зокрема: довгострокові кредити, низькі кредитні ставки, своєчасна виплата дотацій, формування організованих оптових ринків м'яса і м'ясної продукції, аукціонів

живої худоби, запровадження постійно діючої системи цінового моніторингу.

Проведена оцінка стану тваринництва в Україні дає підстави стверджувати, що країна має всі потенційні можливості для розвитку галузі. Поліпшити ситуацію можливо завдяки ефективному аналітичному обґрунтуванню стратегічного розвитку м'ясопродуктового підкомплексу АПК України. На сучасному етапі розвитку стратегічний курс м'ясопродуктового підкомплексу повинен чітко визначати його цілі, а також методи й засоби їх досягнення за допомогою продуманої державної політики, яка б передбачала ефективні механізми взаємодії виробників продукції з переробниками сировини і споживачами. Критерієм реалізації стратегії має бути стабілізація м'ясопродуктового виробництва та подальший його розвиток.

Визначено особливості розвитку і функціонування м'ясопродуктового підкомплексу АПК України. Запропоновано пріоритети та шляхи подальшого його розвитку.

Определены особенности развития и функционирования мясопродуктового подкомплекса АПК Украины. Предложены приоритеты и пути последующего его развития.

The features of development and functioning of a butchery subcomplex of AIC of Ukraine are defined. Priorities and ways of subsequent development of a butchery subcomplex AIC of Ukraine are suggested.

*

Розвиток горіхоплідного виробництва в Україні

Україна вирізняється сприятливими ґрунтово-кліматичними умовами для вирощування горіхів волоських, фундука, мигдалю та каштанів. Разом із тим рівень внутрішньої пропозиції не задовольняє потреб країни – на одну особу в рік виробляється 1,7-1,9 кг горіхів. З урахуванням динаміки зовнішньої торгівлі споживання у 2007-2010 роках становило від 0,36 до 1,32 кг на особу в рік, що в середньому дорівнює 21,5% від оптимального стандарту харчування (3,6 кг).

Сприятливі природні умови, успішний виробничий досвід власних господарств населення й промислового сектора у світі, велика місткість внутрішнього ринку і динамізм зовнішнього попиту свідчать про актуальність прийняття державної програми розвитку горіхоплідного виробництва. Це зумовлює низку наукових розвідок та узагальнень із проблем формування внутрішнього ринку, розширення його місткості, економіки й організації вирощування горіхів, інвестиційного забезпечення галузі та її ефективності.

У працях А.А. Ядрова, А.І. Опалка, А.І. Шумейка, Ф.Т. Затокового, О.М. Шестопала, Г.М. Панасенка, І.А. Сало та інших авторів у різний час вивчалися проблеми формування внутрішнього ринку, розвитку зовнішньої торгівлі, використання потенціалу промислового вирощування горіхів, зонального розміщення товарних садів, залучення ефективних технологій і підходів до розвитку галузі. Поряд із цим попереднім науковим пошукам бракувало комплексного підходу до вивчення загальногалузевих проблем, оскільки стосувалися вони окремих економічних питань та велися розрізнено до горіхоплідних порід. До того ж більшість із них виконувалися у відносно віддаленому періоді й переважно для культури горіха волоського.

Через це виникла необхідність в опрацюванні завдань і положень державної програ-

ми, присвяченої різнобічним аспектам формування та функціонування галузі горіхоплідних в Україні. Серед останніх: сучасний стан, основні тенденції, проблеми й перспективи вирощування горіхів, технологічні основи та організаційно-економічні заходи розвитку галузі, потреби в інвестиціях і джерела їх покриття, фінансовий механізм та наукове забезпечення, очікувані результати й ефективність програми.

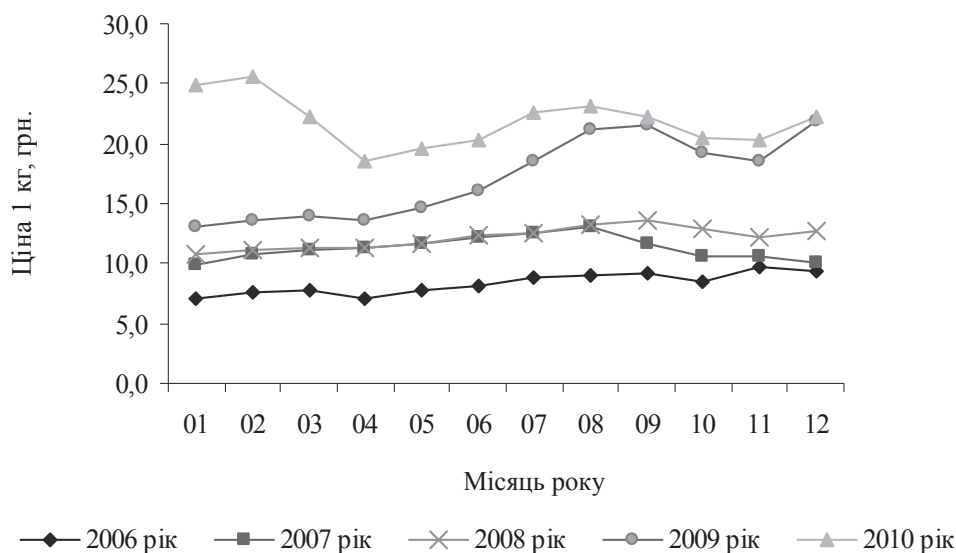
Вивчення стану та тенденцій горіхоплідного виробництва в Україні виявили основні труднощі й проблеми розвитку галузі¹, які викладені нижче.

Невисока культура споживання горіхів: 0,78 кг на особу в рік у 2007-2010 роках (у містах – 0,70 кг, у сільській місцевості – 0,93 кг), з них вітчизняного виробництва – 0,33 кг. Причиною цього є низький добробут населення, що демонструється схильністю домогосподарств до реалізації врожаю на користь збільшення доходів і тим самим зменшення рівня споживання горіхів на 48,9% порівняно з обсягами виробництва, а також незначними витратами міського населення на придбання горіхоплідної продукції – близько 63 грн на рік.

Диспропорції у структурі попиту на вітчизняну продукцію у зв'язку з посиленням орієнтованості торгівлі на заможні зовнішні ринки – 94,2% валових зборів у 2009-2010 роках спрямовано на експорт. Це підвищує внутрішні роздрібні ціни та знижує платоспроможність вітчизняного споживача (рис.).

Поряд із цим чимало горіхів на внутрішній ринок надходить із-за кордону в складі готової продукції після глибокого їх перероблення з використанням харчових заміників, концентратів і барвників.

¹ Наукові основи та складові галузевої програми розвитку горіхівництва в Україні / [Сатіна Г.М., Олещенко Ф.Г., Кошлакова Н.М. та ін.]. – К.: Логос, 2011. – 100 с.

Динаміка цін сільськогосподарських підприємств на волоські горіхи на міських ринках України у 2006-2010 рр., грн/кг

Корисним із приводу наведеного є досвід країн-виробників, які поряд із розвитком зовнішньої торгівлі дбають про належну місткість внутрішнього ринку. Так, у Туреччині в 2007-2010 роках у середньому на одну особу зібрано 8,6 кг горіхів, а спожито 7,1 кг, у США – відповідно 5,7 та 3,6 кг, а в Китаї, що забезпечує до 35% світових зборів – 1,4 і 1,36 кг. Вартим уваги є й досвід країн-імпортерів. Нідерланди і Великобританія за відсутності товарних садів спромоглися забезпечити населення горіхами в обсязі – відповідно 10,1 та 4,0 кг на особу. В Ізраїлі рівень споживання (6,6 кг) значно перевищив виробництво (1,5 кг), так само у Греції (11,9 і 7,8 кг) й Лівані (11,7 і 8,2 кг).

Неспроможність вітчизняної пропозиції задовольнити зовнішній попит на горіхи як за обсягами, так і за якістю продукції, що зумовлено обмеженими площами промислових садів, здатних забезпечити надходження на ринок великих партій стандартного товару. В умовах світового дефіциту пропозиції зовнішня торгівля є сталим чинником розвитку вітчизняної галузі. Обсяги й темпи зростання останньої обмежуються лише внутрішньою організацією виробництва та опікою про власний продовольчий фонд. За експертною оцінкою ООН ніша світових потреб у горіхах сягає 188 млн т на рік, у тому числі на найближчих ринках південно-західного регіону – 100 тис. т плодів.

Занепад промислового сектора, що проявився у тривалій тенденції (1984-2009 рр.) скорочення площ. Особливо протягом 1991-2006 років, коли продуктивні насадження зменшилися на 78%. У 2001-2006 роках середньорічні темпи їх вибуття становили 11,9%. При цьому частка молодих садів у 2005 році виявилася в 2,3 раза нижчою за норматив, що становить 17% загальних площ. Пік падіння врожайності припав на 1991-2003 роки – 0,45 ц/га. Збереження таких тенденцій призвело б до цілковитої втрати промислової культури, однак у 2007-2010 роках намітилися позитивні зрушення: площі плодоносних садів стабілізувалися на рівні 0,7-0,8 тис. га, а загальні – розширилися на 0,4 тис. га, урожайність зросла до 1,2 ц/га, валові збори удвічі перевищили середні обсяги 1998-2003 років. Такі зміни пов'язані, насамперед, із призупиненням знищення «старих» насаджень і підвищенням агротехніки їх догляду, а також зі створенням нових садів – індекс закладання до вибуття у 2007-2010 роках становив 1,4 (табл. 1).

Технологічна ретроградність товарних садів є основним чинником тривалої стагнації промислового сектора. Старі типи насаджень сформовані з різноманітних гібридних форм, що зумовлює сортову неоднорідність, невисоку продуктивність та ускладнює агротехнічний догляд. Тривалий час ці сади перебували у занедбаному стані, а їхнє віднов-

лення зійшло нанівець – співвідношення вибуття до закладання у 2001-2006 роках становило 13:1. Під час останнього перепису стан насаджень виявлено таким: схеми розміщення основної культури (волоського горіха) ущільнені – в середньому 135 рослин на 1 га за норми 100-125, найщільніші сади у

фермерських господарств – 392 рослини на 1 га, випадки горіхоплідних дерев у рядовій посадці сягають 22,2%, що на 1/5 знижує продуктивність садів, віковий склад яких не оптимізовано – щонайменше 21% площ експлуатуються понад нормативні строки.

1. Закладання сільськогосподарськими підприємствами горіхоплідних насаджень у розрізі їх категорій, га

Рік	Сільськогосподарські підприємства	З них					
		державні підприємства	господарські товариства	фермерські господарства	сільськогосподарські кооперативи	приватні підприємства	інші
2002	9,0	0,0	0,0	8,0	0,0	0,0	1,0
2003	10,9	8,1	0,0	1,9	0,0	1,0	0,0
2004	42,9	0,0	17,0	19,8	5,1	1,0	0,0
2005	12,2	4,2	-	8,0	-	-	-
2006	27,7	0,1	-	27,2	-	0,5	-
2007	68,3	0,5	58,5	9,4	-	-	-
2008	134,8	8,5	48,7	77,6	-	-	-
2009	110,5	1,1	49,1	-	-	3,8	56,5
2010	215,8	0,0	146,7	-	-	25,8	43,2
Усього	305,8	21,4	124,2	151,8	5,1	2,5	1,0

Устрій та віковий склад насаджень у домогосподарствах не відповідає оптимальним параметрам. Розміщення горіхоплідних надто загущене (624 рослини на 1 га), що, природно, знижує середню продуктивність дерев з 30-40 до 5-10 кг. Потребує оновлення і їхній сортимент, адже ці сади створені виключно сіянцями. Частка молодих дерев у загальній площі не перевищує 8% при нормі 10-15% в умовах відсутності належного утримання насаджень, що зменшує строки їхнього використання.

Низька культура агротехнічного догляду та товарного дороблення плодів притаманна всім типам товаровиробників в Україні. Серед комплексу агротехнічних заходів найбільшою мірою ігнорується потреба формування й прорідження крони дерев, оптимізація мінерального живлення, відсутність контролю та заходів щодо запобігання розвитку хвороб і пошкоджень шкідниками, низький рівень механізації виробничих процесів (особливо на збиранні врожаю), а також відсутність у дрібних виробників кооперативних ліній товарної доробки свіжозібраних плодів.

Невисокий рівень наукоємності товарного виробництва волоських горіхів, фундука та мигдалю в Україні. Це стосується необхідності залучення ефективних зональних технологій розмноження вітчизняних сортів, створення й використання товарних насаджень, забезпечення високих і якісних урожаїв, належної післязбиральної доробки плодів. Наукового забезпечення потребує й вирощування малопоширених перспективних культур (каштан, фісташка, пекан) у питаннях сортименту, технологій розмноження, створення і утримання насаджень, зберігання та перероблення плодів.

Складнощі у розмноженні вітчизняних сортів горіхоплідних при значних потребах садивного матеріалу – 4,9 млн рослин на період до 2025 року, з них для промислового сектора щорічно 267,8 тис. шт., присадибного – 60,7 тис. шт. Серед основних проблем відзначимо: недостатні площі базових маточно-живцевих садів (6,3 га за відповідної потреби 19,0), відсутність у держреєстрі сортів фундука вітчизняної селекції, незначна кількість підприємств-розсадників, труднощі розмноження горіха волоського й мигда-

лю (коефіцієнт виходу саджанців 0,4-0,5), значна фондомісткість технологій.

Сировинний характер вітчизняної пропозиції на експорт зумовлений сортовою неоднорідністю плодів, відсутністю їх глибокого перероблення, ефективних каналів збуту та маркетингових стратегій просування товару на зовнішні ринки, низькою платоспроможністю вітчизняного споживача.

Висока капіталоємність засобів механізації для влаштування інтенсивного вирощування горіхоплідних і автоматизованих ліній товарного дороблення й переробки горіхів. Цей чинник відіграє роль інвестиційного бар'єра для потенційних виробників із невеликим і середнім фінансовим забезпеченням.

Відсутність внутрішньогалузевого інвестиційного фонду для формування розсадницької бази, освоєння технологій розмноження сортів, створення насаджень та вирощування плодів, організації промислової переробки горіхів, налагодження каналів їх збуту. Для довідки, станом на 01.01.2011 року пересічні нормативи витрат коштів у горіхоплідному виробництві становили: на вирощуванні 1 тис. шт. саджанців волоського горіха – 14,9 тис. грн, фундука – 14,2, мигдалю – 9,4, створенні 1 га саду – відповідно 103,8, 84,9 і 65,9 тис. грн. Величини нормативів за схемами й умовами вирощування наведені у таблиці 2.

2. Нормативи витрат коштів на створення насаджень, вирощування плодів та садивного матеріалу горіхоплідних культур

Показник	Культура					
	горіх волоський		фундук		мигдаль	
Вирощування саджанців, 1 тис. шт.	0,80x0,25 м		1,0x0,5 м		0,9x0,16 м	
зі зрошенням	14,8		11,5		9,0	
без зрошення	17,1		16,7		10,7	
Створення насаджень, 1 га	0,80x0,25 м	1,0x0,5 м	0,9x0,16 м	0,80x0,25 м	1,0x0,5 м	0,9x0,16 м
зі зрошенням	14,8	11,5	9,0	14,8	11,5	9,0
без зрошення	17,1	16,7	10,7	17,1	16,7	10,7
Виробництво плодів, 1 т	10x8 м	8x8 м	6x6 м	10x8 м	8x8 м	6x6 м
зі зрошенням	121,5	124,1	94,7	121,5	124,1	94,7
без зрошення	102,2	107,1	82,0	102,2	107,1	82,0

Недостатній розвиток страхової справи у плодівництві (пошкодження та загибель урожаю, насаджень тощо) зумовлений низькою чинників, основними серед яких є необізнаність і недовіра до сфери страхування, погане розуміння механізмів управління ризиками, часте недотримання агротехнічних вимог виробництва, складність в оцінці завдань збитків, несвоєчасна й неповна сплата компенсацій. Вищенаведене зобов'язує до стимулювання

розвитку агрострахування шляхом удосконалення відповідних механізмів і поширення серед виробників ідеї страхування ризиків¹.

Розкриті вище проблеми товарного вирощування горіхів вимагають подальших досліджень, спрямованих на формування складових державної програми, першочерговими серед яких є окреслення перспектив, завдань та заходів становлення в Україні горіхоплідної галузі.

¹ Проведено аналіз сучасного стану та досліджено напрями розвитку горіхоплідного виробництва в Україні.

Проведен аналіз сучасного положення та досліджено напрями розвитку орехоплідного виробництва в Україні.

The current state and basic guidelines for the development of nut-bearing industry of Ukraine are analysed.

*

¹ Сало І.А. Розвиток ринку плодів та ягід в Україні / І.А. Сало. – К.: Видавничий центр НУБіП, 2009. – 52 с.

Механізм стабілізації діяльності сільськогосподарських підприємств в умовах впливу фінансово-економічних криз

Функціонуванню ринкової економіки притаманна періодична повторюваність фінансово-економічних криз. Попри усунення з ринкового простору неефективних господарників і спонукання до раціоналізації витрачання ресурсів, кризи в цілому негативно впливають на національне господарство й подеколи призводять до катастрофічних наслідків в окремих галузях. Передусім це стосується сільського господарства, де через специфіку діяльності та соціально-економічних процесів вплив криз особливо руйнівний. Запобігання деструктивним процесам потребує формування дійового механізму стабілізації діяльності сільськогосподарських підприємств в умовах впливу фінансово-економічних криз.

Проблеми забезпечення стабільного функціонування економіки й подолання впливу криз є предметом наукових досліджень упродовж майже двох століть і знайшли своє відображення у роботах економістів усіх провідних наукових шкіл і течій¹. Так, представники ранньої школи класичної політичної економіки початку ХІХ ст. Д. Рікардо, Дж. Мілль, Ж.Б. Сей вбачали, що розв'язання цих проблем можливе лише виключно за допомогою природних законів ринку, а науковці пізнішої хвилі середини ХІХ ст. – шляхом обмеження випуску банкнот, не забезпечених золотом. Представники маржиналізму К. Менгер, У. Джевонс, Л. Вальрас й інші, а услід за ними і науковці

австрійської економічної школи Л. фон Мізес, М. Ротбарт, Ф. фон Хайек доводили, що подолання криз можливе лише через обмеження державного втручання в економіку, яке, на їхню думку, запускає механізм циклічності, а також через оптимізацію грошового обігу. Поряд з удосконаленням грошової системи науковці Гарвардської економічної школи У. Мітчелл, Ч. Баллок, К. Ерроу пропонували на основі прогнозів завчасно виявляти й вирівнювати економічні підйоми і спади, у такий спосіб досягаючи «безкризового циклу». Представники Чиказької школи та монетаризму Ф. Найт, М. Фрідмен, Г. Саймонс, Л. Мінтс й інші пропонували як ключовий засіб боротьби з кризами використовувати постійну грошову емісію, що провадиться державою та за величиною відповідає темпу приросту суспільного продукту.

Натомість сучасні російські науковці М. Хазін, О. Григор'єв, А. Кобяков у справі боротьби з кризами, навпаки, вважають за потрібне припинити невиправдану емісійну політику, що призводить до утворення фіктивної економіки і посилює механізм циклічності. Свого часу К. Маркс, Ф. Енгельс та їхні послідовники ратували за соціалістичну революцію як єдину можливість подолати періодичну повторюваність криз з їх руйнівними наслідками. Представники кейнсіанства Дж. Кейнс, Е. Хансен, Р. Харрод й інші дійшли висновку, що боротьба з кризами можлива лише на основі державного регулювання економіки, адже, на їхню думку, збільшуючи витрати у періоди кризового спаду та зменшуючи їх у періоди «перегріву» економіки, держава спроможна згладжувати циклічні коливання виробництва і зайнятості та долати кризи.

Численні дослідження В. Бойка, С. Злупка, В. Тимошенка, Л. Чистоходової й інших

¹ Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Дж. М. Кейнс. – Сайт: Библиотека экономической и деловой литературы. - <http://ek-lit.narod.ru/keynsod.htm>; Маркс К. Избранные произведения в двух томах / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М., 1952. – 636 с.; Мизес Л. Австрийская теория экономического цикла / Л. Мизес // Сайт Изд-ва «Социум». // <http://www.sotsium.ru/books/43/41/mises36.html>; Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход / Э. Хансен. – Сайт Библиотеки экономической и деловой литературы. - <http://ek-lit.narod.ru/neoksod2.htm>; Хазин М. Теория кризиса / М. Хазин. Доклад на конф. в г.Модена, Италия. – 9 июля 2008 года.

присвячені розв'язанню вирішенню проблеми щодо усунення впливу криз на функціонування окремих галузей і сфер економічної діяльності, зокрема сільського господарства¹. У дослідженнях визначені чисельні галузеві особливості проявів криз, запропоновані підходи до формування комплексу спеціальних антикризових стабілізуючих заходів, обґрунтовані засади компліментарності аграрної і загальної стабілізаційної політики держави тощо.

Окремою галуззю економічних знань нині стало формування основ щодо переборення впливу криз на життєдіяльність господарюючих суб'єктів, а також подолання криз мікроекономічного походження, спричинених перебігом стадій життєвих циклів підприємства і продукту, через механізми антикризового управління. Науковці, що провадять свої дослідження у даному напрямі, зокрема Е. Коротков, Л. Лігоненко², доводять, що кризи у діяльності окремих господарюючих суб'єктів далеко не завжди пов'язані із циклічністю функціонування економіки в цілому, їх виникнення і перебіг має приватні причини й почасти спостерігається на тлі позитивної економічної динаміки у національному господарстві та на світовому ринку. Однак наслідки впливу таких криз для підприємств не менш руйнівні, ніж результати макроекономічної дестабілізації.

У результаті аналізу й узагальнення підходів щодо подолання наслідків впливу криз на діяльність підприємств та економіку в цілому, викладених у науковій літературі, визначено, що здебільшого проблеми стабілізації господарської діяльності й фінансово-економічних процесів науковці розглядають у двох відокремлених площинах. По-перше, на рівні держави – у рамках реалізації політики загального чи галузевого антикризового регулювання з метою запобігання чи усунення наслідків дестабілізації, викли-

каної кризами макроекономічного генезису. По-друге, на рівні менеджменту окремого підприємства – шляхом запровадження системи антикризового управління задля захисту від криз, спричинених зовнішніми і внутрішніми чинниками. При цьому в науковому та практичному аспектах недостатньо розкриті питання щодо поєднання і взаємоузгодження методів, механізмів й інструментів антикризового регулювання на державному рівні та антикризового управління на рівні товаровиробників, які для сільськогосподарських підприємств є особливо актуальними і практично значимими.

Метою статті є обґрунтування засад формування механізму стабілізації діяльності сільськогосподарських підприємств в умовах впливу фінансово-економічних криз. Завдання дослідження випливають із поставленої мети й полягають у: 1) виявленні тенденцій та особливостей впливу фінансово-економічних криз на діяльність сільськогосподарських підприємств; 2) розкритті сутності й обґрунтуванні складових механізму стабілізації.

Поглиблене дослідження здійснювали за матеріалами вибіркової сукупності сільськогосподарських підприємств Хмельницької області (56 випадків) у 1995-2010 роках. Сукупність досліджуваних підприємств формували за принципом випадкового вибору, коли усі одиниці генеральної сукупності мали однакову можливість потрапити до вибірки. Згідно з інформацією органів статистики за досліджуваний період фінансово-майновий стан і результати діяльності підприємств вибірки відповідають усередненим значенням по області та Україні в цілому, що дає можливість вивчати проблему впливу криз на діяльність сільськогосподарських підприємств, а результати дослідження вважати такими, що репрезентативно відображають генеральну сукупність. Дослідження здійснене з використанням статистичних методів, зокрема розрахунково-конструктивного, середніх і відносних величин, дослідження рядів динаміки, кластерного аналізу, аналізу фінансових коефіцієнтів, монографічного.

Визначено, що фінансово-економічні кризи значною мірою впливають на ефекти-

¹ Бойко В.А. Стратегия и тактика антикризисного регулирования и управления деятельностью сельскохозяйственных организаций / В.А. Бойко, Л.И. Чистоходова. – М.: Изд-во МГОУ, 2008. – 190 с.; Злупко С. М. Теорія сільськогосподарських коливань Володимира Тимошенка і динаміка сільського господарства України / С.М. Злупко // Наукові записки НаУКМА. – 2000. – Т. 18: Економічні науки. – С. 18-24.

² Антикризисное управление: учебник / под ред. Э.М. Короткова. – М.: ИНФРА – М, 2000. – 432 с.; Лігоненко Л.О. Антикризове управління підприємством: теоретико-методологічні засади та практичний інструментарій / Л.О. Лігоненко. – К., 2000. – 390 с.

вність функціонування сільськогосподарських підприємств та потенціал їхнього розвитку. При цьому встановлено, що частка товаровиробників знаходилися у незадовільному фінансово-майновому стані як під час виникнення й перебігу криз макроекономічного походження, викликаних зовнішніми щодо підприємства чинниками, так і в періоди відносно стабільної економічної динаміки. Це пояснюється двома основними причинами: по-перше, у діяльності сільськогосподарських підприємств проявляються кризи мікроекономічного генезису, викликані внутрішніми чинниками та незалежні від загальної ситуації в економіці; по-друге, вплив макроекономічних криз настільки складний і різноплановий, що його наслідки у сільському господарстві відчуваються навіть через 3-4 й більше років після започаткування висхідного вектора економічної динаміки в національному господарстві держави. Це підтверджується даними, наведеними у таблиці 1 щодо розподілу досліджуваних сільськогосподарських підприємств за значеннями ключових індикаторів фінансово-економічного стану в різні періоди.

Періоди дослідження уможливають порівнювати ситуації у 1995 році, коли вплив трансформаційної кризи на діяльність сільськогосподарських підприємств набув апогею, 2001 і 2005 роки – періоди започаткування висхідної динаміки та її закріплення; 2008 і 2010 роки – виникнення і найбільш інтенсивний прояв чергової міжнародної фінансово-

економічної кризи, посиленої внутрішніми дестабілізаційними процесами у державі. Результати оцінок показують, що перебіг криз у діяльності сільськогосподарських підприємств має ряд особливостей. Зокрема, їхній вплив на джерела фінансування товаровиробників найбільш детермінований у часі, у періоди макроекономічної дестабілізації він зазвичай проявляється першим і за тривалістю збігається з часом стагнації кредитного ринку, характеризується неспроможністю сільськогосподарських підприємств залучати позикові кошти на фінансування поточних потреб. Це ускладнює процеси формування активів, призводить до реструктуризації виробництва або порушення технологій та якості діяльності, почасти зумовлює погіршення результатів господарювання й збитковість. На початку макроекономічної стабілізації ситуація в цілому не поліпшується, як того можна було б очікувати. Натомість характер впливу кризи змінюється та призводить до дисбалансу власних і позикових коштів у структурі джерел фінансування, надмірного зростання боргового тягаря на тлі втрати власного капіталу, поступового накопичення непокритих збитків на балансі сільськогосподарських підприємств тощо. У результаті висвітлених процесів, що підтверджуються даними таблиці 1, у будь-які періоди економічної динаміки частина сільськогосподарських підприємств вирізняється незадовільними показниками фінансово-економічного стану унаслідок впливу криз.

1. Розподіл досліджуваних сільськогосподарських підприємств за значеннями ключових індикаторів фінансово-економічного стану, %

Показник	Р і к				
	1995 ¹	2001 ²	2005 ²	2008 ¹	2010 ¹
Підприємства за:					
кількістю оборотів капіталу на рік: менше 0,5	55,6	50,0	34,3	48,1	27,3
від 0,5 до 1	44,4	28,0	42,8	21,7	31,8
більше 1	0,0	22,0	22,9	30,2	40,9
рівнем рентабельності операційної діяльності, %: менше 0 (збиткові)	8,3	63,0	34,3	26,7	15,0
Від 0 до 10	8,3	25,9	40,0	43,5	44,4
Від 10 до 20	16,7	7,4	11,4	22,3	26,2
понад 20	66,7	3,7	14,3	7,5	14,4
часткою нерозподіленого прибутку у власному капіталі, % менше 0 (непокритий збиток)	11,1	56,9	20,0	31,2	23,0
Від 0 до 10	47,2	18,9	5,7	4,7	13,5
понад 10	41,7	24,2	74,3	64,1	63,5
часткою позикового капіталу у структурі джерел фінансування, %:					
менше 25	94,4	29,8	5,7	9,1	16,0
Від 25 до 50	5,6	17,5	25,7	8,6	10,3
Від 50 до 75	0,0	19,3	14,3	30,0	28,2

Від 75 до 100	0,0	17,5	17,2	24,2	25,3
понад 100	0,0	15,9	37,1	28,1	20,2
часткою оборотних коштів у структурі майна, %: менше 20	0,0	18,2	5,7	8,6	11,5
від 20 до 40	33,3	21,8	8,6	2,7	2,9
від 40 до 60	66,7	18,2	25,7	23,8	21,9
від 60 до 80	0,0	21,8	28,6	32,0	30,8
понад 80	0,0	20,0	31,4	32,9	32,9
значенням коефіцієнта покриття поточних зобов'язань: менше 1	0,0	62,1	48,6	40,2	25,4
від 1 до 2	16,7	20,7	25,7	49,2	52,2
понад 2	83,3	17,2	25,7	10,6	22,4

Примітка: 1 – роки, коли сільськогосподарські підприємства перебували під впливом або наслідками впливу фінансово-економічних криз макроекономічного генезису; 2 – роки, що вирізнялися відносною макроекономічною стабільністю.

Виявлено, що перебіг криз у діяльності сільськогосподарських підприємств крім детермінованості у часі характеризується ще й іншими специфічними особливостями. Це пов'язано передусім із подовженою тривалістю життєвих циклів аграрних продуктів, нетиповістю стадій життєвого циклу підприємства, а також з диверсифікацією сільськогосподарської діяльності, територіальною розпорошеністю, десинхронізацією перебігу криз у сільському господарстві та в інших сферах і галузях економіки, виникненням лага запізнення між часом виникнення деструктивних процесів та унаочненням їхнього впливу на діяльність підприємств, порівняно глибшими й руйнівнішими наслідками впливу криз тощо.

Встановлено, що фінансово-економічні кризи, які впливають на діяльність сільськогосподарських підприємств, поряд із загальноекономічними тенденціями і процесами провокуються рядом специфічних для аграрної сфери причин, посилюються регіональними й галузевими чинниками. Так, основними джерелами небезпеки виникнення криз поряд із регулярними коливаннями економічної кон'юнктури й циклами різної тривалості та генезису є:

іррегулярні коливання динаміки, що виникають внаслідок зміни погоднокліматичних умов, введення торговельних і митно-тарифних обмежень;

сезонність та подовжений операційно-фінансовий цикл;

специфіка сільськогосподарського виробництва, використання землі й живих організмів у процесі діяльності, залежність можливостей вирощування сільськогосподарських культур та розведення тварин і птиці від природно-кліматичних умов регіону;

відносна інертність сільського господарства на тлі прискорення НТП та чергової хвилі розвитку інноваційних технологій виробництва аграрної продукції, а також неоднороззначне ставлення споживачів до впровадження окремих інновацій у сфері виробництва харчових продуктів;

значна залежність від територіального розміщення й розвитку економіки регіону, стану місцевих ринків, шляхової інфраструктури, транспорту;

вплив традицій і способу життя на селі на виробничо-господарські процеси, занепад окремих сільських територій, невідповідність умов проживання у них середньостатистичним стандартам якості життя, старіння сільського населення, тривала демографічна криза на селі;

значна залежність від державної підтримки в умовах зниження фінансових можливостей бюджету тощо.

За результатами дослідження вибіркової сукупності сільськогосподарських підприємств Хмельницької області методом кластерного аналізу встановлено, що серед внутрішніх чинників виникнення та поширення фінансово-економічних криз основними є:

нестача власного капіталу й формування неоптимальної структури джерел фінансування (різниця загальної дисперсії по досліджуваній сукупності сільськогосподарських підприємств і суми внутрікластерних дисперсій по таксонах, яка показує впливовість чинника, сягнула 57,6%);

нераціональне розміщення залучених коштів в активах та незабезпечення оптимального співвідношення між оборотними коштами й основними засобами (36,6%);

нестача власних оборотних коштів і погіршення маневреності оборотних активів (50,1%);

недостатня забезпеченість активами та їхніми окремими елементами з розрахунку на одиницю використовуваної земельної площі (49,6%);

неефективне ведення господарської діяльності, використання землі та активів, зокрема основних засобів (40,6-50,4%);

низький рівень інвестування (37,2%);

незабезпечення оптимального співвідношення між оборотними коштами й поточними зобов'язаннями (41,7%) тощо.

Задля запобігання негативному впливу і усунення наслідків фінансово-економічних криз світовою науковою думкою і практикою обґрунтовані методи та механізми антикризового регулювання на рівні держави й антикризового управління на рівні менеджменту окремих підприємств. Проте вітчизняний досвід показує, що ефективність і стабільність функціонування сільськогосподарських підприємств, їхня спроможність зростати й розвиватися значною мірою пов'язана із проваджуваною державною політикою, реалізацією прямих і непрямих механізмів державного впливу на аграрну сферу. Отже, дієвість антикризового управління, з одного боку, значно залежить від ефективності державного антикризового регулювання, а з іншого – досягнення кінцевої мети антикризового регулювання можливе лише на тлі стабілізації роботи окремих товаровиробників, у тому числі на засадах запровадження антикризового управління підприємством. Це підтверджує необхідність формування цілісного механізму стабілізації діяльності сільськогосподарських підприємств.

У процесі дослідження обґрунтовано, що механізм стабілізації діяльності сільськогосподарських підприємств в умовах виникнення й перебігу фінансово-економічних криз являє собою сукупність методів, інструментів і заходів впливу на діяльність підприємств, що через своє поєднання та компліментарну взаємодію забезпечують стабілізацію роботи й утворюють умови майбутнього розвитку. Механізм стабілізації має включати дві складові:

внутрішня, що ґрунтується на антикризовому управлінні сільськогосподарським підприємством і покликана забезпечити подолання впливу криз мікроекономічного генезу та утворити умови для переборення наслідків макроекономічних криз;

зовнішня, яка ґрунтується на державному антикризовому регулюванні у сільському господарстві, спрямована на загальну стабілізацію роботи галузі й покликана сприяти ефективності антикризового управління на рівні окремих товаровиробників.

Антикризове управління сільськогосподарським підприємством слід розуміти як сукупність принципів, методів і прийомів спеціального управління, у процесі якого реалізується комплекс взаємоузгоджених заходів, спрямованих на виявлення, оцінювання, усунення та профілактику впливу фінансово-економічних криз, а також їхніх причин із метою забезпечення розвитку та/або стабільного й ефективного функціонування підприємства у перспективі.

Подеколи загальне поняття «управління» розглядають із п'яти поглядів – як науку, мистецтво, функцію, процес і апарат. На нашу думку, антикризове управління доцільно розглядати подібним чином. Так, під антикризовим управлінням як наукою слід розуміти систему впорядкованих знань щодо сутності, природи походження, механізмів перебігу фінансово-економічних криз, а також принципів, методів та інструментів їх переборення, недопущення чи мінімізації негативного впливу на життєдіяльність господарюючих суб'єктів. Антикризове управління як мистецтво являє собою спроможність ефективно застосовувати сукупність наукових знань в умовах загрози або безпосереднього впливу фінансово-економічної кризи, що забезпечує збереження життєздатності господарюючого суб'єкта. Антикризове управління як функція являє собою цілеспрямований інформаційний вплив на працівників і спеціалістів підприємства, а також на пов'язаних із підприємством осіб, що здійснюється з метою забезпечення їх ефективної та злагодженої роботи в складних умовах кризи, за погіршення морального клімату й підвищення ризиків, спрямування діяльності колективу на недопущення

посилення проявів кризи та мінімізацію негативного впливу її наслідків. Антикризове управління як процес – це сукупність послідовних управлінських дій, що в умовах загрози виникнення або під час поширення економічної кризи забезпечують збереження життєздатності підприємства, відновлення його фінансового стану й результатів діяльності або формування якісно нового рівня функціонування та розвитку. Антикризове управління як апарат – це сукупність структур підприємства, його керівників, спеціалістів і працівників, а також сторонніх залучених осіб, які у процесі своєї взаємодії забезпечують реалізацію антикризових заходів, ефективність використання виділених на ці заходи ресурсів та досягнення їх цілей.

Важливою умовою забезпечення ефективності механізму стабілізації діяльності сільськогосподарських підприємств є відповідність стабілізаційних заходів стадії перебігу фінансово-економічної кризи й стану економічної динаміки. Залежно від стадії перебігу кризи доцільно виділяти три основні види антикризового управління – превентивне, реактивне і посткризове, які різняться між собою за цілями, завданнями, стилем реалізації, стратегією, суб'єктами, провідним критерієм прийняття управлінських рішень, цільовою установкою антикризової програми та інструментами її формування і реалізації, основними заходами, джерелами фінансування, ключовими індикаторами аналізу, рівнем та сферами контролю внутрішніх і зовнішніх процесів.

Превентивне управління слід запроваджувати до настання кризи у тих випадках, коли її симптоми ще жодним чином не проявляються, проте у внутрішньому або зовнішньому середовищі виникають явища й започатковуються процеси, які поступово трансформуються у дестабілізаційні та кризоутворювальні чинники. Його основною метою має бути створення умов для запобігання кризі й максимальна підготовка підприємства до роботи в умовах її впливу. Реактивне управління треба здійснювати у разі посилення впливу чинників і виникнення кризи, його основною метою є запобігання поглибленню проявів кризи, мінімізація її негативного впливу на стан, умови й резуль-

тати функціонування сільськогосподарського підприємства. У свою чергу поступове послаблення впливу кризи на започаткування етапу стабілізації вимагає трансформації управління та введення його посткризової моделі, метою якої є відновлення параметрів життєдіяльності докризового рівня чи формування принципово нових.

Провідними критеріями прийняття управлінських рішень на різних стадіях перебігу фінансово-економічної кризи можуть бути забезпечення фінансової стійкості, підтримування платоспроможності або підвищення прибутковості. Відповідно здійснення антикризового управління має ґрунтуватися на стратегіях захисту, виживання або зростання та передбачати розробку і реалізацію спеціальних антикризових програм. Основними інструментами введення антикризового управління є поглиблений або експрес-аналіз фінансового стану, моніторинг зовнішнього середовища, SWOT-аналіз, сценарний аналіз, прогнозування й моделювання бізнес-процесів, ризик-аналіз і ризик-менеджмент, інвестиційний аналіз та проектування, контролінг, бюджетування і короткострокове фінансове планування.

Аграрне антикризове регулювання на рівні держави покликане підкріпити дієвість антикризового управління сільськогосподарськими підприємствами. Під антикризовим регулюванням сільського господарства розуміють усвідомлений вплив держави на функціонування галузі й аграрного ринку в умовах виникнення і поширення фінансово-економічних криз або їх загрози, спрямований на стабілізацію виробничих, збутових, фінансових, соціальних, правових й інших процесів, утворення умов для мінімізації негативного впливу кризи та подолання її наслідків, формування предикторів майбутнього розвитку. До компетенції такого регулювання має належати стабілізація кон'юнктури ринку, регулювання попиту і пропозиції, захист від зовнішніх впливів, у тому числі від міжнародних трансфертів криз тощо. Реалізація антикризового регулювання передбачає запровадження комплексу важелів у вигляді прямих виплат товаровиробникам, державної фінансової підтримки інвестиційних проектів та програм, податкових і

митно-тарифних преференцій, підтримки кредитного забезпечення, страхового захисту, ціноутворення, сприяння стабілізації галузевих та регіональних продуктивних підкомплексів, відродження сільських територій, формування дієвої системи контролю тощо.

Основними об'єктами антикризового регулювання мають бути сільськогосподарські товаровиробники, їхні об'єднання, а також окремі галузі, підгалузі й регіональні підкомплекси, об'єкти ринкової інфраструктури, у тому числі транспортна інфраструктура, обслуговуючі підприємства, фінансові та кредитні установи, аграрні ринки і товарні біржі, торговельні й заготівельні підприємства, переробні підприємства, а також інші споживачі сільськогосподарської продукції, постачальники матеріально-технічних ресурсів тощо. Суб'єктами повинні стати державна інституція з антикризового регулювання в сільському господарстві, органи державної влади та місцевого самоврядування, інші установи й організації, що братимуть участь у реалізації аграрної антикризової політики. При цьому до функцій антикризового регулювання мають належати моніторинг й аналіз, законотворення, розробка й реалізація антикризових стабілізаційних програм, пряма і непряма підтримка товаровиробників, методичне й наукове супроводження, координація та контроль. Основними принципами здійснення антикризового регулювання слід вважати комплексність, вчасність і оперативність, узгодженість, наступність, системність, неперервність, науковий підхід, економічну обґрунтованість.

Основою здійснення антикризового регулювання в сільському господарстві має бути розробка й реалізація державних стабілізаційних програм. Залежно від стадії перебігу фінансово-економічної кризи стабілізаційні програми мають поділятися на запобіжні, підтримуючі та відновлювальні. При цьому запобіжні програми слід запроваджувати на початкових етапах розгортання кризи і спрямовувати на забезпечення поточних витрат товаровиробників. Метою підтримувальних програм має бути збереження виробничого апарату й господарського потенціалу,

поліпшення якості ґрунтів, здійснення заходів екологічного характеру тощо. За допомогою відновлювальних програм має бути сформоване підґрунтя для запровадження у перспективі програм розвитку та утворені засади майбутнього зростання галузі, поступового відновлення її виробничо-господарського потенціалу, втраченого під дією кризи.

Водночас залежно від направленості державні стабілізаційні антикризові програми можуть поділятися на сегментні, галузеві та регіональні. Сегментними є програми, які ґрунтуються на реалізації окремого регульовального важеля і передбачають цілісне розв'язання конкретної проблеми стабілізації. Наприклад кредитної підтримки, податкового регулювання, оптимізації ціноутворення, активізації зовнішньоекономічної діяльності тощо. Галузеві програми мають спрямовуватися на стабілізацію діяльності та формування засад майбутнього розвитку в окремих галузях, підгалузях або продуктивних підкомплексах. Особливої актуальності ці програми набувають у випадках, коли дестабілізація відбувається в окремих сегментах сільського господарства й пов'язана із несприятливими погодними умовами, погіршенням ринкової кон'юнктури на продукти цих сегментів, ланцюгом банкрутств або скорочення обсягів діяльності основних споживачів тощо. Регіональні програми спрямовуються на стабілізацію роботи регіональних продуктивних підкомплексів і мають містити заходи щодо регулювання діяльності не лише сільськогосподарських товаровиробників, а й супутніх та допоміжних її видів, інфраструктури тощо. Найактуальнішими такі програми є для депресивних сільських місцевостей.

Основною умовою забезпечення ефективності механізму стабілізації діяльності сільськогосподарських підприємств в умовах впливу фінансово-економічних криз є взаємна узгодженість напрямів здійснення і цілей реалізації антикризового управління на рівні сільськогосподарських підприємств та державного аграрного антикризового регулювання.

За результатами проведеного дослідження зроблено наступні висновки:

фінансово-економічні кризи суттєво впливають на ефективність функціонування і потенціал розвитку сільськогосподарських підприємств. При цьому для них характерний ряд особливостей, пов'язаний із детермінацією у часі, нетиповістю стадій, десинхронізацією перебігу криз у сільському господарстві та в інших сферах економіки, виникненням лага запізнення між часом перебігу деструктивних процесів і унаочненням їхнього впливу на діяльність підприємств, порівняно глибшими й руйнівнішими наслідками тощо. Поряд із загальноекономічними тенденціями та процесами кризи в сільському господарстві провокуються рядом специфічних для аграрної сфери причин, посилюються регіональними і галузевими чинниками;

розв'язання проблем, пов'язаних із запобіганням негативного впливу фінансово-економічних криз на діяльність сільськогосподарських підприємств та усуненням їхніх наслідків, можливе лише на засадах формування спеціального стабілізаційного механізму, який являє собою сукупність методів, інструментів і заходів впливу, що через своє

поєднання й комплементарну взаємодію забезпечують стабілізацію роботи та утворюють умови майбутнього розвитку. Механізм стабілізації має включати дві складові – внутрішню, що ґрунтується на антикризовому управлінні підприємством і покликана забезпечити подолання впливу криз мікроекономічного генезу й створити умови для переборення наслідків макроекономічних криз, та зовнішню, яка ґрунтується на державному антикризовому регулюванні у сільському господарстві, спрямована на загальну стабілізацію роботи галузі й покликана сприяти ефективності антикризового управління на рівні окремих товаровиробників.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі полягають у доцільності обґрунтування технологій запровадження антикризового управління сільськогосподарським підприємством на різних етапах перебігу фінансово-економічних криз, обґрунтування алгоритмів прийняття управлінських рішень у процесі превентивного, реактивного і посткризового управління, виробленні підходів до фінансування державних стабілізаційних програм у сільському господарстві.

Обґрунтовано засади формування механізму стабілізації діяльності сільськогосподарських підприємств в умовах впливу фінансово-економічних криз, розкрито його сутність і визначено складові.

Обоснованы подходы к формированию механизма стабилизации деятельности сельскохозяйственных предприятий в условиях влияния финансово-экономических кризисов, раскрыта его сущность и определены составляющие.

An article substantiates approaches to the formation mechanism of stabilization of the agri-food businesses under the influence of the financial and economic crises.

* * *

*А.Д. ДІБРОВА, доктор економічних наук, доцент
Л.В. ДІБРОВА, кандидат економічних наук, доцент
Я.О. КРИЛОВ, аспірант**

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Регулювання ринку пшениці: вітчизняний та зарубіжний досвід

Рівень розвитку зернового виробництва суттєво впливає на якість життя населення, здоров'я нації, продовольчу безпеку країни. Зернове господарство України є особливою сферою стратегічних інтересів товаровиробників, споживачів і держави. Тому рівень цін на зерно й продукти його переробки постійно знаходяться у полі пильної уваги органів державного управління всіх рівнів.

Природно-кліматичні умови та родючі землі України сприяють вирощуванню всіх зернових культур і дають змогу одержувати високоякісне продовольче зерно в обсягах, достатніх для забезпечення внутрішніх потреб та формування експортного потенціалу¹. Разом із тим, незважаючи на те, що останніми роками Україна наростила обсяги виробництва й експорту зерна, це суттєво не підвищило ефективність зернового виробництва.

За останні 10 років в Україні відбулися значні зміни в регуляторній політиці щодо розвитку вітчизняного ринку зерна. Зокрема, було прийнято Закони України „Про зерно та ринок зерна в Україні” (2002 р.) та «Про державну підтримку сільського господарства України» (2004 р.). У зв'язку зі вступом України до Світової організації торгівлі лібералізовано режим доступу до внутрішнього ринку зерна. В Україні за цей період реалізовано дві державні Програми „Зерно України 2001-2004” і „Зерно України 2005-2010”, а нині розроблено й схвалено нову державну Програму „Зерно – 2015”.

Сформований на законодавчому рівні механізм регулювання ринку зерна ґрунтується на застосуванні фінансових і товарних інтервенцій з метою забезпечення ринкової рівноваги. Проте досвід останніх років показує, що в умовах стрімкого зростання цін на світовому ринку та нестабільних обсягів виробництва зерна в Україні збалансувати рівновагу внутрішнього ринку виявилось досить складним завданням. Прикладом є ситуація 2010 року, коли світові ціни на борошномельну пшеницю за період із червня 2010 року по червень 2011-го зросли майже вдвічі – з 159 до 301 дол. США за тонну. За цих умов із метою недопущення дефіциту зерна й продуктів його переробки на внутрішньому ринку та відповідного зростання цін уряд обмежив експорт зерна, що негативно позначилося як на іміджі країни, так і на втраті довіри на світовому ринку щодо постачання зерна з України.

Потрібно визнати, що запровадження механізмів ліцензування і квотування зерна в Україні дало змогу не допустити підвищення цін на хліб та хлібобулочні вироби на внутрішньому ринку. Проте, незважаючи на прийняті рішення, механізм регулювання ринку зерна потребує удосконалення в частині збалансування інтересів усіх його учасників. Адже «ціною такого регулювання стала дестабілізація ринку зерна й продуктів його переробки, яка обернулася втратами прибутків сільськогосподарських товаровиробників, зернотрейдерів, борошномельних і хлібопекарських підприємств, недоодержанням державою коштів від експорту, втратою завойованих у попередні роки по-

* Науковий керівник – А.Д. Діброва, доктор економічних наук.

¹ Програма «Зерно України – 2015». – К.: ДІА, 2011. – С. 1.

зицій на світових ринках»¹. З огляду на це, в умовах зростання попиту у світі проблема удосконалення механізму регулювання ринку зерна залишається надзвичайно актуальною. Вона є предметом постійної уваги українського парламенту та відповідних урядових установ, займає одне з чільних місць у наукових дослідженнях.

Відомо, що окремі держави спрямовують на виробництво й експорт зерна значні фінансові ресурси. Однак на відміну від України, такі обсяги коштів не є надто обтяжливими для бюджетів цих країн. Стрімке зростання світових цін на зерно створює для України вигідну ситуацію як для держави з обмеженими фінансовими ресурсами. У зв'язку з цим систематичне відстеження рівнів підтримки виробництва зерна в Україні та інших державах – основних його продуцентів й експортерів, а також рівнів внутрішніх і світових цін буде корисним як для визначення конкурентоспроможності вітчизняного зернового господарства, так і для захисту нашого внутрішнього ринку зерна, забезпечення його самодостатності².

Проблема ефективності регулювання ринку зерна посідає чільне місце також у наукових дослідженнях. Помітний внесок у розробку методологічних та методичних питань названих аспектів зробили В. Бойко, О. Бородіна, С. Кваша, І. Кобута, Т. Осташко й інші науковці. Проте на нинішній час немає достатніх підстав стверджувати, що всі питання надзвичайно важливої проблеми механізму регулювання ринку зерна одержали вичерпне наукове і методичне обґрунтування та практичне вирішення. Щодо цього ще існує широкий дослідницький простір. Зокрема, потребує вдосконалення методична база механізму регулювання виробництва зерна для більшого підсилення в ньому нормативної, прогнозовної й стимулюючої функції.

Мета статті – визначення рівня і порівняльний аналіз показників внутрішньої підтримки виробництва пшениці в Україні та

зарубіжних країнах – основних його виробників і експортерів та обґрунтування позицій щодо удосконалення механізму регулювання вітчизняного ринку зерна в умовах глобалізації. Об'єктом вивчення обрано групу країн – основних експортерів пшениці, що формують рівень світових цін на неї. Предметом аналізу взято зерно пшениці – основного в Україні зернового продукту, аналіз якого придатний як зразок для аналогів (ячменю, кукурудзи, жита, вівса).

Останніми роками валові збори зернових культур в Україні суттєво зросли. Цьому сприяли кілька внутрішніх і зовнішніх чинників: посилення регулювальної функції держави щодо ринку зерна; зміна структури агровиробництва; сприятлива кон'юнктура на зовнішніх ринках зерна.

Зокрема, високий зовнішній попит на зерно протягом останніх років сприяв також наповненню внутрішнього ринку, при цьому інтереси виробників концентрувалися на виробництві продовольчого зерна, передусім пшениці, питома вага якої становила 40–50% валового збору всіх зернових та зернобобових культур.

Основною характеристикою сучасного світового ринку зернових є те, що обсяг споживання пшениці стабільно зростає, а показники виробництва щороку значно варіюють. Якщо розглянути динаміку виробництва і споживання, то до 2000-х років виробництво, як правило, перевищувало попит, хоча були й несприятливі роки, а починаючи з 2000 року – ситуація стала розвиватися у зворотному напрямі.³

Зростання попиту на пшеницю пов'язано з підвищенням купівельної спроможності населення, насамперед у таких країнах, як Китай та Індія, а також в результаті використання зерна для виробництва етанолу. І хоча, як правило, для таких цілей використовується переважно кукурудза, але етанол також одержують із пшениці, наприклад, у країнах ЄС⁴.

¹ Оцінки ефективності державного регулювання експорту та експортних цін на ринку зернових та олійних культур / [Т. Осташко, Н. Сеперович, О. Протченко, В. Колісник] //Перехідна підтримка сільськогосподарської політики. — К.: USAID. — 2011. — С.3.

² Діброва А. Д. Порівняльний аналіз показників внутрішньої підтримки виробництва пшениці в Україні і зарубіжних країнах / А. Д. Діброва // Агроінком. — 2007. — №3–4. — С. 33.

³ Молчан О.А. Аналіз мирового рынка пшеницы: 2005-2009 гг. / О.А. Молчан. — М.: Екмос, 2010. — 154 с.

⁴ Іваненко І.А. Аналіз показників і факторів розвитку світового ринку пшениці / І.А. Іваненко, О.О. Світлична // Вісник Донецького національного ун-ту економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського. — 2011. - №4 (52). — С. 17-22.

Останніми десятиліттями на світовому ринку пшениці відбувається процес інтенсифікації виробництва. У загальносвітовому

обсязі виробництва пшениці чільне місце посідають лише кілька її продуцентів (рис. 1).

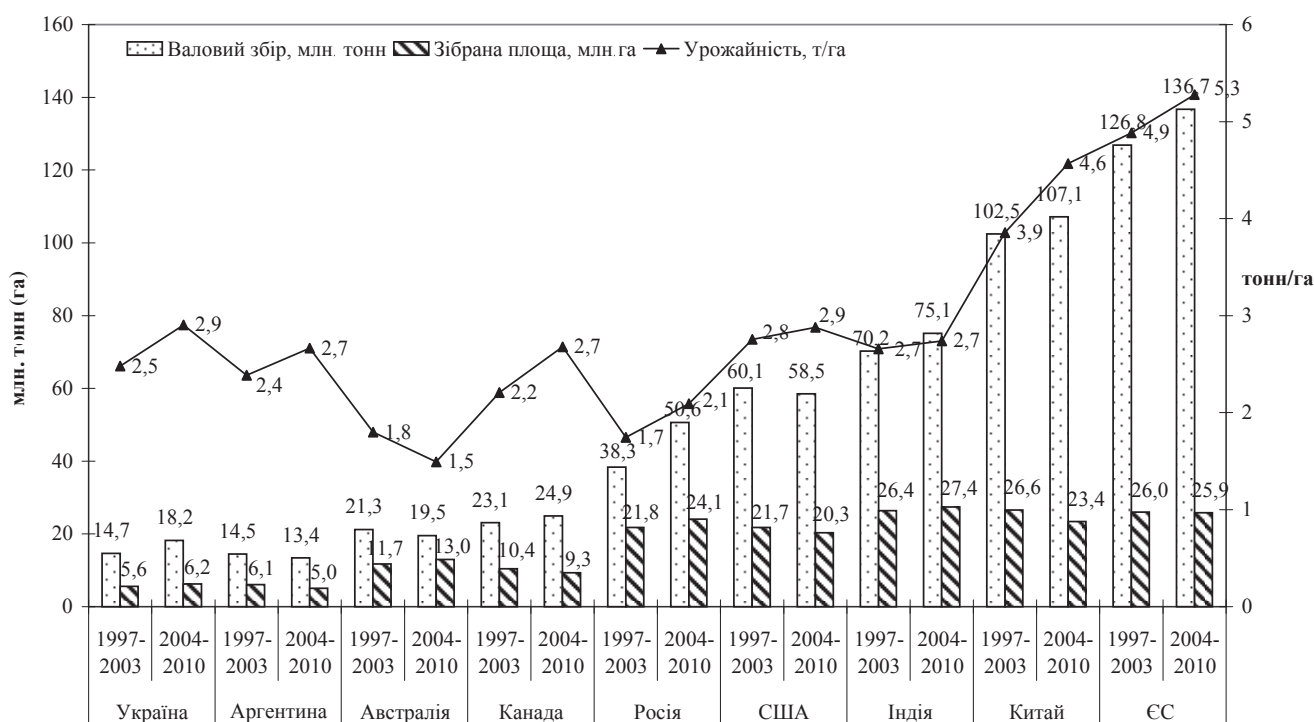

Рис. 1. Валові збори, зібрана площа та урожайність пшениці в основних країнах-виробниках у середньому за 1997-2003 рр. та 2004-2010 рр.

Джерело: Розраховано за даними ФАО (Food and Agriculture Organisation) – Міжнародна продовольча і сільськогосподарська організація.

Світові обсяги експорту в основному забезпечуються незначною кількістю держав. До найбільших виробників пшениці у світі належать країни ЄС, Китай, Індія, США, Росія, Канада, Австралія, Казахстан і Україна. Однак деякі з них навіть змушені її імпортувати для задоволення внутрішніх потреб. У цілому ж світове виробництво пшениці за період з 2006 по 2010 рік становило в середньому 647,3 млн т при середній урожайності 29,6 ц/га.

За обсягами виробництва Україна суттєво поступається найбільшим продуцентам пшениці, проте за обсягами експорту входить до числа основних експортерів цього товару (рис. 2).

Нестабільність валових зборів пшениці в Україні пов'язана з низькою її врожайністю через недостатній рівень агротехнологічної культури ведення землеробства, до чого періодично додаються несприятливі погодні умови. За 2004-2010 роки порівняно з 1997-2003 роками продуктивність виробництва

підвищилася у середньому з 24,8 до 29,0 ц/га, тоді як у провідних європейських країнах цей показник удвічі вищий. Однак доволі висока врожайність пшениці в 2008 та 2009 роках, а також сприятлива кон'юнктура на світовому ринку дали можливість українським зернотрейдерам суттєво збільшити обсяги експорту.

Аналіз цінової динаміки показує, що починаючи з початку 2000-х років взаємозв'язок українського й світового ринків пшениці стає тіснішим, що, безперечно, необхідно враховувати при розробці та реалізації аграрної політики держави. Протягом 2008 року з України було експортовано 7,51 млн тонн на суму 1605,3 млн дол. США (8 місце у світі), в 2009 році – 12,88 млн т на суму 1778,0 млн дол. США (7 місце у світі). В 2010 році внаслідок запровадження вивізних квот експорт скоротився до 4,86 млн т. Вітчизняну пшеницю (в основному фуражну) вивозили переважно до Північної Африки, Близького й Далекого Сходу. Як пока-

зують дані рисунка 3, до найбільших експортерів пшениці за підсумками 2008-2009 років

відносять США, ЄС, Канаду, Австралію, Росію, Україну та Аргентину.

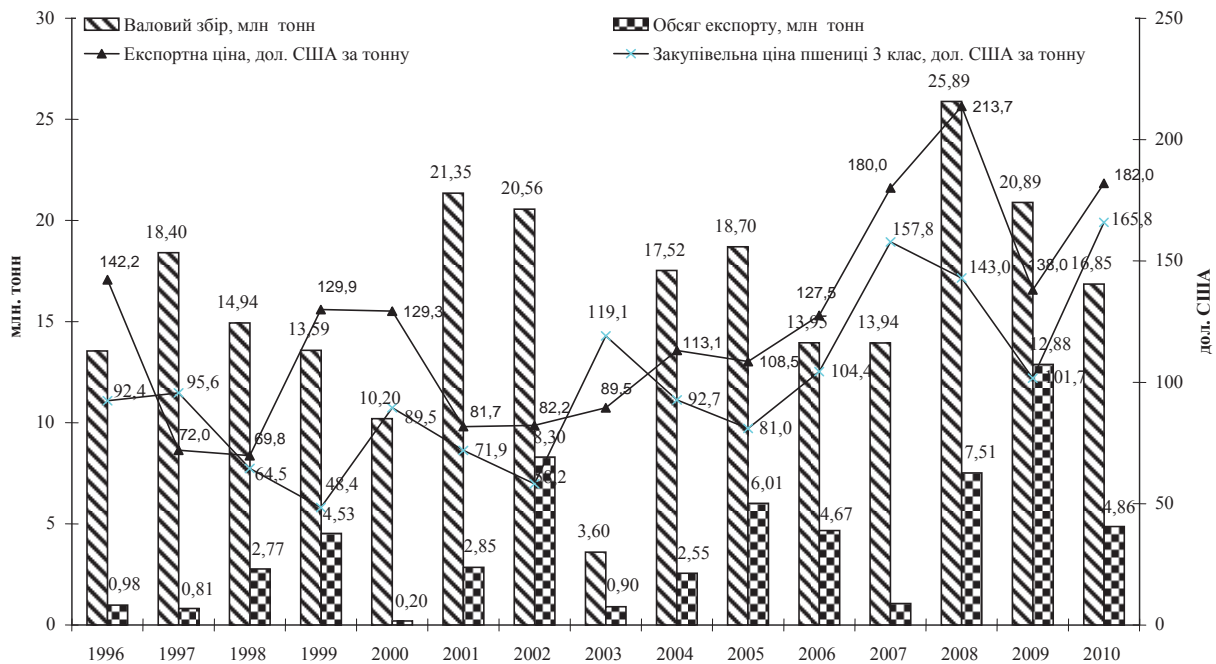

Рис. 2. Валові збори, обсяги експорту та ціни на пшеницю в Україні

Джерело: Розраховано за даними ФАО.

Сумарні експортні пропозиції пшениці з боку зазначених країн становлять понад 84% від усього обсягу світової торгівлі. Проте середні експортні ціни на пшеницю в Україні порівняно з основними країнами-

експортерами суттєво нижчі. Це засвідчує, з одного боку, невисоку конкурентоспроможність вітчизняного зерна, з іншого – українська пшениця реалізується на зовнішніх ринках в основному як фуражна.

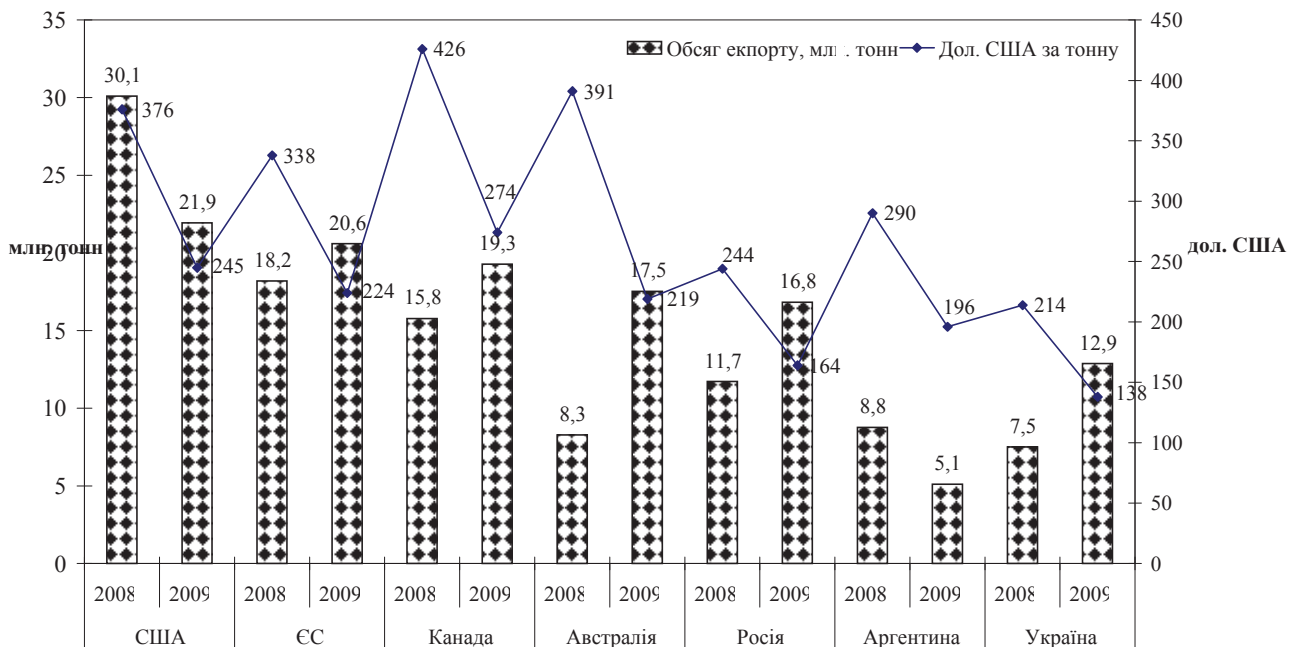
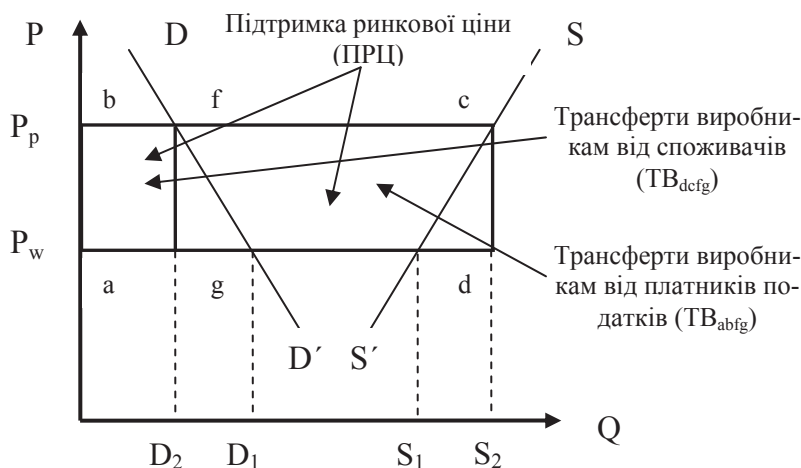

Рис. 3. Обсяги експорту та середні експортні ціни на пшеницю основними країнами-експортерами за 2008-2009 рр.

Джерело: Побудовано за даними ФАО.

В умовах ринкової економіки для розробки збалансованої аграрної політики дуже важливо правильно визначати її результативність безпосередньо для тих, хто виробляє сільськогосподарську продукцію. З цією метою за „Методикою оцінки державної підтримки сільського господарства”, що розроблена й використовується в Організації економічного співробітництва і розвит-

ку (ОЕСР), розраховано показник „Підтримка ринкової ціни” (ПРЦ), який визначає грошову вартість валових трансфертів виробникам від споживачів та платників податків за рік, що виникли в результаті дії засобів державної політики, якими створюється розрив між цінами на певний вид аграрної продукції на внутрішньому й зовнішньому ринках (рис. 4).

Рис. 4. Підтримка ринкової ціни (ПРЦ) і трансфери виробникам від споживачів ($ТВ_{dcfg}$) та платників податків ($ТВ_{abfg}$) за умов експорту

Джерело : Methodology for the measurement of support and use in policy evaluation. Режим доступу: <<http://www.oecd.org>>

Даний підхід ґрунтується на тому, що будь-яке відхилення внутрішніх цін від світових можна трактувати як індикатор втручання держави в механізм вільного ринку. Розмір цінового відхилення визначає рівень цього втручання і відповідно дає кількісну характеристику аграрної політики держави.

Показник ПРЦ визначається у цінах виробника й обчислюється за формулою:

$$ПРЦ = (P_p - P_w) * S_2,$$

де P_p – внутрішня ціна за одиницю продукції; P_w – світова ціна за одиницю продукції; S_2 – пропозиція внутрішнього ринку; D_2 – попит внутрішнього ринку; S_1 – пропозиція внутрішнього ринку за світовими цінами; D_1 – попит внутрішнього ринку за світовими цінами.

Як показують дані рисунка 5, показник ПРЦ виробникам пшениці в Україні за 1996-2010 роки має як додатне, так і від’ємне значення, що вказує на недосконалість механізму регулювання ринку зерна. Адже при додатному значенні аграрна політика спрямована на підтримку виробника за рахунок

споживачів продукції та держави. При від’ємному значенні – доходи товаровиробників перерозподіляються на користь споживачів й інших економічних груп¹.

Важливим показником оцінки рівня державної підтримки є Номінальний коефіцієнт захисту виробників – NPC (“Nominal Protection Coefficient”), що оцінює лише співвідношення внутрішніх і світових цін.

$$NPC_p = \frac{P_i^d}{P_i^w},$$

де P_i^d – внутрішня ціна на продукт i ; P_i^w – світова ціна на продукт i .

Одержані значення показника NPC_р для виробників пшениці підтверджують цінову нестабільність та недостатню ефективність механізму регулювання ринку зерна в Україні. Як видно з даних рисунка 5, за період з 2006 по 2010 рік у підтримці виробників пшениці намітилася стійка тенденція до її зниження за рахунок цінових чинників. Цьому сприяло

¹ Methodology for the measurement of support and use in policy evaluation, <<http://www.oecd.org/dataoecd/36/47/1937457.pdf>>

запровадження в Україні ліцензування й квотування експорту зерна протягом 2006-2007, 2010 років. При цьому у 2008 році одержано

рекордний урожай зерна – 53,3 млн т, який був перевершений в 2011 році в обсязі 56,6 млн т, у т.ч. пшениці – 22,3 млн т.

Рис. 5. Показник "Номінальний коефіцієнт захисту виробників" та "Підтримка ринкової ціни" виробникам пшениці в Україні в розрахунку на 1 тону зерна, грн

Джерело: Розраховано за даними ОЕСР.

До основних причин зниження рівня підтримки виробників зерна в цілому і пшениці зокрема можна віднести недосконалий механізм інтервенційних операцій, що полягає у несвоєчасному формуванні державним агентом продовольчих запасів зерна в період суттєвих цінових коливань на ринку. Практика останніх років показує, що особливо гостро це проявляється в період збиральної кампанії, коли ціни на зерно суттєво знижуються.

Недостатньо розвиненим на нинішній час в Україні є також біржовий ринок. Потребує удосконалення механізм формування мінімальної ціни на зерно. Як показує практика останніх років, особливої актуальності це набуває в період суттєвого зростання світової ціни на зерно, коли мінімальні ціни, що пропонуються державним оператором, стають суттєво нижчими від ринкових. На наш погляд, запровадження обмежень на експорт зерна може вважатися виправданим тільки у виключно критичних обставинах, спрямованих на забезпечення продовольчої безпеки

країни. Зокрема, коли виникає дефіцит зерна на внутрішньому ринку та в умовах, коли не спрацьовують економічні механізми регулювання ринку. При цьому потрібно передбачити чіткі часові параметри введення обмежень на експорт і мінімізувати втрати всіх учасників ринку від запровадження вищезначених заходів. Недосконалість механізму регулювання ринку зерна пшениці відображається на ефективності виробництва в сільськогосподарських підприємствах України (рис. 6).

Нині серед країн існують різні погляди щодо стратегій аграрного розвитку. Зокрема, виділяють дві головні концепції: ліберальну й аграрного протекціонізму. Однак правила СОТ передбачають у перспективі поступову лібералізацію міжнародної торгівлі сільськогосподарською продукцією. Одним із заходів щодо цього є вимога скоротити державну підтримку сільськогосподарських виробників. Тому важливим із наукового, методичного та практичного погляду є порівняння рівня внутрішньої підтримки товаро-

виробників України із світовими лідерами (доцільно за критеріями й показниками, що застосовуються у країнах ОЕСР). Адже та-

ким чином можна визначити реальну конкурентоспроможність у даному випадку української пшениці на зовнішніх ринках.

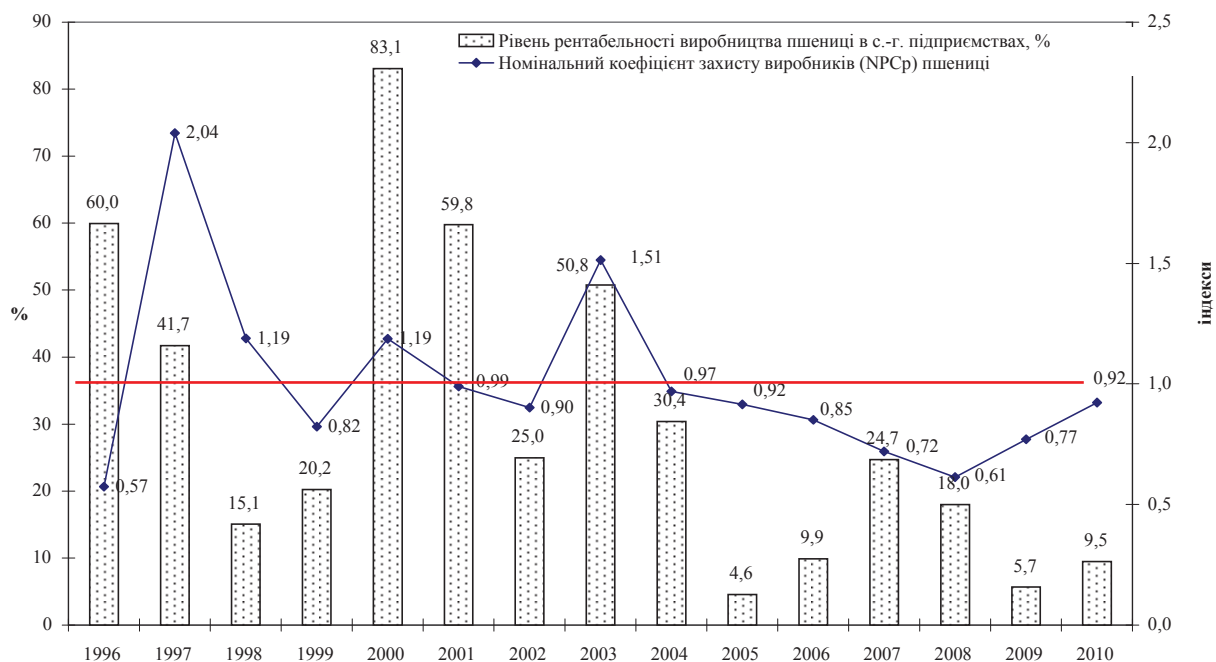

Рис. 6. Номінальний коефіцієнт захисту виробників (NPCp) та рівень рентабельності виробництва пшениці в сільськогосподарських підприємствах України

Джерело: Побудовано за даними Державної служби статистики України та ОЕСР.

Для виробників пшениці в Україні NPCp в середньому за 1996-2003 роки становив 1,15, це свідчить про суттєвий державний вплив на даний ринок (рис. 7). Такий ре-

зультат одержано, передусім, через неурожайний 2003 рік, коли Україна змушена була імпортувати пшеницю і ціни на внутрішньому ринку були вищі за світові.

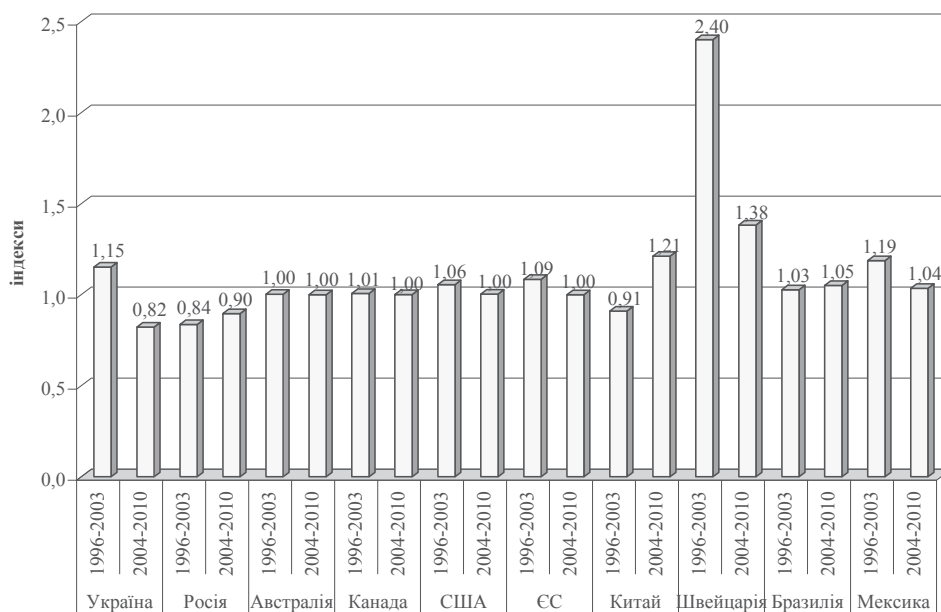

Рис. 7. Номінальний коефіцієнт захисту виробників (NPCp) пшениці в Україні та інших країнах-виробниках у середньому за відповідний період, індекси

Джерело: Розраховано за даними ОЕСР.

Проте протягом 2004-2010 років NPC р знизився до 0,82. Це показує, що вітчизняні сільськогосподарські товаровиробники недоодержують значних фінансових ресурсів, які перерозподіляються на користь інших учасників ринку зерна.

NPC р як показник номінального рівня захисту виробника на ринку є водночас і показником прихованої субсидії необхідної для експорту певної частки виробленого обсягу продукції. Заслуговує на увагу те, що практично за світовими цінами при мінімальному державному втручанні, реалізується пшениця виробниками Австралії, Канади та США. У той час як виробники пшениці в Росії реалізують продукцію за значно нижчими цінами від світових. Це підтверджує, що в Україні у ціновому сегменті при експорті пшениці з'явився потужний конкурент – Росія, оскільки головною перевагою українського зерна на світових ринках є і буде нижча ціна, ніж у традиційних продавців зерна. Проте високі трансакційні витрати й низька пропускна спроможність транспортних магістралей і портів не дають змоги країні повною мірою реалізувати експортний потенціал зернового виробництва.

Рівень підтримки виробників пшениці в кожній окремій країні залежить від міжнародної спеціалізації на її виробництві та експорті, ресурсного потенціалу, диференціації у використанні сільськогосподарських угідь, рівня інтенсивності агровиробництва, національних традицій у сфері субсидування і регулювання тощо. Провідні країни-виробники та експортери пшениці застосовують різні інструменти внутрішньої підтримки. Доречно відзначити, що навіть високорозвинуті держави з потужними агропродуктовими секторами дбають про належне забезпечення суспільних потреб у зерні, підтримуючи його виробників важелями державного протекціонізму. Однак спільним є те, що згідно з вимогами СОТ щодо скорочення підтримки національних аграрних товаровиробників зміщуються акценти державної допомоги з підтримки виробництва до підтримки доходів фермерів через так звані непов'язані заходи, які не стимулюють зростання виробництва продукції.

На нашу думку, назріла необхідність відкоригувати агрополітичні рішення щодо внутрішньої підтримки товаровиробників пшениці в Україні як із погляду підвищення її ефективності, так і стосовно забезпечення конкурентоспроможності зернового виробництва. У подальшому, очевидно, недоцільно орієнтуватися на країни Європейського Союзу, де собівартість виробництва продукції висока, а дотації виробникам сягають обсягів, надто великих навіть для цього потужного у фінансовому відношенні об'єднання.

Державною програмою «Зерно України – 2015» передбачено досягти валових зборів зерна в країні на рівні 80 млн т. Проте це потребує структурних змін у розвитку сільськогосподарства, насамперед через нарощування обсягів виробництва продукції тваринництва. Потрібно відійти від практики, коли вітчизняні сільськогосподарські товаровиробники, відмовившись від виробництва продукції тваринництва, переважно зорієнтовані на вирощуванні пшениці, ячменю, кукурудзи, сої, ріпаку та насіння соняшнику для експорту. Як наслідок, Україна експортує дешево, в основному фуражне, зерно, при цьому змушена імпортувати м'ясо, молоко та м'ясо-молочні вироби, комбікорми для тваринництва. З цієї позиції провідні місця України в рейтингу серед основних експортерів зерна у світі свідчать скоріше не стільки про досягнення, скільки про те, що наша держава є сировинним додатком розвинутих країн, залишаючи їм додану вартість і створюючи для них нові робочі місця. При цьому без структурних змін в аграрному секторі економіки, на наш погляд, досить складно буде розв'язати проблеми бідності, безробіття на селі та відродження й розвитку сільських територій.

На підставі проведеного аналізу можна зробити висновок, що існуючий механізм регулювання ринку зерна в Україні не дає змоги повною мірою вітчизняним товаровиробникам здійснювати процеси розширеного відтворення в галузі. До основних причин недостатньої ефективності такого механізму можна віднести наступні:

1) закупівельні ціни на пшеницю в Україні суттєво поступаються світовим, що свід-

чить, з одного боку, про конкурентоспроможність вітчизняного зерна, а з іншого – про недоодержані прибутки національних товаровиробників. При цьому значна частка доходів від реалізації зерна присвоюється посередниками й компаніями-експортерами;

2) в умовах значної диференціації в обсягах виробництва за допомогою тільки товарних і фінансових інтервенцій складно досягти рівноваги на ринку зерна. Аналіз показав, що при значних обсягах валових зборів здійснення інтервенційних заходів для збалансування попиту і пропозиції на ринку зерна є досить обтяжливими для бюджету країни;

3) в Україні нині недостатньо розвинений біржовий ринок, потребує удосконалення механізм формування мінімальної ціни на зерно. Як показує практика останніх років, особливої актуальності це набуває в період суттєвого зростання світової ціни на зерно, коли мінімальні ціни, що пропонуються державним оператором, стають суттєво нижчими від ринкових;

4) потребує удосконалення механізм запровадження обмежень на експорт зерна, яке може вважатися виправданим тільки у виключно критичних обставинах забезпечення

продовольчої безпеки країни. Непослідовність і відсутність чітких часових параметрів при запровадженні урядом ліцензування та квотування експорту зерна негативно позначилась як на іміджі країни, так і на прибутках вітчизняних товаровиробників;

5) рівень внутрішньої підтримки виробників пшениці в країнах–основних її експортерах варіює у доволі значних межах як у загальних величинах, так і в їх складових частинах та в часі. В Україні показники рівня підтримки в досліджуваному періоді мали загалом середні позиції серед аналізованих країн;

6) наведені показники підтримки виробників зерна в Україні та інших державах світу – основних продуцентах і експортерах зерна, можуть бути використані з метою удосконалення методичних засад та нормативно-розрахункової бази механізму регулювання виробництва зерна для підвищення стимулюючої ролі цього механізму й зміцнення його прогностичної функції. Прогнозовані дані стосовно врожайності, валових зборів, витрат виробництва, внутрішніх і світових цін можуть бути корисними в практиці укладення угод із реалізації пшениці – спотових, форвардних, ф'ючерсних.

Оцінено ефективність механізму регулювання ринку зерна в Україні та обґрунтовано пропозиції щодо його удосконалення. Здійснено порівняльний аналіз показників внутрішньої підтримки виробництва пшениці в Україні та зарубіжних країнах-основних експортерах цього продукту. На основі аналізу сформульовано відповідні висновки.

Оценена эффективность механизма регулирования рынка зерна в Украине и обоснованы предложения по его усовершенствованию. Осуществлен сравнительный анализ показателей внутренней поддержки производства пшеницы в Украине и зарубежных странах-основных экспортёрах этого продукта. На основании анализа сформулированы соответствующие выводы.

The effectiveness of the mechanism regulating the grain market in Ukraine and the suggestions for its improvement are evaluated. The comparative analysis of domestic support for wheat production in Ukraine and foreign countries is made, the main exporters of this product are determined. The relevant conclusions analyses are formulated.

* * *

О.О. НЕПОЧАТЕНКО, доктор економічних наук

Н.В. БОНДАРЕНКО, викладач

Уманський національний університет садівництва

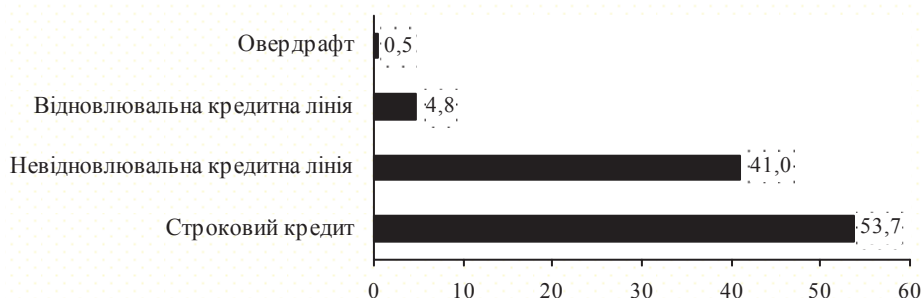
О.Г. БОНДАРЕНКО, заступник начальника Шостого Уманського відділення

ЧОД ПАТ «Райффайзен Банк Аваль»

Сучасні методи кредитування сільськогосподарських підприємств

Із подальшим розвитком ринкових відносин об'єктивна залежність підприємств сільськогосподарства від фінансово-кредитної системи значно зросла, оскільки для оптимального функціонування аграрної сфери та забезпечення її стабільно-позитивного відтворювального процесу необхідне раціональне співвідношення між власними і позиченими коштами.

Сучасна банківська система України пропонує для сільськогосподарських підприємств лише три види короткострокових банківських кредитів: невідновлювальна кредитна лінія, строковий кредит та інколи овердрафт (строк дії таких кредитів 12-18 міс.). Переважна більшість вітчизняних сільськогосподарських підприємств користуються строковими кредитами терміном до одного року (рис. 1).

Рис. 1. Структура короткострокових кредитів за методами надання сільськогосподарським підприємствам України у середньому за 2005 – 2010 роки, %

Вони є найвигіднішими для банків, тому що строк кредиту становить 12 міс. і забезпечує один виробничий цикл (тобто сільськогосподарське підприємство не може здійснити більше одного обороту кредитних коштів) та, водночас, мінімізує ризики неповернення позики. Крім того, при наданні строкового кредиту вся сума позики перераховується одним траншем на поточний рахунок підприємства, а повернення позики відбувається щомісяця рівними частинами. Невідновлювальна кредитна лінія надається частинами згідно з платіжними дорученнями позичальника безпосередньо з кредитного рахунка на рахунки постачальника чи на поточний рахунок підприємства, а погашен-

ня відбувається, як правило, в останні три місяці кредитування.

Проте з позицій сільськогосподарського підприємства строковий кредит є не вигідним, тому що збільшує витрати підприємства, пов'язані з обслуговуванням кредиту, а невідновлювальна кредитна лінія – неможливістю відновлення фінансування за умови повного чи часткового погашення останніх.

Досліджуючи стан кредитування сільськогосподарських підприємств Черкаської області, слід констатувати, що залучення ними кредитних ресурсів відбувалося також у вигляді кредитної лінії, що діяла протягом 2005-2009 років (табл. 1).

1. Умови одержання кредитної лінії сільськогосподарськими підприємствами Черкаської області

Умова	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.
Відсоткова ставка, % (середня)	17-22 (19,5)	15-23,5 (19)	11-19 (15)	17-24 (20,5)	24-32 (28)
Середня облікова ставка НБУ, %	10,5	8,5	8	11	14,5
Ставка за пільговими кредитами, %	10	10	9	10	17
Термін дії	До 1 року та більше				
Мета кредитування	Поточна діяльність (пальне, мінеральні добрива, садивний матеріал, засоби захисту)				
Забезпечення кредиту	1:2,5	1:2	1:2	1:	2,7
Сума, грн	До 1 млн грн та більше				
Тривалість, днів	312	368	456	265	212
Застава	Майбутній урожай, тварини на вирощуванні та відгодівлі, основні засоби				
Послуги страхування	Обов'язкові				
Сплата кредиту	Частинами				

Аналізуючи умови одержання сільськогосподарськими підприємствами Черкаської області банківських кредитів, слід зосередити увагу на постійному підвищенні рівня середньої відсоткової ставки (від 19,5 % у 2005 році до 28% у 2009-му). Аналогічна ситуація простежується із середньою обліковою ставкою НБУ (2005 рік – 10,5%, 2009-й – 14,5%) та ставкою за пільговими кредитами (10% – у 2005 році, 17% – у 2009-му). Подібна тенденція спостерігається з рівнем забезпечення кредиту: якщо у 2005 році він становив 1:2,5, то у 2009-му – 1:4. Наведені вище фактори зумовили зниження тривалості надання кредиту від 312 днів у 2005 році до 212 – у 2009-му. Спираючись на вищенаведені дані слід констатувати, що найбільш вигідні умови одержання кредиту склалися у 2007 році, проте негативні економічні тенденції у фінансовій сфері України, що відбувалися восени 2008 року, спричинили погіршення умов кредитування.

Враховуючи специфіку сільськогосподарського виробництва, доцільним є запровадження такого виду банківського продукту як відновлювальна кредитна лінія для сільськогосподарських підприємств (табл. 2), яка є інструментом оперативного фінансового забезпечення поточної діяльності сільськогосподарських товаровиробників. За умови використання такого виду банківського продукту, підприємство одержує швид-

кий доступ до позикових коштів, які спрямовуються на оплату товарно-матеріальних цінностей і покриття поточних витрат, що необхідні для безперебійного ведення поточної діяльності.

Перевагами відновлювальної кредитної лінії для сільськогосподарських підприємств є і її оперативність; здатність гнучко використовувати кредитні кошти; економія на сплаті відсотків, що дає змогу зменшувати фінансові витрати; стабільні оборотні кошти; довгостроковий характер кредитних відносин; можливість збільшення лімітів кредитування; економія часу на етапі підготовки фінансової документації. Крім того, за використання згаданого виду кредиту умови його надання передбачають відновлення ліміту заборгованості у разі погашення позичальником раніше одержаного кредиту. При цьому нові транші кредиту здійснюються в межах ліміту заборгованості та з урахуванням використаного ліміту видачі. Як правило, видача кредиту здійснюється сумами, які передбачають проміжні строки погашення. Таким чином, кредитор і позичальник встановлюють загальний строк кредитної лінії й проміжні строки, які визначаються з урахуванням виробничо-фінансового циклу підприємства. Якщо позичальник встановлює конкретні строки виплати кредиту, то додатково до кредитного договору визначаються графіки погашення.

2. Параметри продукту відновлювальної кредитної лінії (з багаторазовою виплатою) для сільськогосподарських підприємств

Ознака	Характеристика
Загальне визначення продукту	Кредитна лінія, за якої межа кредитування визначається у вигляді ліміту основної (позикової) заборгованості за кредитом. У разі повного, часткового погашення суми одержаних кредитних ресурсів, позичальник може часто одержувати кредит у рамках зазначеного ліміту протягом дії кредитної угоди
Категорія позичальника	Резиденти України – юридичні особи та суб'єкти підприємницької діяльності, що мають статус сільськогосподарських товаровиробників і відповідають таким критеріям: досвід роботи в агробізнесі не менше 12 міс.; позитивні фінансові результати від ведення діяльності; документальне підтвердження реального фінансового стану позичальника, відсутність негативної кредитної історії
Об'єкт кредитування	Поточна діяльність підприємства
Валюта кредиту	Гривня
Термін кредитування	Три – п'ять років
Відсоткова ставка	Фіксована – 8 % річних
Вид забезпечення	Нерухоме майно; сільськогосподарська техніка, транспортні засоби, машини, обладнання та інвентар; товари в обігу; сільськогосподарська продукція за подвійними складськими свідоцтвами; цілісні майнові комплекси; майбутній урожай сільськогосподарських культур; порука засновників і керівника підприємства
Форма видачі кредиту	Безготівкова – шляхом перерахування коштів безпосередньо з кредитного на поточні рахунки контрагентів, згідно з наданими платіжними дорученнями за умови пред'явлення оригіналів документів, що підтверджують цільове використання
Умови погашення кредиту	Щорічно рівними частинами з наступним зменшенням ліміту кредитування на суму погашення
Сплата відсотків	Щомісячно
Нарахування відсотків	Факт/факт
Стандартні зобов'язання	Протягом використання даного продукту клієнт зобов'язаний щоквартально надавати банку пакет документів, необхідних для проведення обов'язкового щоквартального моніторингу
Критерії прийняття рішення	Критерії, які дають змогу розглядати кредит: коефіцієнт загальної ліквідності – $\geq 0,7$; частка власного капіталу в активах – понад 0,30; позитивна кредитна історія; відсутність на момент звернення за кредитом позовів, претензій та судових процесів; $10\% > ER > 30\%$ (БК до суми АП); термін перебування в агробізнесі – понад три роки; наявність укладених договорів оренди паїв на строк, що перевищує термін дії договору

Запровадження наведеного кредитного продукту має деякі переваги над існуючими на ринку банківських послуг на нинішній час: надання позикових коштів у формі відновлювальної кредитної лінії дасть змогу підприємству користуватися ними, якщо останнє гостро відчуває в них потребу, та здійснювати погашення в період, коли підприємство має тимчасово вільні кошти.

Згадані критерії уможливають сільськогосподарським підприємствам оптимально і вчасно спрямовувати кредитні кошти на забезпечення їх поточної діяльності з одночасним зменшенням фінансових витрат. Оскільки термін дії кредитної лінії становить 3 – 5 років, у сільськогосподарських товаровиробників немає необхідності щороку витрачати час і кошти на оформлення кредитів для здійснення весняно– та осінньо–польових робіт. Крім того, позитивним є те,

що довгострокове кредитування поточної діяльності підприємств дасть змогу останнім впроваджувати новітні технології вирощування сільськогосподарських культур, поліпшувати стан ґрунтів, запроваджувати довгострокове планування й бюджетування своєї діяльності.

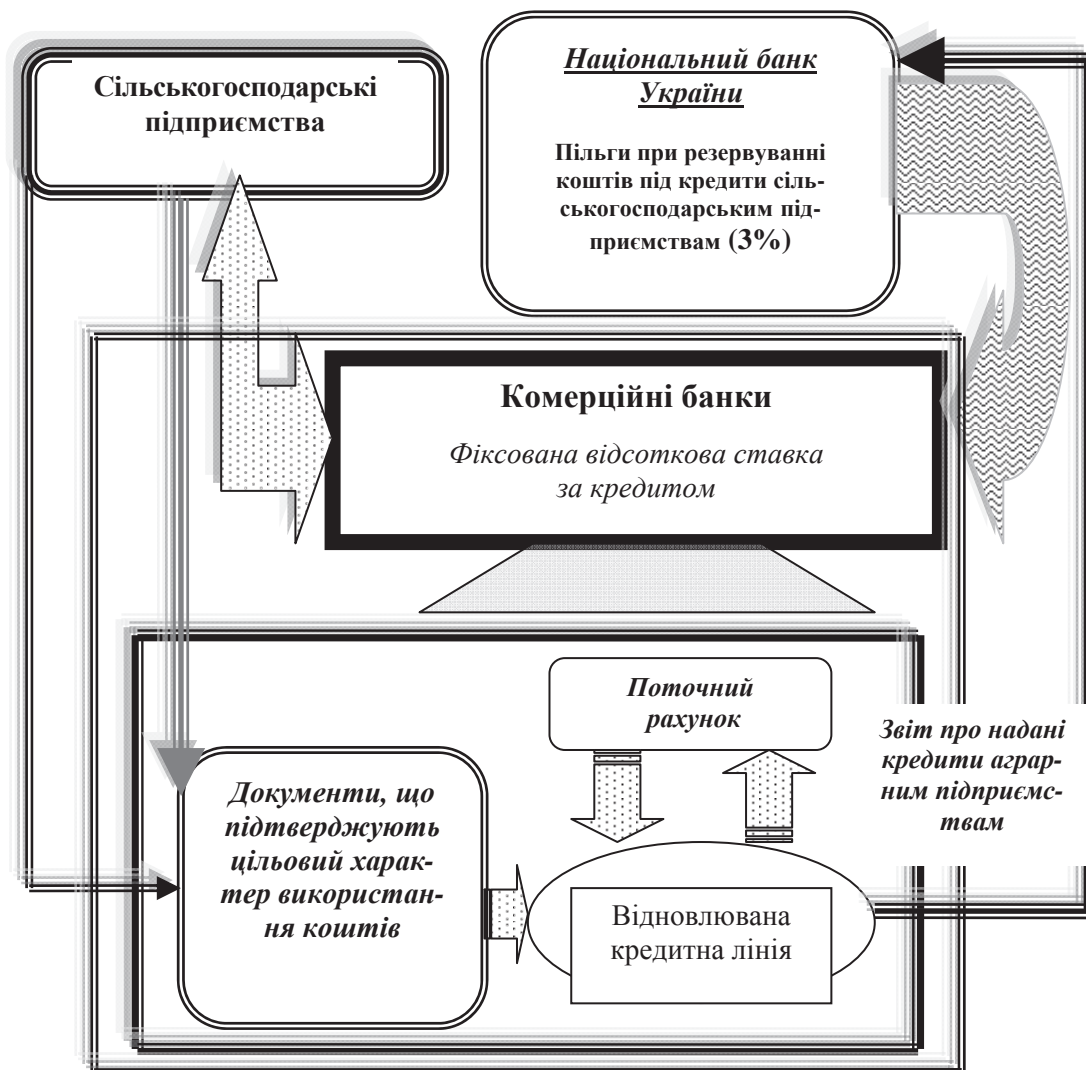
Ще однією перевагою є те, що надання такого виду кредиту в національній валюті зменшить валютні ризики для підприємства та «доларизацію» економіки країни в цілому.

Запропонований вид банківського продукту передбачає здійснення кредитування сільськогосподарських підприємств відразу за пільговою відсотковою ставкою, без надання часткової компенсації, як це запроваджено нині, що дасть можливість задіяти прозоріші схеми одержання пільгових кредитів, скоротити витрати часу на їхнє офор-

млення й одержання компенсації. Крім того, кредитування за пільговою ставкою значно скорочує витрати сільськогосподарських підприємств на погашення відсотків, адже на даному етапі сплата відсотків за користування кредитом відбувається щомісяця і в повному обсязі, а часткова компенсація над-

ходить на рахунок підприємства лише через 30 – 60 днів.

Для заінтересованості комерційних банків у кредитуванні за програмою відновлювальної кредитної лінії з пропонуваною фіксованою відсотковою ставкою необхідно запровадити систему рефінансування комерційних банків (рис. 2).

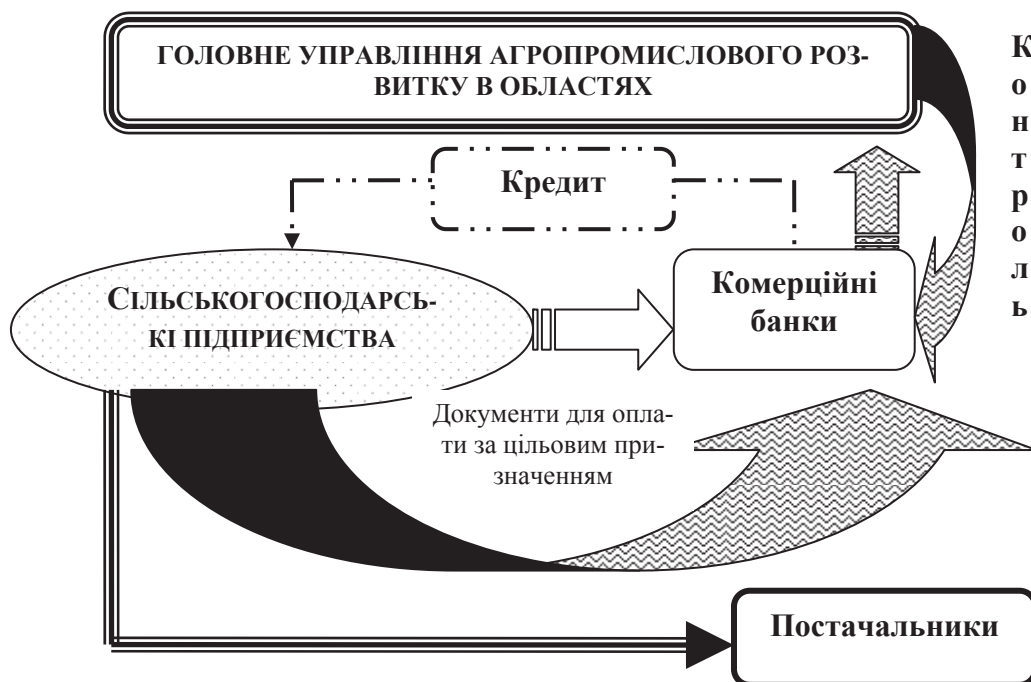

Рис. 2. Схема залучення коштів у поточну діяльність сільськогосподарських підприємств за кредитними лініями

Суть такого кредитування полягає в тому, що комерційні банки здійснюють кредитування сільськогосподарських підприємств на пільгових умовах із запровадженням пільг із резервування під кредити, надані сільськогосподарським товаровиробникам.

Оскільки сплата кредитних коштів здійснюється безпосередньо з кредитного на поточний рахунок постачальника за умови надання документів, що підтверджують цільо-

вий характер їх використання (видаткові накладні, податкові накладні, договори тощо), то банк має змогу контролювати характер використання коштів ще до списання їх із кредитного рахунка позичальника, що унеможливорює нецільове використання державних коштів. Як результат, за наведеної схеми кредитування функція контролю за цільовим використанням коштів покладається на комерційні банки (рис. 3).

Рис. 3. Схема отримання компенсації кредитної ставки за пільговими кредитами сільськогосподарських підприємств і контроль за її відшкодуванням

Використання відновлювальної кредитної лінії для сільськогосподарських підприємств дає їм змогу погашати кредит одноразово, поступово й безболісно виводити кошти з обігу. За умови використання такого виду банківського продукту підприємство має швидкий доступ до позикових коштів, які спрямовуються на оплату товарно-матері-

альних цінностей і покриття виробничих витрат, необхідних для безперервного ведення поточної діяльності.

Здійснимо порівняльний аналіз запропонованої нами для сільськогосподарських підприємств відновлювальної кредитної лінії з діючими банківськими продуктами (табл. 2).

2. Порівняльні характеристики банківських продуктів для сільськогосподарських підприємств

Ознака	Відновлювальна кредитна лінія	Невідновлювальна кредитна лінія	Строковий кредит
Термін (міс.)	36-60	12	12
Компенсація відсоткової ставки, днів	Під пільгову ставку	30 – 60	30 – 60
Гнучкість використання	Після часткового або повного погашення – відновлення кредитування	Після часткового або повного погашення – припиняється кредитування	Після часткового або повного погашення – припиняється кредитування
Фінансові витрати, пов'язані з обслуговуванням (відсоткові витрати)	Низькі	Середні	Високі
Матеріальні витрати та затрати часу	Не потребує додаткових витрат	Нотаріальні витрати, страхові витрати оформлення пакета документів	Нотаріальні витрати, страхові витрати оформлення пакета документів
Погашення кредиту	Частинами або одним траншем	Частинами або одним траншем	Одним траншем

У результаті порівняння основних характеристик видів кредиту слід відзначити перевагу відновлювальної кредитної лінії за всіма згаданими ознаками: триваліший термін дії, вигідніша відсоткова ставка, гнуч-

кість у використанні, низькі фінансові витрати, пов'язані з обслуговуванням, мінімум затрат часу на оформлення та оптимальний графік погашення кредиту.

На прикладі ТОВ «Агроплант» Уманського району Черкаської області, для наочної підтвердження наведених вище характе-

ристик, проведено порівняння особливостей різних видів кредитування (табл. 3).

3. Відсоткові витрати сільськогосподарських підприємств при залученні різних видів кредитування

Ознака	Відновлювальна кредитна лінія	Невідновлювальна кредитна лінія	Строковий кредит
Сума кредиту, млн грн	1,0	1,0	1,
Відсоткова ставка, %	12	12	12
Кількість днів фактичного користування кредитами підприємства	120	250	365
Відсоткові витрати, грн.	39 452,0	82 191,8	120 000,0

При зверненні ТОВ «Агроплант» до банківської установи для одержання необхідної суми кредиту, за інших рівних умов спостерігаємо значну економію відсоткових витрат за відновлювальною кредитною лінією, що зумовлено сплатою відсотків лише за фактичний термін користування позиковими коштами.

Таким чином, запропонована система кредитування сільськогосподарських підпри-

ємств дасть змогу підвищити фінансову дисципліну, оскільки незадовільне виконання своїх зобов'язань за пільговими кредитами заперечує можливість його повторного одержання в інших банківських установах. Більше того, вона є додатковим важелем впливу на сільськогосподарські підприємства при регулятивній політиці підприємства.

Досліджено структуру короткострокового кредитування та умов одержання підприємствами кредитних ресурсів. Запропоновано новий вид банківського кредиту як відновлювальна кредитна лінія для сільськогосподарських підприємств, визначено переваги і проведено її розрахунок на прикладі підприємств Уманського району.

Исследована структура краткосрочного кредитования и условия получения предприятиями кредитных ресурсов. Предложен новый вид банковского кредита, как возобновляемая кредитная линия для сельскохозяйственных предприятий, определены преимущества и проведено ее расчет на примере предприятий Уманского района.

An article studies the structure of short-term loans and enterprises subject to credit for revolving credit line. A new kind of bank credit as a revolving line of credit to farmers is suggested. The benefits of this kind of credit are pointed out and the calculation of this credit line on the example of enterprises of Uman District is provided.

*

**Л.Г. ШМОРГУН, кандидат економічних наук, професор
Академія муніципального управління, м. Київ**

Відтворення основного капіталу як фактор зростання валового внутрішнього продукту

Одним із найважливіших елементів функціонування економіки є інвестиції в основний капітал. Вони забезпечують відтворення, оновлення основного капіталу та матеріальних оборотних засобів і, в кінцевому підсумку, визначають стан економічного розвитку країни, який характеризується рівнем виробництва валового внутрішнього продукту. За даними, оприлюдненими директором Інституту світової економіки і міжнародних відносин Ю. Пахомовим, серед інших країн

СНД Україна є найбільш відсталою по виробництву валового внутрішнього продукту. Так, якщо ВВП країн СНД за останні 20 років зріс у середньому на 155%, то український відносно 1990 року становив лише 63%¹. Головною причиною низьких темпів виробництва валового внутрішнього продукту може бути лише недостатнє інвестування основного капіталу. Тому доцільно про-

¹ Здолати лиху долю // «Сільські вісті». – 2001. – 24 листоп.

На прикладі ТОВ «Агроплант» Уманського району Черкаської області, для наочної підтвердження наведених вище характе-

ристик, проведено порівняння особливостей різних видів кредитування (табл. 3).

3. Відсоткові витрати сільськогосподарських підприємств при залученні різних видів кредитування

Ознака	Відновлювальна кредитна лінія	Невідновлювальна кредитна лінія	Строковий кредит
Сума кредиту, млн грн	1,0	1,0	1,
Відсоткова ставка, %	12	12	12
Кількість днів фактичного користування кредитами підприємства	120	250	365
Відсоткові витрати, грн.	39 452,0	82 191,8	120 000,0

При зверненні ТОВ «Агроплант» до банківської установи для одержання необхідної суми кредиту, за інших рівних умов спостерігаємо значну економію відсоткових витрат за відновлювальною кредитною лінією, що зумовлено сплатою відсотків лише за фактичний термін користування позиковими коштами.

Таким чином, запропонована система кредитування сільськогосподарських підпри-

ємств дасть змогу підвищити фінансову дисципліну, оскільки незадовільне виконання своїх зобов'язань за пільговими кредитами заперечує можливість його повторного одержання в інших банківських установах. Більше того, вона є додатковим важелем впливу на сільськогосподарські підприємства при регулятивній політиці підприємства.

Досліджено структуру короткострокового кредитування та умов одержання підприємствами кредитних ресурсів. Запропоновано новий вид банківського кредиту як відновлювальна кредитна лінія для сільськогосподарських підприємств, визначено переваги і проведено її розрахунок на прикладі підприємств Уманського району.

Исследована структура краткосрочного кредитования и условия получения предприятиями кредитных ресурсов. Предложен новый вид банковского кредита, как возобновляемая кредитная линия для сельскохозяйственных предприятий, определены преимущества и проведено ее расчет на примере предприятий Уманского района.

An article studies the structure of short-term loans and enterprises subject to credit for revolving credit line. A new kind of bank credit as a revolving line of credit to farmers is suggested. The benefits of this kind of credit are pointed out and the calculation of this credit line on the example of enterprises of Uman District is provided.

*

**Л.Г. ШМОРГУН, кандидат економічних наук, професор
Академія муніципального управління, м. Київ**

Відтворення основного капіталу як фактор зростання валового внутрішнього продукту

Одним із найважливіших елементів функціонування економіки є інвестиції в основний капітал. Вони забезпечують відтворення, оновлення основного капіталу та матеріальних оборотних засобів і, в кінцевому підсумку, визначають стан економічного розвитку країни, який характеризується рівнем виробництва валового внутрішнього продукту. За даними, оприлюдненими директором Інституту світової економіки і міжнародних відносин Ю. Пахомовим, серед інших країн

СНД Україна є найбільш відсталою по виробництву валового внутрішнього продукту. Так, якщо ВВП країн СНД за останні 20 років зріс у середньому на 155%, то український відносно 1990 року становив лише 63%¹. Головною причиною низьких темпів виробництва валового внутрішнього продукту може бути лише недостатнє інвестування основного капіталу. Тому доцільно про-

¹ Здолати лиху долю // «Сільські вісті». – 2001. – 24 листоп.

аналізувати динаміку інвестицій в основний капітал у контексті їхнього впливу на динаміку виробництва ВВП.

В економічній літературі інвестиції в основний капітал розглядаються як валові інвестиції, що складаються з двох компонентів: суми амортизаційних відрахувань від основного капіталу і чистих інвестицій. Вважається, що від співвідношення амортизації й чистих інвестицій у складі валових інвестицій в основний капітал залежить стан розвитку економіки, яка може бути зростаючою, статичною, скорочувальною. Зростаючою є економіка, коли валові інвестиції перевищують амортизацію. Тоді економіка знаходиться на піднесенні в тому сенсі, що зростають її виробничі потужності, як основа збільшення ВВП. Статична або застійна економіка відображає ситуацію, коли валові інвестиції та амортизація однакові. Це означає, що економіка знаходиться в стані спокою, в ній виробляється якраз стільки капіталу, скільки потрібно для заміщення тих засобів, що спожиті в процесі виробництва ВВП даного року. Несприятлива ситуація стагнації економіки виникає тоді, коли валові інвестиції менші, ніж амортизація, тобто споживається капіталу більше, ніж виробляється. За таких умов валових інвестицій недостатньо, щоб замінити капітал, спожитий у річному виробництві¹. Валові інвестиції впливають на величину валового внутрішнього продукту, але й навпаки – валові інвестиції в основний капітал залежать від рівня виробництва валового внутрішнього продукту. Між валовими інвестиціями в основний капітал і виробництвом валового внутрішнього продукту існує зв'язок, що виражається показником норми валових інвестицій в основний капітал, який обчислюється як процентне співвідношення між обсягом валових інвестицій в основний капітал та величиною валового внутрішнього продукту

$$N = \frac{I}{Y} \cdot 100,$$

де N – норма валових нагромаджень в основний капітал; I – валові інвестиції в основний капітал; Y – величина валового внутрішнього продукту.

¹ Макконнелл К.Р. Экономикс: принципы, проблемы, политика / К.Р. Макконнелл, С.Л. Брю [Пер. с англ. 11-го изд.]. – К.: ХаГар, 1998. – С. 136-138.

Вважається, що в країнах із високими темпами розвитку норма валових інвестицій в основний капітал знаходиться на рівні 30–40%, із середніми й низькими темпами розвитку – на рівні 18–20%². Проте одна і та сама величина норми валових інвестицій в основний капітал не може однозначно характеризувати міру достатності валових інвестицій в основний капітал для досягнення певного рівня розвитку економіки. Це пояснюється тим, що кожна величина норми валового нагромадження основного капіталу несе в собі змінне співвідношення між амортизацією та чистими інвестиціями. Річна сума амортизації має сталу динаміку, оскільки базується на постійній нормі відрахувань від відносно сталої динаміки основного капіталу, тоді як чисті інвестиції в динаміці можуть зазнавати різких коливань. У зв'язку з цим аналіз впливу валових інвестицій в основний капітал на розвиток економіки важливо проводити з урахуванням структурних змін у нормі валових інвестицій в основний капітал.

Для проведення даного аналізу потрібно всього чотири статистичні показники: валового внутрішнього продукту, валових інвестицій в основний капітал, суми амортизації і чистих інвестицій. У нашій статистиці, зокрема в національних рахунках, валові інвестиції в основний капітал подаються під назвою “валове нагромадження основного капіталу”. Обсяги амортизаційних відрахувань, використані в складі валових інвестицій в основний капітал, обліковуються в статистиці під назвою “спожитий основний капітал”. Показника “чисті інвестиції в основний капітал” у вітчизняній статистиці немає: він обчислений нами як різниця між показниками “валове нагромадження основного капіталу” і “спожитий основний капітал”. Різниця між валовим нагромадженням основного капіталу та спожитим основним капіталом дає суму чистих інвестицій в основний капітал. Ці показники, а також обчислений за наведеною вище формулою показник норми валового нагромадження основного капіталу представлено в таблиці 1.

² Экономика: учебник [под ред. д-ра экон. наук, проф. А.С. Булатова] 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Экономистъ, 2005. – С. 367.

1. Обсяги і структура валового нагромадження, норма валового й чистого нагромадження основного капіталу

Рік	ВВП, млн грн	Валове нагромадження основного капіталу, млн грн	У тому числі за рахунок, млн грн:		Структура валових нагромаджень основного капіталу, %		Норма валового нагромадження основного капіталу
			амортизації	чистих інвестицій	амортизація	чисті інвестиції	
1996	81 519	16 891	14 702	2 189	87,0	13,0	20,7
1997	93 365	18 517	17 342	1 175	93,6	6,4	19,8
1998	102 593	20 096	19 281	815	95,9	4,1	19,6
1999	127 126	25 131	23 229	1 902	92,4	7,6	19,8
2000	170 070	33 427	30 223	3 204	90,4	9,6	19,7
2001	204 190	40 211	34 303	5 908	85,3	14,7	19,7
2002	225 810	43 289	36 160	7 129	83,5	16,5	19,2
2003	267 344	55 075	38 885	16 190	70,5	29,4	20,6
2004	345 113	77 820	46 576	31 244	59,9	40,1	20,5
2005	441 452	96 965	50 545	46 420	52,1	47,9	22,0
2006	544 153	133 874	58 265	75 609	43,5	56,5	24,6
2007	720 731	198 348	73 071	125 277	36,8	63,2	27,5
2008	848 056	250 158	87 914	162 244	35,1	64,9	26,4
2009	913 345	167 644	107 204	60 440	64,0	36,6	18,4
2010	109 4607	208 288					19,0

Джерело: Обчислено за даними: Україна у цифрах у 1999 році. – С. 30, 36; Статистичний щорічник України за 2001 рік. – С. 39; за 2005 рік. – С. 36, 38; за 2010 рік. – С. 28, 30, 31.

У таблиці наведено динаміку показників валового внутрішнього продукту і валового нагромадження основного капіталу з 1996 року за період після закінчення гіперінфляції та проведення грошової реформи, тобто коли відбулася певна стабілізація економічного розвитку. З даних таблиці видно, що в динаміці валового внутрішнього продукту виділяються два періоди, кожен з яких характеризується різними темпами зростання й співвідношенням між сумою амортизації та чистими інвестиціями.

Перший період (1996–2002 рр.) показує, що валовий внутрішній продукт і валове нагромадження основного капіталу зростали практично однаковими темпами. Це видно хоча б із того, що норма нагромадження основного капіталу весь цей період залишалася стабільною – в межах 19,2–19,8%. Здавалося б, що такі величини норми валового нагромадження основного капіталу відображають достатній рівень розвитку економіки. Але в цей період інвестування в основний капітал відбувалося майже повністю за рахунок амортизаційних відрахувань. Чисті інвестиції в основний капітал у структурі валового нагромадження основного капіталу не перевищували 10%, а в 1998 році вони знизилися до 4%, тому в цей період відбувалася лише заміна зношених основних фон-

дів, а загальна вартість їх залишалася незмінною. Це підтверджується такими статистичними даними: вартість основних виробничих фондів (у фактичних цінах на кінець року) становила у 1996 році 521 млрд грн, в 1997 – 522 млрд грн, в 1998 – також 522 млрд грн і в 1999 році – 524 млрд грн¹. Таким чином, величини питомої ваги чистих інвестицій в основний капітал, норми чистого нагромадження основного капіталу й вартості основних виробничих фондів беззаперечно свідчать про застійний характер економіки протягом 1998–2002 років.

Другий період (2003–2008 рр.) характеризується бурхливим зростанням обсягів чистих інвестицій в основний капітал. Якщо інвестиції в основний капітал за рахунок амортизаційних відрахувань за цей період зросли в 2,4 раза, то за рахунок чистих інвестицій – в 22,8 раза. Питома вага чистих інвестицій у валовому нагромадженні основного капіталу в 2008 році досягла 64,9%, а норма валового нагромадження основного капіталу наблизилася до рівня, характерного для економічно розвинутих країн.

При цьому не може не виникнути закономірне запитання: звідки може раптово

¹ Україна в цифрах у 1999 році. – К, 2000. – С. 23. Після 1999 р. Держкомстат України не публікує дані про вартість основних фондів.

з'явитися така маса чистих інвестицій? Вище вже відзначалося, що валові інвестиції в основний капітал залежать від рівня виробництва валового внутрішнього продукту¹. Дані таблиці 1 не підтверджують залежність чистих інвестицій в основний капітал від зростання валового внутрішнього продукту. Отже, логічно припустити, що ці чисті інвестиції в основний капітал – частина зовнішніх державних запозичень.

Розглянемо, як вплинули валові внутрішні інвестиції на динаміку за наведені два періоди, для чого порівнюємо динаміку ВВП з динамікою валових інвестицій в основний капітал з урахуванням в них співвідношень між обсягами амортизації і чистих інвести-

цій. Таке порівняння потребує попереднього коригування номінального (обчисленого за фактичними цінами) ВВП з метою виключення з нього інфляційної складової. Для цього здійснюється операція ділення номінального ВВП на індекс споживчих цін, який виконує роль дефлятора. Потім обчислимо ланцюгові індекси (до попереднього року) та індекси ВВП з постійною базою (при цьому за базові періоди взято 1996 рік для відрізка 1997–2002 і 2002 рік – для відрізка 2003–2008 років). Індекси ВВП з постійною базою обчислено методом послідовного перемноження ланцюгових індексів. Результати цих розрахунків наведено в таблиці 2.

2. Номінальний і реальний валовий внутрішній продукт: динаміка за періоди 1996-2002 і 2002-2008 рр.

Рік	Номінальний ВВП, млн грн	Індекс споживчих цін (дефлятор)	Реальний ВВП, млн грн	Ланцюгові індекси (до попереднього року)		Індекси з постійною базою	
				номінального ВВП	реального ВВП	номінального ВВП	реального ВВП
1996	81 519	1,400	58 228	1,000	1,000	1,000	1,000
1997	93 365	1,101	84 800	1,145	1,456	1,145	1,456
1998	102 593	1,200	85 494	1,100	1,008	1,260	1,468
1999	127 126	1,192	106 649	1,239	1,247	1,560	1,830
2000	170 070	1,258	195 191	1,338	1,268	2,088	2,321
2001	204 190	1,061	192 450	1,201	1,423	2,508	3,302
2002	225 810	0,994	227 810	1,106	1,184	2,773; 1,000	3,910; 1,000
2003	267 344	1,082	247 083	1,184	1,085	1,184	1,085
2004	345 113	1,123	307 313	1,291	1,244	1,528	1,350
2005	441 452	1,103	400 228	1,279	1,302	1,955	1,757
2006	544 153	1,116	487 592	1,233	1,218	2,410	2,140
2007	720 731	1,165	618 116	1,324	1,268	3,191	2,713
2008	848 056	1,223	693 123	1,177	1,121	3,756	3,042

Джерело: Обчислено за даними: Україна у цифрах у 1999 році. – С. 30, 47; у 2010 році. – С. 23, 50.

У таблиці наведено вхідні дані, які дають змогу простежити весь ланцюжок обчислень динаміки індексів номінального й реального ВВП з постійною базою. Проміжними є ланцюгові індекси номінального та реального ВВП, необхідні для обчислення на їхній основі індексів із постійною базою. Розглянемо спочатку динаміку індексів номінального ВВП з постійною базою. З таблиці видно, що протягом застійного періоду в економіці (1997–2002 рр.), коли валові інвестиції в основний капітал здійснювалися майже повністю за рахунок накопичених амортизаційних відрахувань і основні виробничі фонди в динаміці залишалися незмінними, номіна-

льний ВВП зріс у 2,8 раза. За цей же період валові інвестиції в основний капітал зросли в 2,6 раза (43 289 : 16 891). Це означає, що номінальний ВВП зростав адекватно динаміці валових інвестицій в основний капітал.

Зовсім інша ситуація спостерігається у співвідношенні між динаміками номінального ВВП та валових інвестицій в основний капітал у другому періоді (2003–2008 рр.). За ці роки валові інвестиції в основний капітал зросли в 5,8 раза (250 158 : 43 289), у тому числі за рахунок амортизації – в 2,5 раза (87 914 : 36 160), чисті інвестиції в основний капітал зросли в 22,8 раза (162 244 : 7 129), а номінальний валовий продукт – всього в 3 рази. Це дещо

¹ Чисті капіталовкладення в основний капітал – це валові інвестиції за вирахуванням витрат на амортизацію. Взагалі чисті капіталовкладення, незалежно від того, додатні чи від'ємні, спричиняються змінами в обсязі випуску продукції.

вищий результат порівняно з показником зростання номінального ВВП у першому періоді, але зовсім не порівнянний з динамікою валових і особливо чистих інвестицій в основний капітал.

Майже сенсаційними виявилися результати порівнянь із динамікою валових інвестицій в основний капітал показників динаміки реального ВВП. Як видно з таблиці, різке зростання в період 2003–2008 років валових інвестицій в основний капітал за рахунок чистих інвестицій не викликало адекватного зростання реального валового продукту, а навіть супроводжувалось його деяким зниженням порівняно з періодом, коли валові інвестиції здійснювалися майже виключно за рахунок амортизації й фактично знаходилися на одному рівні. Якщо протягом 1997–2002 років реальний ВВП зріс майже в 4 рази, то в наступні 6 років – у 3 рази.

Виходить, що масовані вкладення чистих інвестицій в основний капітал не підвищили, а навіть зумовили пониження темпів зростання реального ВВП. В чому ж причина цього явища? Тут можливе єдине пояснення: чисті інвестиції в основний капітал вкладалися не в основні виробничі фонди – у розширення та модернізацію промислових об'єктів і впровадження новітніх технологій. Вони витрачені на підготовку до чемпіонату Європи з футболу Євро-2012 – на спорудження стадіонів, аеропортів, готелів й інших об'єктів, пов'язаних з обслуговуванням майбутнього футбольного чемпіонату.

Отже, можна зробити такі висновки:

1. Відсутність у вітчизняній статистиці поділу валових інвестицій на такі, що вкла-

даються у виробничі та невиробничі фонди, а також поділу основних фондів (які в статзбірниках називаються “основні засоби”) на виробничі й невиробничі, ускладнює аналіз впливу валових інвестицій в основний капітал на зростання валового внутрішнього продукту.

Наявна статистична звітність показує, що протягом 1996–2010 років валові інвестиції в основний капітал здійснювалися головним чином за рахунок амортизаційних відрахувань від вартості основних фондів, що відповідало застійному стану економіки. Це підтверджується тим, що протягом 1996–2002 років чисті інвестиції становили мізерну частку в структурі валових інвестицій в основний капітал (у межах 4–15%), а їхнє бурхливе зростання (до 65%) не привело до зростання реального внутрішнього валового продукту порівняно з попереднім періодом. Це свідчить про те, що чисті інвестиції було вкладено в невиробничі основні фонди.

Показник норми валових інвестицій в основний капітал не може однозначно характеризувати міру достатності валових інвестицій в основний капітал для розвитку економіки, він повинен доповнюватися аналізом їх динаміки та структури.

У зв'язку з потребою в істотному зростанні валових інвестицій в основний капітал, особливо за рахунок чистих інвестицій, заслуговує на увагу ініціатива Державної податкової служби України двічі на рік виводити індекс інвестиційної активності підприємств усіх форм власності¹. Бажано, щоб до цієї ініціативи ДПА долучилися провідні економічні установи.

Проаналізовано обсяг і структуру валових інвестицій в основний капітал. Доведено, що норма валових інвестицій в основний капітал не може однозначно характеризувати міру достатності валових інвестицій в основний капітал для розвитку економіки і що його треба доповнювати аналізом їх динаміки і структури.

Проанализированы объемы и структура валовых инвестиций в основной капитал. Доказано, что норма валовых инвестиций в основной капитал не может однозначно характеризовать меру достаточности валовых инвестиций в основной капитал для развития экономики и что его следует дополнять анализом их динамики и структуры.

The volumes and structure of gross investments into basic capital are analysed. It is proved that the measure of standard level of gross investments into the basic capital for the sake of economic development can not be definitely characterised by the standard of gross investments into the basic capital. An article states that it is necessary to supplement this standard with dynamics and structure analyses.

*

¹ Клименко Александр: ДПС двічі на рік виводитиме індекс інвестиційної активності / О. Клименко // “День”. – 2012. – 1 берез.

Формування облікової політики щодо обліку розрахунків за податками в сільськогосподарських підприємствах

Особливістю оподаткування сільськогосподарських товаровиробників є те, що при дотриманні встановлених чинним законодавством критеріїв (частка сільськогосподарського товаровиробництва, частка доходу від реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва, наявність у власності сільськогосподарських угідь та ін.) аграрії мають право нараховувати і сплачувати податки за спеціальними режимами оподаткування. Зокрема, особливості оподаткування виробників сільськогосподарської продукції податком на прибуток, спеціальний податковий режим оподаткування фіксованим сільськогосподарським податком, спеціальний режим оподаткування податком на додану вартість діяльності у сфері сільського та лісового господарства, нарахування компенсації сільськогосподарським товаровиробникам за поставлені ними молоко і м'ясо в живій масі переробним підприємствам.

Згідно з вимогами чинного законодавства підприємство зобов'язане розробити й затвердити свою облікову політику у вигляді розпорядчого документа. Наказ про облікову політику передбачає встановлення методів, принципів і процедур щодо тих об'єктів обліку, по яких передбачено вибір одного з представлених варіантів. Бухгалтерським законодавством не передбачено кілька варіантів відображення в обліку розрахунків за податками, оскільки цей процес чітко регламентований чинними нормативними актами. Зважаючи на відмінності в оподаткуванні сільськогосподарських товаровиробників виникає потреба у застосуванні особливих підходів до процесу формування облікової політики щодо обліку розрахунків за податками. Правильне визначення об'єктів обліку розрахунків за податками згідно з бухгалтерським і податковим законодавством та їхнє відображення у первинних документах, реєстрах обліку й звітності з

метою визначення зобов'язань перед бюджетом дає змогу платникам уникати допущення помилок на практиці та в майбутньому сплати податкових санкцій. Необхідність відображення в обліковій політиці методики обліку розрахунків за податками в сільськогосподарських підприємствах – суб'єктах спеціальних режимів оподаткування – викликано особливостями їх відображення, тому дослідження порядку формування облікової політики щодо обліку розрахунків за податками є надзвичайно вчасним.

Дослідження наукових праць таких учених, як П.С. Безруких, Ф.Ф. Бутинець, В.М. Гаврилюк, В.М. Жук, М.Г. Михайлов, С.В. Гироль, О.Д. Радченко, С. Дерев'яно, О.М. Костенко, О.П. Левченко, Н.Л. Правдюк, П.Л. Сук, які вивчали питання побудови облікової політики підприємства, показує, що нині відсутнє єдине, точне та повне вирішення даного питання. Одні автори вважають облікову політику лише як сукупність принципів, методів і процедур, тобто погоджуються зі змістом, який затверджено відповідно до чинного законодавства. Інша група зазначає, що це є не просто сукупність принципів, методів та процедур, а найголовніше – вибір методики ведення обліку.

Законом України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» встановлено, що підприємство самостійно визначає облікову політику. Облікова політика затверджується наказом підприємства. Вона є важливим правовим документом роботи бухгалтерів. У ній потрібно відобразити організацію ведення бухгалтерського обліку і всі положення, особливо ті, які мають неоднозначне тлумачення в офіційних документах¹.

¹ Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16.07.99 р. № 996-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

Головний обліковий документ – «Облікова політика підприємства» – має містити лише перелік обраних підприємством методів оцінки, процедур, обліку, щодо яких нормативна база бухгалтерського обліку передбачає не один варіант. Одноваріантні методи оцінки, обліку та процедур до такого розпорядчого документа включати недоцільно, як імперативні для застосування підприємством норми¹.

Ф.Ф. Бутинець дає наступне визначення поняття: «облікова політика – це сукупність дій з формування комплексу методичних прийомів, способів і процедур організації та ведення бухгалтерського обліку, який відповідає особливостям діяльності підприємства, інтересам його власника»².

На думку С. Дерев'янка, «облікова політика – це обрана підприємством, з урахуванням встановлених норм і особливостей, методологія бухгалтерського обліку, яка спрямована на досягнення його цілей та завдань і використовується з метою забезпечення надійності фінансової звітності та якісної системи управління»³.

Слушно зауважує науковець О.В. Сторожук, що «облікова політика формується не лише задля обліку – вся функціональна діяльність, зумовлена обліковою політикою, має здійснюватись із метою розвитку і вдосконалення виробничої системи»⁴.

Зважаючи на запропоновані визначення вважаємо, що бачення науковців стосовно поняття «облікова політика» покладено за основу при побудові облікової політики, яка складається з організаційного та методичного аспектів, а деякі автори останній змінюють на методологічний.

П. Сук виділяє три рівні, на яких відбувається формування облікової політики: міждержавний, державний, облікова політика підприємства⁵. Розглянемо дане питання на

найнижчому рівні, тобто на рівні підприємства.

Мета статті – удосконалення процесу формування облікової політики щодо обліку розрахунків за податками в сільськогосподарських підприємствах

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні»⁶ та п. 3 П(С)БО 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності»⁷, облікова політика – це сукупність принципів, методів і процедур, що використовуються підприємством для складання та подання фінансової звітності.

На формування облікової політики впливають внутрішні й зовнішні фактори. Щодо обліку розрахунків за податками в сільськогосподарських підприємствах, то одним із зовнішніх факторів є вимоги чинного законодавства стосовно механізму визначення розміру зобов'язань перед бюджетом у галузі та відображення в обліку.

Основною метою діяльності суб'єкта господарювання є підвищення рівня діяльності підприємства, ефективності виробництва задля одержання прибутку в кінці звітного періоду. Цей показник прямо залежить від рівня податкового навантаження платника податків. Тому в підприємстві виникає необхідність у розробці окремого розділу до Наказу про облікову політику «Організація обліку розрахунків за податками», в якому необхідно затвердити об'єкти обліку в сільськогосподарських підприємствах і методичні аспекти відображення розрахунків за податками в правовому полі бухгалтерського та податкового законодавства.

Ефективна й раціональна побудова облікової політики щодо обліку розрахунків за податками згідно з податковим законодавством у підприємстві передбачає вибір оптимальної системи оподаткування, методичних прийомів, способів і процедур організації та ведення з числа визначених законодавством про оподаткування.

¹ Лист Міністерства фінансів України «Про облікову політику» від 21.12.2005 р. № 31-34000-10-5/27793.

² Бутинець Ф.Ф. Організація бухгалтерського обліку ; за ред. Ф.Ф. Бутинця. – Житомир: ПП «Рута», 2002. – С. 32.

³ Дерев'янка С. Формування облікової політики на підприємстві / С. Дерев'янка // Бухгалтерія в сільському господарстві. – 2007. – № 12 (189). – С. 3.

⁴ Сторожук О.В. Тенденції розвитку і проблеми реформування облікової політики / О.В. Сторожук // Вісник податкової служби України. – 2007. – № 26. – С. 61.

⁵ Сук П. Облікова політика підприємства / П. Сук // Бухгалтерія в сільському господарстві. – 2005. – № 1 (130). – С. 2–4.

⁶ Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16.07.99 р. №996-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

⁷ Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності», затверджене наказом Міністерства фінансів України від 31.03.99 р. № 87 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

Формування облікової політики обліку розрахунків за податками – це специфічний елемент регулювання розрахунків за податками в бухгалтерському обліку та фінансовій звітності й обліку розрахунків за податками відповідно до податкового законодавства та складання податкової звітності. Адже кожне підприємство веде податкову політику, яка має фіскальну, стимулюючу спрямованість, визначає ступінь його податкоспроможності, його платіжний потенціал, оцінює ступінь гарантованості розрахунків із бюджетом.

Метою створення окремого розділу до Наказу про облікову політику «Організація обліку розрахунків за податками» є встановлення методичних засад щодо відображення в обліку розрахунків за податками згідно з бухгалтерським законодавством, а також дотримання норм законодавства з питань оподаткування, складання й подання податкової звітності у конкретному підприємстві. При цьому головним фактором правильності ведення обліку розрахунків за податками в сільськогосподарських підприємствах є грамотна побудова облікової політики, що впливає на об'єктивність, достовірність і однозначність розкриття інформації у фінансовій та податковій звітності.

Виходячи із зазначеної позиції податкова звітність є кінцевою подією обліку розрахунків за податками згідно з податковим законодавством, так само як фінансова звітність бухгалтерського обліку підприємства.

Ставлення до розроблення облікової політики підприємства в цілому і в частині організації обліку розрахунків за податками зокрема, що ґрунтується на принципі формальності, може призвести до недостовірності показників, відображених у фінансовій та податковій звітності, й, у свою чергу, до негативних наслідків з боку податкових органів.

Нині актуальною є проблема розуміння важливості розробки і використання в практиці підприємства окремого розділу Наказу про облікову політику «Організація обліку розрахунків за податками» власниками, керівниками, спеціалістами з обліку та аудиту, податковими органами й незалежними аудиторами. Тобто тими суб'єктами, які найбі-

льшою мірою використовують дану інформацію. Допущені недоліки при веденні обліку розрахунків за податками передбачають застосування штрафних санкцій податковими органами, що негативно впливає на репутацію в діловій сфері та ведення бізнесу суб'єктом господарювання.

Законодавство з питань оподаткування і подання податкової звітності вимагає від підприємства дотримання чітко визначених норм чинного законодавства. У подальшому це уможливило аналізувати показники податкової звітності, що, в свою чергу, впливає на висновки користувачів та наступні їхні дії.

Ступінь свободи будь-якого підприємства щодо розрахунків за податками законодавчо обмежений державною регламентацією згідно з податковим законодавством стосовно методики нарахування, сплати й відображення в обліку. Залежно від фінансово-економічних показників діяльності підприємство може сплачувати зобов'язання за податками тільки на загальній системі оподаткування, або має право вибору бути платником загальної системи оподаткування чи суб'єктом спрощеної системи оподаткування.

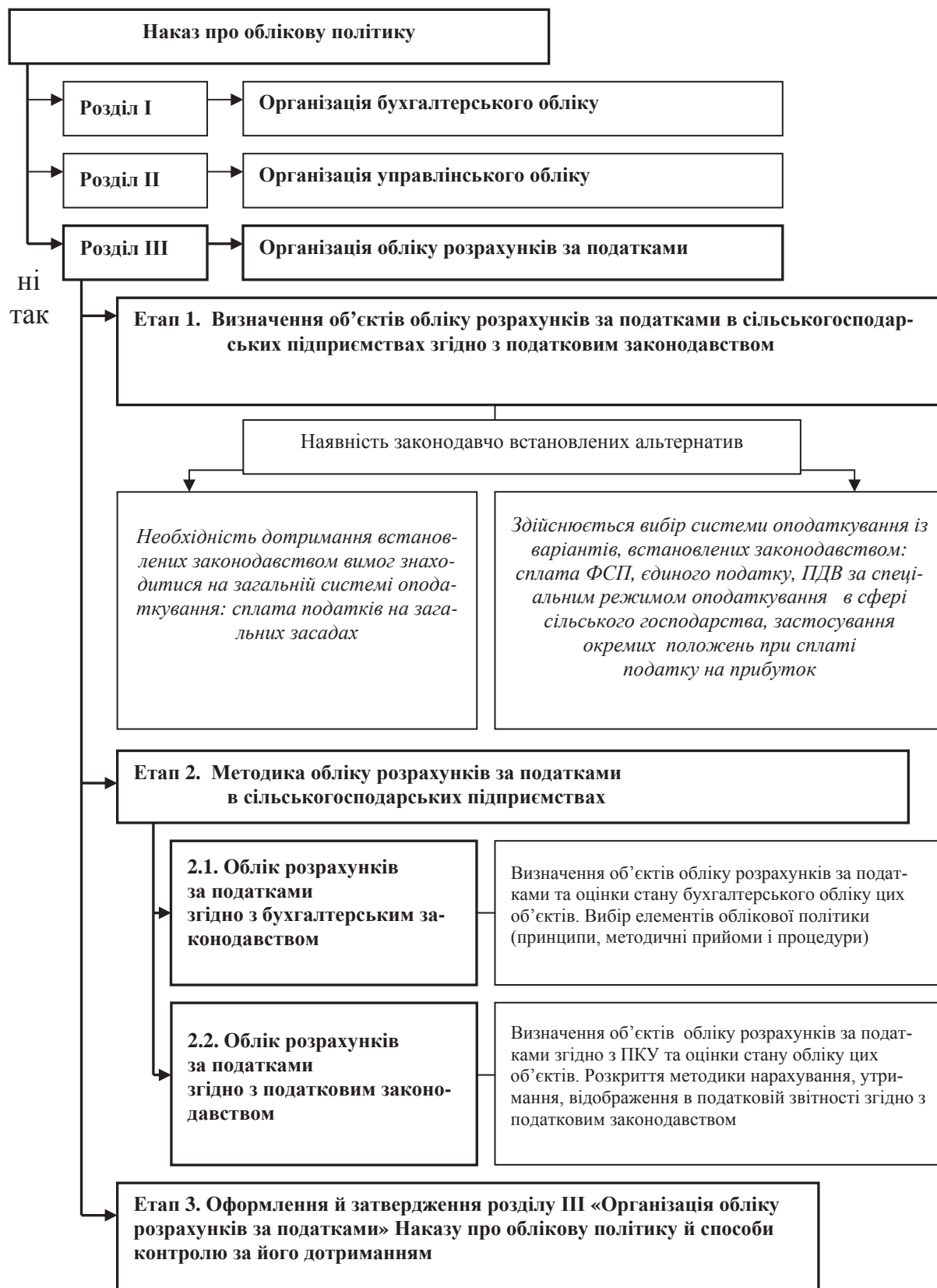
Узагальнивши розкриті вище інформацію, пропонуємо алгоритм процесу формування облікової політики в сільськогосподарських підприємствах з урахуванням галузевих особливостей (рис.).

Розглянувши етапи формування облікової політики щодо обліку розрахунків за податками в сільськогосподарських підприємствах, можна зробити висновок, що їх можна згрупувати за двома ознаками: організаційний (етап 1) та методологічний аспекти (етапи 2, 3).

Зокрема, на організаційному етапі необхідно визначити, чи встановлено законодавством вибір системи оподаткування стосовно конкретного суб'єкта господарювання, який веде діяльність у сфері сільського господарства, та встановити перелік податків. Основний етап передбачає визначення об'єктів обліку розрахунків за податками із урахуванням бухгалтерського й податкового законодавства та оцінити

стан обліку цих об'єктів. На заключному етапі відбувається оформлення і затвер-

дження розділу III «Організація обліку розрахунків за податками».

Алгоритм процесу формування облікової політики щодо обліку розрахунків за податками в сільськогосподарських підприємствах

Вважаємо, що будь-яке сільськогосподарське підприємство повинно мати розпорядчий документ, який регламентує його облікову політику в частині обліку розрахунків за податками, яка передбачає:

1. Організацію обліку розрахунків за податками згідно з бухгалтерським законодавством.

2. Визначення об'єктів обліку розрахунків за податками та оцінки стану бухгалтерського обліку цих об'єктів. Вибір елементів облікової політики (принципи, методичні прийоми і процедури).

3. Організацію обліку розрахунків за податками згідно з податковим законодавством.

4. Розкриття методології обліку розрахунків за податками через висвітлення методики розрахунку зобов'язань до бюджету за податками, запровадження в підприємстві податкових розрахунків, таблиць, первинних документів, які забезпечать достовірність, правильність оформлення та законність.

5. Перегляд на кожну звітну дату змін відповідно до бухгалтерського й податкового законодавства.

При формуванні облікової політики підприємства щодо обліку розрахунків за податками необхідно розкрити методику обліку розрахунків за тим чи іншим податком залежно від характеру та специфіки діяльності підприємства, його галузевих особливостей, визначених відповідно до положень Податкового кодексу України. Ведення обліку розрахунків за податками згідно з Податковим кодексом України суб'єктами господарювання, які сплачують податки на різних засадах, дає результат, який спрощує завдання зіставності й інтерпретації податкової звітності зовнішніми користувачами та аудиторами.

Нижче наведені питання, вирішення яких необхідне в Наказі про облікову політику, зокрема в розділі III «Організація обліку розрахунків за податками»:

представити перелік документів, які використовуватимуться для бухгалтерського обліку й обліку розрахунків за податками згідно з податковим законодавством;

визначити, яку комп'ютерну програму буде використано при застосуванні комп'ютерної техніки;

розкрити методику ведення аналітичного обліку згідно з бухгалтерським і податковим законодавством;

розкрити механізм визначення зобов'язань до бюджету за кожним окремо податком відповідно до Податкового кодексу України.

У додатках до розділу III «Організація обліку розрахунків за податками» рекомендуємо навести:

1. Витяги положень законодавства, якими керується підприємство при веденні обліку розрахунків за податками згідно з бухгалтерським та податковим законодавством.

2. Перелік і форми затверджених документів, в яких накопичуються дані для розрахунку зобов'язань до бюджету за тим чи іншим податком.

3. Форми податкової звітності й прикріплені до них законодавчі акти щодо порядку їх заповнення.

Наказ про облікову політику повинен мати характер загальної «наказової» формальності в частині облікової політики щодо бухгалтерського обліку та обліку розрахунків за податками згідно з податковим законодавством. Це розкривається у своєчасності ознайомлення бухгалтерів зі змінами законодавства щодо конкретного об'єкту обліку, зокрема розрахунків за податками. Застосування на практиці вищезазначених пропозицій, які мають рекомендаційний характер, дасть змогу полегшити контроль за дотриманням встановлених законодавством вимог і висвітлених у зазначених наказах, а також притягти до відповідальності правопорушників.

Зміни чинних нормативно-правових актів із питань оподаткування, що вносяться майже щороку, зумовлюють необхідність перевірки на відповідність положень наказу відповідно до норм законодавства та їх коригування в тій частині, які не знайшли відображення у діючому наказі.

У цілому розділ III «Організація обліку розрахунків за податками» з питань бухгалтерського обліку й обліку розрахунків за податками згідно з податковим законодавством розробляється на тривалий період, але з

обов'язковим переглядом і внесенням уточнень, які встановлюються законодавством на 1 січня поточного року. Наведемо випадки, в разі виникнення яких необхідно переглянути та внести зміни до зазначеного розділу: внесення змін та доповнень до чинних нормативно-правових актів з питань оподаткування та обліку розрахунків за податками; запровадження нових нормативно-правових актів із питань оподаткування й обліку розрахунків за податками; перехід на іншу систему оподаткування у зв'язку з поліпшенням результатів діяльності (зі спрощеної на загальну систему оподаткування) або ж навпаки.

У разі зміни облікової політики щодо обліку розрахунків за податками в частині переходу на іншу систему оподаткування в Наказі про облікову політику розділ III «Організація обліку розрахунків за податками» необхідно викласти і затвердити в новій редакції. Що ж до новоствореного підприємства, то, на нашу думку, до початку складання й подання податкової звітності слід розробити та затвердити разом із обліковою політикою окремих запропонований вище розділ у частині організації обліку розрахунків за податками.

Положення, визначені в наказі про облікову політику в частині обліку розрахунків за податками згідно з Податковим кодексом України, є обов'язкові до виконання. Від правильного розуміння, розкриття і реалізації облікової політики в підприємстві щодо обліку розрахунків за податками залежить ефективність діяльності аграріїв у цілому. На нинішній час та в майбутньому не може існувати універсальний Наказ про облікову

політику в частині організації обліку розрахунків за податками, тому що підприємства, сплачуючи податки на загальній чи спрощеній системі оподаткування, мають дотримувати певних особливостей у частині методики оподаткування тим чи іншим податком і відображення в обліку. Виходячи із складності податкових розрахунків та відображення в обліку розрахунків за податками в сільськогосподарських підприємствах, вважаємо, що розробка й затвердження розділу III «Організація обліку розрахунків за податками» повинна мати характер обов'язковості.

Отже, формування облікової політики щодо розрахунків за податками напряму залежить від чинної системи оподаткування сільськогосподарських підприємств, яка визначає механізм розрахунку зобов'язань перед бюджетом і відображення їх в обліку. Тому доцільно на практиці запровадити окремий розділ у Наказі про облікову політику підприємства з метою забезпечення дотримання норм чинного законодавства з питань оподаткування, складання та подання бухгалтерської й податкової звітності, застосування якого сприятиме належному веденню обліку в сільськогосподарських підприємствах.

Перспективою подальших досліджень є розробка методичних рекомендацій щодо складання розпорядчого документа Наказу про облікову політику підприємства в частині організації обліку розрахунків за податками в сільськогосподарських підприємствах з урахуванням галузевих особливостей оподаткування.

Удосконалено процес формування облікової політики шляхом введення на практиці окремого розділу III «Облік розрахунків за податками» до Наказа щодо облікової політики. Це дає підстави ефективно і раціонально організувати облік розрахунків за податками відповідно до вимог бухгалтерського обліку і податкового законодавства в сільськогосподарських підприємствах.

Усовершенствован процесс формирования учетной политики путем внедрения на практике отдельного раздела III «Учет расчетов по налогам» к Приказу об учетной политике. Это дает возможность эффективно и рационально организовать учет расчетов по налогам в соответствии с требованиями бухгалтерского учета и налогового законодательства в сельскохозяйственных предприятиях.

The process of accounting policies is improved by implementing in practice a separate part III «Organization of accounting for taxes» to the Order of the accounting policies. This will effectively and efficiently organize the tax payments for in accordance with accounting and tax legislation in the agricultural enterprises.

*

Теоретичні засади механізму здійснення вексельних розрахунків

Відсутність в Україні багаторічної практики використання векселів (на відміну від економічно розвинутих країн Європи та світу) й необізнаність суб'єктів господарювання з особливостями вексельного обігу стримують подальше поширення зазначеного цінного паперу в господарському житті. В деяких випадках це призводить до непорозумінь і фінансових збитків.

Водночас можливість широкого застосування в найрізноманітніших сферах господарювання, чітка визначеність механізму видачі, обігу та погашення, а також стабільна й добре опрацьована нормативно-правова і методологічна база використання роблять вексель універсальним, надійним та ліквідним фінансовим інструментом, який може бути ширше застосований у вітчизняних умовах господарювання як державними інституціями, так і банківськими установами, підприємствами всіх форм власності та господарювання різних галузей економіки.

Проблема вдосконалення механізму здійснення вексельних операцій тісно взаємозв'язана з комплексом інших актуальних питань формування й реалізації боргової політики суб'єктів господарювання, насамперед, із підвищенням ефективності управління дебіторською заборгованістю, визначенням граничного рівня заборгованості тощо.

Актуальні питання теорії організації вексельного обігу, в тому числі й вексельних розрахунків, відображені в роботах таких українських дослідників, як А.С. Гальчинський, О.Д. Василик, В.П. Ляшко, А.І. Римарук, Т.Б. Рудненко та ін. Правовим аспектам операцій з векселями присвячені роботи Г.І. Гаєвої, А.М. Ткаченко, О.Ю. Большакової, Л.М. Гавриловської, С.О. Гуткевич, І.Е. Красько, С.З. Мошенського¹, Б.С. Юрковського та ін.

Зазначені проблеми порушували у своїх працях такі відомі російські й інші зарубіжні вчені, як М.М. Агарков, В.П. Астахов, В.А. Белов, А.А. Вишневський, В.М. Гордон, В.В. Грачов, Л.Г. Єфімов, Ю.О. Кремер, Ю.М. Лисенков, І.Я. Спірідонов та ін. Однак результати їхніх досліджень не завжди можуть із достатньою ефективністю використовуватися на практиці підприємствами України у вітчизняних умовах господарювання.

Проте, незважаючи на велику кількість досліджень, присвячених питанням визначення суті, ролі та особливостей вексельного обігу, а також удосконалення механізму здійснення вексельних розрахунків, ряд інших актуальних проблем, пов'язаних із теорією організації й управління вексельними розрахунками сільськогосподарських підприємств, удосконалення їх нормативно-правового та методологічного забезпечення залишаються все ще недостатньо дослідженими.

З огляду на викладене основною метою дослідження стало вивчення теоретичних засад механізму здійснення вексельних розрахунків, а також опрацювання пропозицій щодо вдосконалення нормативно-правової бази і методологічних засад їх забезпечення.

Відповідно до поставленої мети були визначені наступні завдання: окреслити теоретичну базу вексельних розрахунків; вивчити поточний стан нормативно-правового забезпечення здійснення вексельних розрахунків в Україні та запропонувати шляхи його вдосконалення з урахуванням кращого зарубіжного досвіду; дослідити вексельні операції як ключовий елемент механізму вексельних розрахунків.

Вітчизняне законодавство, як і європейське континентальне право, відносять вексель до цінних паперів. Водночас, законодавством більшості країн визнається багатofункціональність векселя.

¹ Мошенский С.З. Эволюция векселя / С.З. Мошенский. – К. – Ровно: «Планета-друк», 2005. – 446 с.

Отже, відповідно до Закону України "Про цінні папери та фондовий ринок"¹ вексель – це цінний папір, який посвідчує безумовне грошове зобов'язання векселедавця або його наказ третій особі сплатити після настання строку платежу визначену суму власнику векселя (векселедержателю).

Разом із тим, згідно з Уніфікованим законом про переказні векселі й прості векселі вексель є борговим зобов'язанням. Ст. 47 та 51 Закону України "Про банки і банківську діяльність"² вексель визнається платіжним інструментом. Крім того, податковим законодавством вексель трактується, переважно, як товар.

Векселі можуть бути прості або переказні та існують виключно у документарній формі. Вексель належить до найдавніших цінних паперів. Уперше його почали використовувати ще в античній Греції, а найбільшої популярності набув у середині XII ст. в Італії.

В Україні вексель почали широко використовувати у 20-х роках XX ст. з прийняттям "Положення про вексель", а в 1937 році – "Положення про переказний і простий вексель". Проте зазначені цінні папери на радянському ринку до 1990 року практично не використовувалися. Це, на думку окремих дослідників, значною мірою зумовило нерозуміння їх правової природи й відсутність поширеної практики використання на території незалежної України³.

Уперше в українському законодавстві норми щодо вексельного обігу з'явилися у Законі України "Про підприємства в Українській РСР" (від 27.03.91). Зокрема, пункт 5 ст. 24 зазначеного Закону містив положення про застосування векселів для оформлення відносин при наданні товарного кредиту продавцям товарів (робіт, послуг) і покупцям (споживачам).

Протягом наступних років удосконалювалася система нормативно-правового забезпечення механізму здійснення вексельних операцій. Так, 17.06.1992 року була прийнята Постанова Верховної Ради України № 2470-ХІІ "Про застосування векселів у господарському обігу України", згідно з якою вводився вексельний обіг із викорис-

танням простих та переказних векселів відповідно до Женевської Конвенції № 358 і ряду інших нормативно-правових актів.

Із 1995 по 2000 роки було прийнято кілька нових законів, інших нормативних документів та офіційних роз'яснень. Поступово обсяги вексельного обігу в Україні збільшувалися, чому значною мірою сприяв Указ Президента України від 04.03.1998 року № 167/98 "Про заходи по підвищенню відповідальності за розрахунки з бюджетом і цільовими фондами", яким встановлювалася заборона на укладення угод про переказ боргу. В результаті цього підприємці стали активно використовувати векселі для фінансового кредитування, а також бюджетних розрахунків для покриття заборгованостей бюджетних організацій перед суб'єктами підприємницької діяльності та бюджетними цільовими фондами.

У липні 1999 року Верховна Рада України прийняла три закони про приєднання до трьох Женевських вексельних конвенцій, а самі Женевські конвенції почали діяти в Україні з 6 січня 2000 року. 4 травня 2001 року був опублікований Закон України "Про обіг векселів в Україні", який став першим національним документом на рівні Закону, що регулював вексельний обіг в Україні.

Таким чином, на нинішній час основними нормативно-правовими документами, які врегульовують питання вексельного обігу в нашій державі, є Закони України "Про обіг векселів в Україні", "Про цінні папери та фондовий ринок", "Про банки і банківську діяльність" та інші. Цивільний кодекс України, постанова Правління Національного банку України (далі – НБУ) від 16.12.2002 року № 508 "Про затвердження Положення про порядок здійснення банками операцій з векселями в національній валюті на території України", а також інші нормативні документи НБУ, Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку України (далі НКЦПФР) і Кабінету Міністрів України.

Особливості сучасного українського вексельного обігу ґрунтуються на Женевських конвенціях минулого століття. Це породжує необхідність адаптації відповідного вітчиз-

¹ Закон України "Про цінні папери та фондовий ринок", затверджений ВРУ від 23.02.2006 № 3480-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

² Закон України "Про банки і банківську діяльність", затверджений ВРУ від 07.12.2000 № 2121-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

³ Гошовський В.С. Вексельний ринок в Україні: правда й міфи законодавчого регулювання / В.С. Гошовський // Правовий тиждень. – 2008. – №139 (112).

няного законодавства до системи європейського права, хоча до його деяких елементів наша нормативна база поки що не готова.

Серед інших проблем, на думку фахівців¹, – це суперечлива судова практика й трактування різними державними органами операцій із векселями, наявність окремих спірних питань з їх оподаткування, заборона на торгівлю векселями на фондових ринках, а також заборона фінансових векселів, складний механізм виконання вексельного зобов'язання, проблеми з визнанням векселів недійсними; необхідність чіткішого визначення порядку притягнення до відповідальності за невиконання вексельного зобов'язання тощо.

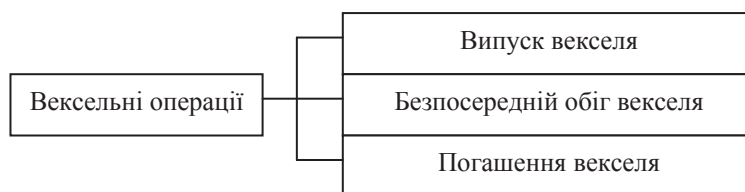
Поняття векселя лежить в основі механізму здійснення вексельних розрахунків. Взагалі, під поняттям "механізм" дослідники розуміють "системи взаємозв'язків економічних явищ, що виникають у певних умовах під впливом початкового імпульсу" (визначення Анрі Кульмана²), або "систему організаційно-економічних форм"³.

На думку О. Василика, фінансовий механізм, це методичні, організаційні й правові положення та заходи, які визначають функціонування фінансів в економіці держави, їхнє практичне використання для досягнен-

ня відповідними програмами цілей і завдань. Фінансовий механізм можна визначити як комплекс спеціально розроблених та законодавчо закріплених у державі форм і методів створення та використання фінансових ресурсів для забезпечення економічного розвитку й соціальних потреб громадян⁴.

На практичному рівні фінансовий механізм – це складова частина господарського механізму, що являє собою взаємозв'язану сукупність фінансових стимулів, важелів, інструментів, форм і способів регулювання економічних процесів та відносин.

З погляду теорії фінансів, механізм вексельних розрахунків (в основу якого покладено поняття векселя) є невід'ємною складовою фінансового механізму. У свою чергу основною складовою механізму вексельних розрахунків є вексельні операції. Взагалі, термін "операції" походить від латинської "operatio" (дія). Тобто, операції це виконання дій у будь-якій сфері діяльності. Таким чином, під вексельною операцією необхідно розуміти виконання певних дій, безпосередньо пов'язаних із векселем. При цьому особливості дій, що виконуються, визначаються певним етапом обігу векселя, їх можна поділити на три групи: випуск, безпосередньо обіг та погашення (рис.).

Класифікація вексельних операцій

Перша група – операції, пов'язані з видачею векселя. Вона включає наступні види операцій: зі складання (виписування) векселя та безпосередньої видачі векселя першому векселедержателю (ремітенту).

Операцію виписування векселя здійснює векседавець простого або трасант переказного векселя. При цьому оформлення векселя має відбуватися згідно з вексельним законодавством, у зв'язку з чим необхідно приділяти особливу увагу наступним аспек-

там: вексельний бланк, обов'язкові реквізити й додаткові реквізити та застереження.

Операція видачі векселя передбачає передачу останнього першому векселедержателю (ремітенту). До моменту видачі вексель може бути виписаний і знаходитися у векседавця, тому лише після фактичного одержання векселя векселедержатель набуває за ним права.

Ст. 4 Закону України "Про обіг векселів в Україні" регламентує порядок видачі век-

¹ Гошовський В.С. Вексельний ринок в Україні: правда й міфи законодавчого регулювання / В.С. Гошовський // Правовий тиждень. – 2008. – №139 (112).

² Кухленко О.В. Інвестиції в Україні: сучасний стан, проблеми, перспективи розвитку / О.В. Кухленко [та ін.]. – К.: 1998. – 36 с.

³ Беляєв О.О. Політична економія: навч. посібник / О.О. Беляєв, А.С. Бебело. – К.: КНЕУ, 2001. – 328 с.

⁴ Василик О.Д. Теорія фінансів: підруч. / О.Д. Василик. – К.: НІОС, 2000. – 416 с.

селів. Зокрема, згідно з нею видавати переказні й прості векселі можна лише за поставлені товари, надані послуги та виконані роботи.

Вимога "товарності" робить неможливим використання векселя вітчизняними суб'єктами господарювання як інструменту залучення фінансових ресурсів, а специфіка організації виробництва в аграрному секторі й чинники, що стримують розвиток кредитних відносин банків із підприємствами, роблять таку обмеженість особливо відчутною.

На думку окремих дослідників, використання фінансових векселів порівняно з кредитуванням має ряд переваг. Зокрема:

1) при необхідності залучити значні за обсягом фінансові ресурси можна виписати кілька векселів на загальну суму, що будуть придбані різними інвесторами. При кредитуванні суб'єкта досить складно одержати кілька позик від різних банків під один і той самий проект¹;

2) простота оформлення випуску векселів, отже, легший доступ до ресурсів. Оскільки вексель не є емісійним цінним папером, немає потреби реєструвати випуску НКЦПФР.

Світова практика показує, що далеко не всі країни, які приєдналися до Женевської системи вексельного права, запроваджують вимогу „товарності” векселя. Так, у Росії, Литві, Чехії, Угорщині, Німеччині, Франції, Білорусі фінансові векселі обертаються вільно, і лише у Казахстані й Україні вони заборонені².

Хоча, незважаючи на наявність заборони на випуск фінансових векселів. Казахстан, на відміну від України, активно реалізує вексельні програми для розвитку підприємств та економіки.

Зважаємо, що вимога "товарності" векселя суперечить одній із основних властивостей останнього – абстрактності вексельного зобов'язання. Оскільки сила векселя полягає у ньому самому, а угода, відповідно до якої використовується вексель, для вексельного права не має жодного значення.

Таким чином, запровадження в обіг фінансових векселів дасть змогу суб'єктам господарювання використовувати вексель як інструмент залучення фінансових ресурсів, відповідно поживавить функціонування вітчизняного вексельного обігу. В зв'язку з цим необхідно внести відповідні зміни до законодавчих актів України.

Операції зі складання (виписування) векселя та безпосередньої його видачі мають важливе значення, оскільки під час їх виконання започатковується обіг будь-якого векселя. Для забезпечення належного рівня здійснення цих операцій необхідним є внесення певних змін до вітчизняних нормативно-правових актів, що регулюють вексельний обіг.

Друга група вексельних операцій – це операції, пов'язані з обігом векселя. Це, зокрема: акцептування, авалування, дисконтування, заставні, інкасування, купівля – продаж, а також доміціляція та індосування векселя.

Існуюча різноманітність операцій (схем), пов'язаних з обігом векселя, ще раз доводить безмежні можливості використання цього інструменту суб'єктами господарювання. Враховуючи визначальну роль банків у реалізації таких схем, першочерговим заходом активізації використання векселів суб'єктами господарювання у цих схемах має стати зважена банківська тарифна політика.

Третя група операцій – оплата (погашення) векселя. Ця група охоплює два види операцій: пред'явлення векселя до оплати та безпосередня оплата (погашення) векселя.

Пред'явлення векселя до платежу зводиться до безпосередньої презентації векселя векселедержателем зобов'язаній за ним особі з метою його оплати. Для належної реалізації своїх прав за векселем векселедержатель повинен пред'явити вексель до оплати у належний строк, у належному місці й належній особі, тобто згідно реквізитів, що зазначені у векселі.

Неакцепт, недатування (відсутність на векселі дати його акцепту) і несплата за векселем є підставами для опротестування векселя. Окрім вексельного законодавства, оп-

¹ Рудненко Т.Б. Регулювання обігу векселів за кордоном та в Україні / Т.Б. Рудненко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vexel.prom.ua/a44032-regulyuvannya-obgu-vekselv..html>.

² Там само.

ротестування векселів регламентується Законом України "Про нотаріат"¹.

Глава 15 Закону України "Про нотаріат" регламентує вчинення протестів векселів нотаріусами. Разом із тим зазначена глава Закону закріплює можливість пред'явлення чеків до платежу та посвідчення неоплати чеків нотаріусами. На наш погляд, цілком логічним є запровадження й для векселів можливості пред'являти його до оплати через нотаріуса. Пред'явлення векселя таким чином дасть змогу зафіксувати даний факт нотаріусом та, у разі потреби, здійснити негайне опротестування відповідного векселя.

Другий вид операцій, пов'язаний з оплатою векселя, – це безпосередня оплата векселя (його погашення).

Згідно зі ст. 39 Уніфікованого закону платник при оплаті векселя може вимагати вручення йому векселедержателем векселя разом із розпискою про одержання платежу. Під час проведення оплати готівкою таке право зобов'язаної особи може без проблем бути реалізованим, оскільки момент вручення грошових коштів та передачі векселя є максимально наближеними. Тоді як при безготівкових розрахунках (саме вони регламентовані чинним законодавством України у відношенні векселів) здійснення оплати векселя та передача останнього зобов'язаній особі можуть бути значно віддаленими у часі (безготівкові розрахунки можуть тривати до трьох банківських днів).

Отже, цілком можливим є те, що векселедержатель не передаватиме вексель до моменту надходження коштів на його рахунок, що для зобов'язаної особи становить загрозу повторного пред'явлення векселя до оплати.

Враховуючи вищевикладене, одним із шляхів удосконалення механізму вексельних розрахунків є розробка універсального документа вексельного обігу, в якому, крім основних характеристик векселя (дата передачі векселя, найменування сторін вексельних відносин, номер векселя, дата складання та погашення, вексельна сума, кількість векселів, що передаються, їхня загальна вартість, підписи сторін, печатки), доцільно пе-

редбачити рядок, в якому б зазначались умови передачі/одержання векселя. Тобто, в рядку "умови" можна зазначити, що вексель передається на експертизу для подальшої його оплати або у заставу чи на врахування.

Таким чином, це уможливить закріплювати причини, що стали підставою для передачі – одержання векселя, відповідно забезпечить уникнення можливих непорозумінь між сторонами вексельних відносин. Разом із цим вважаємо, що типова форма універсальною документа вексельного обігу має бути врахована у нормативно – правових актах, які регулюють вексельний обіг.

З погляду певного суб'єкта всю сукупність операцій з векселями можна розмежувати на такі: із векселями власними та інших організацій. Власними векселями суб'єкт розраховується зі своїми контрагентами (розрахункові векселі) або розміщує на відкритому ринку серед інституційних інвесторів (фінансові векселі). На жаль, як було зазначено вище, в Україні використання останніх заборонене чинним законодавством. Векселі інших організацій суб'єкт набуває від своїх контрагентів.

Аналіз теоретичних засад вексельних розрахунків виявив багатогранні можливості використання векселів, а також певні аспекти, що погребують поліпшення. Насамперед, необхідно суттєво вдосконалити національне законодавство, що регулює вексельний обіг, шляхом приведення його до норм міжнародного вексельного права, до яких Україна приєдналась у липні 1999 року. Крім того, подальшого розвитку вимагає система звітності щодо видачі, обігу й погашення векселів із метою зниження фінансових ризиків.

Для зниження фінансових ризиків на вексельному ринку та забезпечення фінансування розвитку економіки в кризових умовах окремі автори вважають за доцільне створити Координаційну раду з вексельного обігу для координації діяльності регуляторів і органів влади, а також Вексельну асоціацію України (ВАУ) для саморегулювання й розвитку цивілізованого вексельного ринку України (з можливим оприлюдненням на

¹ Закон України "Про нотаріат", затверджений ВРУ від 02.09.93 № 3425-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

сайті зазначеної організації інформації про платників за векселями¹.

Також необхідно відновити позитивний імідж векселя як інструменту комерційного кредиту, підвищити платіжну дисципліну вексельних розрахунків шляхом створення та ведення реєстру опротестованих і прострочених векселів.

За умов подальшого розвитку вексельного ринку стане можливим запровадження торгівлі векселями на спеціальних торговельних вексельних майданчиках при організаторах торгівлі цінними паперами для підвищення ліквідності векселів та визначення їх ринкової вартості, а також розробка методики оцінки вартості векселів на базі аналізу фінансового стану платників за векселем з урахуванням солідарної вексельної відповідальності з метою створення умов для запровадження НБУ рефінансування під ліквідні векселі.

На нашу думку, слід звернути увагу на зарубіжний досвід у зазначеній сфері. Зокрема, для роз'яснення певних економічних проблем окремі країни запроваджують суттєві нововведення у вексельному обігу. Так, для сприяння розвитку фінансового ринку Німеччина скасувала оподаткування операцій з векселями. З метою зменшення оборотних витрат у Франції був запроваджений електронний вексель (інформатизована версія векселя), а для розв'язання проблеми з управлінням готівковими коштами підприємств-векселедержателів був створений новий тип векселя, який може бути пред'явлений платникові лише шість разів на місяць й у чітко визначені дні.

Національним банком Казахстану приймаються до переврахування векселі пер-

шокласних емітентів. У Російській Федерації з метою залучення ресурсів для розвитку підприємств на внутрішньому ринку векселі випускаються як комерційні папери.

Отже, в результаті проведеного дослідження встановлено, що вексельною операцією є виконання певних дій, безпосередньо пов'язаних із векселем, які можна поділити на три групи: випуск, безпосередньо обіг і погашення.

Ключове значення мають операції зі складання (виписування) векселя та безпосередньої його видачі, оскільки під час їх виконання започатковується обіг будь-якого векселя. Проте, не менш важливою є друга група вексельних операцій, пов'язаних із обігом векселя. Це, зокрема, акцептування, авалування, дисконтування, заставні, інкасування, купівля-продаж, доміціліяція й індосування векселя.

Третя група операцій – оплата (погашення) векселя, що включає в себе два види операцій: пред'явлення векселя до оплати та безпосередня його оплата (погашення).

Крім того, з урахуванням зарубіжного досвіду розроблено ряд рекомендацій і пропозицій (необхідно врахувати у законодавчій базі), які можуть забезпечити належний рівень використання векселів та функціонування вексельного обігу.

У цілому вексель як цінний папір набуває дедалі більшої популярності, тому необхідно вдосконалювати чинне законодавство і запроваджувати нові послуги, пов'язані з продажем та погашенням векселів. Це дасть змогу впорядкувати вексельний обіг, підвищити ефективність вексельного ринку й таким чином – привабливість України на світовому ринку.

Проаналізовано теоретичні засади механізму здійснення вексельних розрахунків. Опрацьовано пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правової бази та методологічних засад забезпечення зазначених розрахунків. Розглянуто вексельні операції як ключовий елемент механізму вексельних розрахунків.

Проанализированы теоретические основы механизма проведения вексельных расчетов. Проработаны предложения касательно усовершенствования нормативно-правовой базы и методологических основ обеспечения указанных расчетов. Рассмотрены вексельные операции как ключевой элемент механизма вексельных расчетов.

Theoretical principles of mechanism of bill of exchange's calculations are analysed. Suggestions for the improvement of legal base and methodological principles of providing of the above mentioned calculations are worked out. Bill of exchange's operations as the key element of mechanism of bill of exchange's calculations are considered.

* * *

---

¹ Рудненко Т.Б. Регулювання обігу векселів за кордоном та в Україні / Т.Б. Рудненко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vexel.prom.ua/a44032-regulyvannya-obgu-vekselv.html>.

*П.В. КОВАЛЬ, кандидат економічних наук, доцент
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»*

Особливості управління аграрними підприємствами за концепцією ощадного виробництва

Аграрна економіка останніми роками набуває дедалі більшої популярності серед ряду інших сфер економіки, починаючи чергове коло якісно нового циклічного розвитку. Тенденції посилення заінтересованості по відношенню до даної галузі підтверджуються реакцією різних державних і міжнародних інституцій, професійних співтовариств інвесторів, верств населення. Причин такої активності кілька, й в одній із наукових робіт нами зроблено спробу окреслити їх та систематизувати¹. Мова йтиме про необхідність переосмислення підходів до стратегій поведінки аграрних підприємств як суб'єкта, що в першу чергу повинен реагувати на глобальні виклики щодо розвитку аграрного бізнесу й аграрної економіки. Під стратегією поведінки аграрного підприємства розуміємо розробку раціональної системи завдань і системи заходів щодо їх вирішення. В загальному такий процес є ні чим іншим, як процесом управління підприємством. Головним акцентом нині повинно стати усвідомлення того, що неможливо складні системні проблеми розв'язувати простими управлінськими рішеннями, виходячи із дискретно-інкрементального підходу до управління.

Таким чином, аграрні підприємства та агропромислові формування в сучасних умовах повинні розробляти надсучасні інтелектуалізовані й інформатизовані системи менеджменту, що здатні бути дієвим інструментом на шляху досягнення складних, довго-

термінових цілей щодо їх економічного розвитку.

Проблеми управління підприємствами є чи не найбільш вивченими та науково дослідженими з різних ракурсів. Їх у певні часи досліджували вітчизняні й зарубіжні вчені, а саме: М. Вебер, А. Файоль, Ф. Тейлор, яких заслужено вважають засновниками різних шкіл менеджменту. Окремим аспектам проблем управління присвячені роботи Дж. Марча, Г. Саймона, М.Х. Мескона, Ф. Хедоурі та ряду інших. Особливої уваги заслуговують роботи таких вчених як: В.В. Вітлінський, Р.А. Фатхутдінов, М.Л. Джорж, Р. Хігінс, В.П. Савчук, Р. Каплан, О.Д. Гудзинський та інші. Але незважаючи на надзвичайно вагомий й визнаний представницький досвід дослідників, цілий ряд аспектів менеджменту аграрних підприємств залишаються недосконалими і неадаптованими до практичного використання. Серед них окремо слід виділити питання інтелектуалізації та оцінки ефективності менеджменту.

Враховуючи вищесказане, мета статті – адаптувати до особливостей сучасного аграрного виробництва новітні концепції управління підприємством, зокрема теорію ощадного виробництва, обґрунтувати необхідність використання її в практиці менеджменту аграрних підприємств і сформулювати особливості запровадження.

Останніми десятиріччями об'єктивний перебіг подій у світі виявив ряд бізнес-структур, які є лідерами в своїх галузях, демонструючи стійкі тенденції щодо нарощування ринкової капіталізації, ефективності розміщення та використання ресурсів, ефек-

¹ Коваль П.В. АПК України як головний соціально-економічний потенціал розвитку національної економіки / П.В. Коваль // Формування ринкової економіки: зб. наук. праць. – Спец. вип. Регіональний розвиток України: проблеми та перспективи: у 2-х ч. Ч. 1. – К.: КНЕУ, 2011. – С. 489-494.

тивності системи відносин із споживачами, тобто ефективності систем менеджменту. Виникає логічне запитання – чим характерні ці системи менеджменту й наскільки вони піддаються поширенню в практику ведення бізнесу? Аналіз оприлюднених даних щодо систем управління в ефективних підприємствах різних галузей демонструє прихильність їх ТОП-менеджерів до кількох досить популярних концепцій, серед яких: «ощадне виробництво» (*Lean Production*), «шість сигма» (*Six Sigma*), «теорія обмеження систем» (TOC), «теорія розв'язування винахідницьких задач» (TRIZ), «цикл якості Дьомінга». Забігаючи наперед зазначимо, що дані концепції частково чи повною мірою запроваджуються у системи менеджменту підприємств одночасно, що забезпечує синергійний ефект від їхнього функціонування. В даній роботі сконцентруємося на одній із них, а саме – на концепції ощадного виробництва.

Окремі ідеї щодо нової організації виробництва свого часу сформулював Генрі Форд, але йому не вдалося імплементувати їх у конкретну систему управління, та й діловим співтовариством вони не були сприйняті, оскільки на той час дані підходи значно випереджали час. Наступним етапом розробки ідей, які з часом об'єдналися у єдину концепцію «ощадного виробництва», стали зусилля японського інженера Тайїті Оно із інтеграції передового досвіду щодо організації виробничих систем на автомобілебудівному заводі Toyota Motor Corporation. На нинішній час систему ощадного виробництва успішно експлуатують ряд найбільш успішних компаній у своїх галузях, серед яких: *Alcoa*, *The Boeing Company*, *Porsche*, *Инструмент Рэнд* і ряд інших.

Спочатку концепцію запроваджували у підприємствах із дискретним виробничим потоком (машинобудування), з часом її адаптували до виробничих систем із неперервним виробничим потоком, а нині система проникає у сферу послуг, торгівлі, охорони здоров'я, комунального господарства, інформаційних технологій, управління збройними силами та систем державного управління. Слід зауважити, що проникнення ідей даної концепції у виробничі системи аграр-

них підприємств є досить стриманим, що викликано рядом причин, головною серед яких, на нашу думку, є особливості функціонування ланцюга щодо створення споживчої цінності. Вони впливають із особливостей самого аграрного виробництва, якому притаманні надзвичайно тісний взаємовплив економічних і природних, навіть біологічних процесів відтворення, об'єктивні природні цикли.

Зупинимося коротко на основних аспектах ощадного виробництва, вузловим поняттям якого є усвідомлення виробником цінності для споживача кінцевого продукту чи послуги. А відтак, виробничу систему необхідно створювати не як набір техніки й технологічного обладнання, що приводиться в рух людиною, а як цілісний ланцюг операцій і процесів, що додають дискретну порцію споживчої цінності продукту в процесі проходження ним усього ланцюга. У випадку аграрного виробництва прийнято говорити «від поля – до столу». Економічною суттю віддачі ощадного виробництва є усунення втрат в процесі проходження продукту через повний ланцюг створення споживчої цінності. Іншими словами – необхідно уникати тих операцій та процесів, які не додають споживчої цінності продукту чи послугі, натомість споживають ресурси.

Згідно з концепцією ощадного виробництва діяльність підприємства слід розглядати в розрізі двох складових: як підсистему процесів, що додають споживчу цінність, і ті, що її не додають. Відповідно другу групу процесів прийнято класифікувати як втрати й вони підлягають ліквідації. Розробники концепції Тайїті Оно, Джеффри Лайкер та Джеймс П. Вумек виділяють вісім видів втрат, які виникають в умовах неефективного управління підприємством. Це втрати внаслідок: надлишкових запасів; виробництва продукції, що не відповідає стандартам (брак); непотрібних переміщень; наявності непотрібних етапів (операцій, процесів); непотрібного транспортування; втрати часу через надмірне очікування; перевиробництва; невикористаного творчого потенціалу працівників.

На сучасному етапі в результаті значного поширення концепції ощадного виробництва

ва та її удосконалення виділяють ще два види втрат. Перший – нерівномірність виконання операцій, що викликані часто не варіабельністю попиту кінцевого споживача, а особливостями виробничої системи. Саме цей вид втрат властивий, на нашу думку, аграрному виробництву. Другий – перевантаження техніки й обладнання, а також операторів і виконавців. Даний вид втрат також значною мірою притаманний аграрному виробництву, де традиційно існують так звані напружені періоди щодо виконання певних робіт.

Практика результативного запровадження концепції ощадного виробництва та її аналіз дала змогу узагальнити технологію розробки системи менеджменту на основі ощадного виробництва і її введення з урахуванням індивідуальних вимог і диференціального підходу до кожного конкретного підприємства й сформулювати основні принципи ефективного менеджменту на її основі: необхідно обґрунтувати концепцію продукту та визначити його споживчу цінність; обґрунтувати й створити потік генерування споживчої цінності; завдяки організаційним, технологічним і економічним заходам забезпечити неперервне функціонування потоку створення споживчої цінності; спровокувати споживача та дати йому можливість витягувати продукт із виробничої системи; створити умови постійного самовдосконалення.

Як уже зазначалося, аграрне виробництво характеризується рядом особливостей, властивих виключно даній галузі. З метою адаптації окремих аспектів ощадного виробництва для використання в практиці менеджменту аграрних підприємств сформулюємо мету й визначимо суть такої системи менеджменту.

У загальному, метою розробки та запровадження системи менеджменту аграрного підприємства на основі ощадного виробництва – «ощадне аграрне підприємство» є: побудувати систему зі створення споживчої цінності для споживача, здатну швидко реагувати на його запити й реагувати на виклики, що формуються на ринку певного продукту, з метою досягнення підприємством очікуваних економічних цілей за різних

сценаріїв розвитку кон'юнктури ринку, в тому числі й за умови падіння попиту. Важливо зазначити, що виробнича система «ощадного аграрного підприємства» покликана не лише реагувати на виклики ринків і зміни у потребах споживача, а часто індукувати у групи споживачів усвідомлення певної потреби, тим самим випереджати об'єктивний процес формування потреби й формувати цільовий ринок. При цьому така система не створює нагромаджень перехідних і проміжних запасів – «прихованого підприємства». Останній висновок набуває в сучасних умовах особливого значення з огляду на необхідність поширення органічної продукції та екологічно безпечних базових технологій виробництва продуктів харчування, на протигагу масовому виробництву із застосуванням досягнень генної інженерії й хімічної промисловості.

Економіко-організаційна суть концепції ощадного виробництва в умовах управління аграрним підприємством полягає в функціонуванні системи бізнес-процесів, яка потребує менших прямих затрат праці, капітальних інвестицій, просторового базису для розширення виробництва, матеріалів і часу на всіх стадіях створення споживчої цінності. З погляду ефективного управління відносинами із споживачем, ощадне виробництво – це системний підхід по перманентному виявленню втрат і пошуку шляхів їх уникнення з метою скорочення часового лага між розміщенням замовлення та його виконанням.

У ринкових умовах часто виникає необхідність адекватної реакції виробника на виклики, що формуються під впливом ряду чинників і змушують його змінювати виробничу систему загалом, або її складові, зокрема: галузеву структуру підприємства, структуру посівних площ, структуру поголів'я. Це, в свою чергу, вимагає коригування цілого ряду операційних аспектів ведення бізнесу: зміни базових технологій виробництва продукції, зміни системи машин, зміни чи удосконалення технологічного обладнання, зміни раціонів і норм годівлі худоби та птиці й ін.

Особливістю аграрного виробництва є те, що такі зміни потрібно здійснювати у стислі

строки та чітко визначені періоди протягом року, що пояснюється агротехнічними й зоотехнічними вимогами. Змінити номенклатуру ярих культур у сівозміні можна лише навесні перед посівною кампанією, і лише за умови однотипної осінньої підготовки ґрунту. Зміни в структурі озимих культур можливі лише в осінній період за умови оптимальної підготовки ґрунту – за технологіями зайнятих, сидеральних парів, парового чи напівпарового обробітку ґрунту, системи попередників та інших факторів. Змінити структуру стада можливо за умови зміни кормової бази, що значною мірою пов'язано з галузями рослинництва.

Крім того, означені зміни можуть потребувати перепідготовки персоналу і значних капіталовкладень у певні часові періоди, що може не сприяти, а, навпаки, перешкоджати підвищенню ефективності господарювання.

Враховуючи ці й ряд інших особливостей аграрного виробництва, необхідно переосмислити параметри та показники, на яких акцентує увагу ощадне виробництво, саме в контексті аграрного виробництва. Основна ідея ощадного виробництва – скоротити час виконання замовлення, але це властиво промислового підприємству. А якщо ощадне виробництво неможливо запроваджувати в аграрних підприємствах? Адже в останніх характер організації основного виробництва не позамовний і навіть не серійний. Дані варіанти типів виробництва застосовні в окремих галузях аграрного виробництва – деякі галузі тваринництва, овочівництва закритого ґрунту. Скажімо, у птахівництві можна розмістити й виконати замовлення без значних змін у виробничій системі на виробництво партії добового молодняку певного виду птиці, певного кросу (за наявності батьківського стада) у заданий час. У скотарстві на певну дату можна одержати заданий розмір поголів'я нетелей певної породи, причому запліднених сексованою спермою із програмованими характеристиками майбутнього приплоду – стать, маса при народженні, порода, очікувана продуктивність. Свинарство також піддається програмуванню виконання замовлень із певними умовами. В галузі овочівництва закритого ґрунту можна в за-

даний час виробити партію певної овочевої продукції – зелені овочі, томати, гриби.

Проаналізувавши наведені приклади, можемо дійти висновку, що запропонований підхід до організації виробництва можливий у тих галузях, де частково нівелюється вплив природної циклічності й технологія виробництва має неперервно-ітераційний характер.

Стосовно інших галузей аграрного виробництва можна зазначити, що для них замовлення набуває дещо іншого змісту, воно розміщується в інших вимірах – не у форматі B2B (бізнес для бізнесу) чи B2C (бізнес для кінцевого споживача), а в форматі M2M (ринок для ринку). Масштаби таких виробництв значно більші, строки виконання замовлень триваліші та визначаються технологічними циклами. Отже, в умовах глобалізації економіки в цілому й аграрної економіки зокрема, вплив технологічних і природних циклів схильний до ефекту згладжування на локальних ринках.

Таким чином, можна стверджувати, що вузлові аспекти концепції ощадного виробництва у класичному варіанті застосовні для аграрних підприємств за умови певної адаптації. Прикладами запровадження технологічних аспектів ощадного виробництва у рослинництві й тваринництві є застосування «мінімальної» та «нульової» технології при вирощуванні сільськогосподарських культур, застосування змішаного, а не роздільного згодовування різних кормів із одноразовим роздаванням їх у скотарстві, виведенням скоростиглих гібридів й інше.

Серед основних параметрів, характерних ощадному виробництву, є цикл виконання замовлення – проміжок часу, протягом якого створюється додаткова цінність. Відповідно основним показником оцінки ефективності ощадного виробництва, крім системи показників оцінки загальної економічної ефективності підприємства, є ефективність виробничого циклу як відношення тривалості процесу створення додаткової цінності до тривалості виконання замовлення. Для оцінки ефективності господарського циклу аграрного підприємства пропонуємо використовувати наступну методику:

$$\text{Ефективність господарського циклу} = \frac{\text{Тривалість процесу становлення додаткової споживчої цінності}}{\text{Тривалість господарського циклу}}$$

Чисельник і знаменник даного співвідношення для аграрного підприємства набуває особливих форм, які потребують детального пояснення. Під тривалістю процесу створення додаткової споживчої цінності доцільно розуміти прямі затрати праці як у натуральному, так і вартісному виразі. Крім того, необхідно враховувати, що в сільськогосподарському виробництві робочий період (період безпосереднього впливу працівника на предмети праці за допомогою засобів праці) не збігається з тривалістю виробничого періоду, особливо це чітко проявляється у рослинництві. Тривалістю господарського циклу з метою виконання виробничої програми аграрного підприємства доцільно вважати період обороту авансованого капіталу, оскільки цей показник відображає всі аспекти швидкості використання основного й оборотного капіталу підприємства, включаючи оборотність дебіторської заборгованості. Період інкасації дебіторської заборгованості є завершальною складовою повного циклу виконання господарських задач – від залучення у виробництво ресурсів до одержання чистого доходу від реалізованої продукції та надходження коштів.

Оцінимо даний показник для сукупності аграрних підприємств Білоцерківського й Кагарлицького районів Київської області. Обрані підприємства є багатогалузевими середнього за масштабами розміру, зі схожою галузевою структурою та рівнем спеціалізації. Тривалість процесу створення додаткової споживчої цінності розрахуємо як суму прямих затрат праці по рослинництву й тваринництву. Тривалість виконання виробничої програми – відношення нормативного господарського циклу (рік) до частки від ділення чистого доходу підприємства за рік на середньорічну вартість авансованого капіталу. Розрахунок вказаного показника наведемо у таблиці 1, де за статистичними даними 24-х підприємств одержали крос-секційний ряд даних із значним розмахом від 0,06 рівня ефективності господарського циклу до 0,93. Значення показника по кожному з підприємств демонструє, яка частка часу із тривалості господарського циклу за-

трачена на створення додаткової споживчої цінності, а яка використана нерезультативно – на очікування, на створення надлишкових запасів, на виробництво браку й при цьому споживалися ресурси.

Уже лише цей факт викликає необхідність подальшого аналізу даного показника в розрізі підприємств, ефективності їх господарювання, продуктивності праці та деяких інших аспектів. Для цього розрахуємо по цій же сукупності підприємств, за цей же період технічну ефективність використання ресурсів, застосовуючи один із методів непараметричного аналізу оцінки ефективності й продуктивності виробництва, метод аналізу оболонки даних (АОД). Такий метод і показник є одними з найбільш показових інструментів економічного аналізу ведення бізнесу в аграрному секторі економіки. Суть методу полягає в тому, що маємо можливість оцінити потенціал кожного підприємства з досліджуваної сукупності, не виходячи за межі того простору умов, який цими підприємствами сформований. Іншими словами, програмуємо необхідні заходи для підприємства щодо максимізації ефективності використання ресурсів, а також кількісні оцінки заходів із оптимізації ресурсної системи аграрного підприємства.

Теорію та математичні викладки даного методу нами детальніше розглянуто в одному з наукових досліджень, присвяченому ефективності економічного зростання аграрного підприємства¹. Цим методом скористаємося для повного аналізу окремих важливих сторін розвитку підприємства, а саме – ефективності господарського циклу. Порівнянням технічної ефективності використання ресурсів й ефективності господарського циклу виявимо залежність між ними, а також природу синхронності та асинхронності їх зміни, залежно від продуктивності праці й ефективності створення споживчої цінності.

¹ Коваль П.В. Ефективність функціонування аграрних підприємств в умовах зміни темпів і пропорцій відтворення ресурсного потенціалу / П.В. Коваль // Економіка АПК. – 2005. – № 8. – С. 45-52.

1. Ефективність господарського циклу та технічна ефективність використання ресурсів підприємств Білоцерківського й Кагарлицького районів

Підприємство	Прямі затрати праці (приведені), год	Період обороту авансованого капіталу, год	Рівень ефективності господарського циклу, коефіцієнт	$Fi(y, x / C, S)$	$y1$	$x1$	$x2$	$X3$
				Технічна ефективність використання ресурсів, коефіцієнт	Чистий дохід, тис. грн	Авансований капітал (середньорічний), тис. грн	Площа с.-г. угідь, га	Середньоблікова чисельність працівників, осіб
ПОП Агрофірма «Узинська»	1575,9	4460,3	0,353	0,68	12727,0	19440,5	4201	191
ЗАТ «Маки»	1577,5	7326,7	0,215	0,43	3994,0	10021,5	1785	142
Агрофірма «Білоцерківська»	1947,1	4437,4	0,439	0,57	3272,9	4973,7	2118	170
ТОВ «Фастівка»	1769,2	7225,5	0,245	0,41	2882,0	7131,5	1736	104
ТОВ ім. Котовського»	1483,7	4708,1	0,315	0,75	2915,0	4700,0	2400	153
ТОВ «Пилипчанське»	2062,5	2318,2	0,890	1,00	1942,8	1542,4	858	48
ТОВ Агрокомплекс «Узин»	1370,4	1937,8	0,707	0,76	928,6	616,3	700	27
СВК ім. «Щорса»	1633,9	4513,5	0,362	0,72	12858,1	19875,1	2570	336
ТОВ АФ «Матюші»	1966,8	5494,5	0,358	0,6	8591,0	16165,5	2064	211
ТОВ «Сухоліське»	1707,9	5454,5	0,313	0,65	7007,0	13089,0	2341	202
ЗАТ «Герезине»	1914,0	5578,4	0,343	0,62	13731,3	26232,3	2703	93
ТОВ «Надія»	1844,2	3971,2	0,464	0,89	3000,0	4080,0	1774	77
ТОВ Агрофірма «Глушки»	1635,5	3526,2	0,464	1,00	8907,0	10756,0	1021	107
ПСГ «Росава»	1180,6	5806,3	0,203	0,37	5356,1	10650,5	3816	155
СВК «Перемога»	1871,4	7596,9	0,246	0,46	9869,8	25678,0	3092	280
ДП АФ «Слобідське»	2250,0	2133,5	1,055	1,00	7245,5	5293,9	1838	112
СВК «Агробізнес»	5300,0	5721,6	0,926	0,49	3416,7	6694,9	2045	40
СТОВ «Колос»	1707,7	8023,6	0,213	0,38	906,0	2489,5	492	65
СТОВ «Переможець»	1927,3	8078,0	0,239	0,30	1691,3	4678,9	1271	33
ТОВ «Дан-Фарм Україна»	596,8	10371,4	0,058	0,35	3544,7	12590,3	1076	124
ТОВ «Брем-Агро»	1991,4	4514,9	0,441	0,52	3823,6	5912,1	1696	116
ДА «Ферми Данам»	1666,7	4466,1	0,373	1,00	4827,4	7383,5	224	45
ВАТ «Кагарлицький бурякорадгосп»	1837,7	6082,5	0,302	0,58	4612,0	9607,0	2290	154
ПОСП «Дніпро»	1866,9	6335,1	0,295	0,56	14950,0	32435,0	6312	248

Джерело: розрахунки автора.

З таблиці бачимо, що рівень ефективності господарського циклу, розрахованого відповідно до запропонованої методики, вищий по тих підприємствах, в яких вищий рівень технічної ефективності використання ресур-

сів. Аналітичні групування сукупності підприємств за ефективністю господарського циклу, як групувальної ознаки показують синхронність зростання її з технічною ефективністю (табл. 2).

2. Залежність технічної ефективності використання ресурсів від рівня ефективності господарського циклу підприємств Білоцерківського й Кагарлицького районів

Крок групування

0,0867

Номер групи	Діапазон групування		Кількість підприємств у групі	Середнє значення групувальної та результативної ознаки, коефіцієнт	
				Рівень ефективності господарського циклу (X)	Технічна ефективність використання ресурсів (Y)
I	До	0,2867	7	0,203	0,386
II	0,2868	0,3733	8	0,330	0,645
III	Від	0,3734	9	0,640	0,803
РАЗОМ ПО СУКУПНОСТІ:			24	0,409	0,629

Джерело: розрахунки автора.

З таблиці 2 бачимо, що з підвищенням рівня ефективності господарського циклу зростає технічна ефективність використання

ресурсів аграрних підприємств, причому неоднаковими темпами, що, на наш погляд, потребує додаткового вивчення.

3. Залежність продуктивності праці від ефективності господарського циклу

Номер групи	Діапазон групування		Кількість підприємств у групі	Середнє значення		
				Середньооблікова чисельність працівників, осіб		Продуктивність праці, тис. грн/особу
				Рослинництво	Тваринництво	
I	До	0,2867	7	61	68	31,35
II	0,2868	0,3733	8	50	32	54,66
III	Від	0,3734	9	65	134	56,30
РАЗОМ ПО СУКУПНОСТІ:			24	58	76	48,47

Джерело: розрахунки автора.

За визначеними нами групами розраховано середні величини чисельності зайнятих у рослинництві й тваринництві досліджуваних підприємств, а також середньорічну продуктивність праці. Розрахунки показують підвищення продуктивності праці зі зростанням ефективності господарського циклу, і навпаки. Розкриваються й темпи підвищення продуктивності праці та технічної ефективності використання ресурсів. До третьої групи потрапили підприємства з найвищим середнім показником зайнятих у галузях тваринництва. Це супроводжується незначним зростанням продуктивності праці по підприємству, але говорить про нижчий рівень її продуктивності у тваринництві порівняно з галузями рослинництва, а також про значні відмінності циклів створення споживчих цінностей та їх ефективності.

Світова практика використання інструментів ощадного виробництва оперує прийнятними рівнями ефективності виробничих циклів залежно від способів організації ланцюгів із створення споживчої цінності. Прийнято вважати, що найвищий рівень ефективності циклу виробництва (80%) притаманний неперервному виробництву. При цьому типовим для реального бізнесу є рівень 30%. На нашу думку, саме галузь тваринництва найбільше відповідає характеру неперервного виробництва, оскільки виробнича система її передбачає виконання технологічних операцій на відокремлених ділянках окремими працівниками, які постійно повторюються протягом року. За сучасних технологій однотипність операцій у тваринництві зростає.

Щодо галузі рослинництва вважаємо за доцільне навести наступні логічні судження.

Світовий досвід показує найвищі рівні ефективності виробничого циклу в галузях механічної обробки, позамовного виготовлення, збирання, що становить від 20 до 35%. Оскільки досвід ощадного аграрного підприємства незначний, то, провівши певні аналогії, можемо використати як цільові рівні саме такі дані. Фактичні значення для виробничих циклів у цих галузях становлять відповідно від 1 до 15%¹. Галузь рослинництва характеризується певними рисами позамовного виробництва з відокремленими частинами виробництва – технологічні стадії, які виконуються в різний час, часто різними виконавцями й певними знаряддями праці.

Оцінка ефективності виробництва за календарний рік за допомогою запропонованого показника рівня ефективності виробничого циклу значно різниться по підприємствах досліджуваної сукупності. Це може бути викликане співвідношенням галузей, але головною причиною, на нашу думку, є відмінності в способах організації систем щодо створення споживчих цінностей, продуктивності праці, наявності надлишкових запасів, наявності зайвих операцій і процесів, зайвих транспортних операцій та інших втрат.

Таким чином, можемо стверджувати про необхідність використання інструментів ощадного виробництва в системах менеджменту аграрними підприємствами. Для оцінки ефективності такої системи може бути використана запропонована методика оцінки рівня ефективності господарського цик-

¹ Джордж Л. Майкл. Бережливое производство + шесть сигм: Комбинируя качество шести сигм со скоростью бережливого производства / Майкл Л. Джордж ; [пер. с англ.] – [2-е изд.] – М. : Альпина Бизнес Букс, 2006. – 360 с. – (серия «Модели менеджмента ведущих корпораций»).

лу. Запропоновані вище розробки мають цілий спектр напрямів щодо поглиблення досліджень та їх удосконалення: проблеми якості й поєднання концепцій «шість сигм» + «ощадне виробництво», адаптація методик

щодо оцінки ефективності виробничих циклів окремих галузей та продуктів, а також інших інструментів і підходів, які притаманні стратегії розвитку підприємства «випереджати не наздоганяючи».

Розглянуто особливості менеджменту в аграрних підприємствах у контексті формування системи складних глобальних викликів. Запропоновано методичні підходи та особливості використання систем менеджменту на основі концепції ощадного виробництва. Здійснена адаптація ключових параметрів оцінки ефективності системи ощадного виробництва в аграрному підприємстві.

Рассмотрены особенности менеджмента в аграрных предприятиях в контексте формирования системы сложных глобальных вызовов. Предложены методические подходы и особенности использования систем менеджмента, основанные на концепции бережливого производства. Осуществлена адаптация ключевых параметров оценки эффективности системы бережливого производства в аграрном предприятии.

The article describes the features of management in agricultural enterprises in context of complex global challenges. Methodical approaches and especially the use of management systems based on the concept of lean production are suggested. An adaptation of the key parameters for assessing the effectiveness of lean production in agricultural enterprises is implemented.

*

**Г.В. ЯВОРОВА, кандидат економічних наук, в.о. доцента
Подільський державний аграрно-технічний університет**

Підвищення ефективності внутрішньогосподарського контролю у діяльності сільськогосподарських підприємств

Поступове переведення національного АПК на екологічнобезпечний шлях розвитку, виробництво конкурентоспроможної й екологічно чистої сільськогосподарської продукції та розв'язання на цій основі першочергових соціально-економічних і екологічних проблем є одним із найважливіших та найскладніших стратегічних завдань аграрної реформи в Україні. При поступовому переході до ринкової економіки тут виникло багато суб'єктів господарювання різних форм власності, які зацікавлені, насамперед, у виробництві конкурентоспроможної продукції й збільшенні своїх доходів. Це змусило фінансово-господарський контроль наблизитися до виробництва і спонукало до правильної та оперативної організації внутрішньогосподарського контролю в підприємстві з метою раціонального використання фінансово-матеріальних ресурсів. Тобто, в сучасних економічних умовах для підприємств АПК гостро постала необхідність щоденного контролю за використанням грошових і матеріальних ресурсів, своєчасним вико-

нанням зобов'язань, правильністю ведення обліку та складання звітності тощо. Вирішення цих питань значною мірою залежить від організації й ефективності функціонування в сільськогосподарських підприємствах внутрішньогосподарського контролю, який є однією з важливих функцій управління виробництвом.

Проблеми теорії та організації внутрішньогосподарського контролю нині широко обговорюють і вивчають вчені-економісти Ф.Ф. Бутинець, М.Т. Білуха, Н.С. Вітвицька, С.В. Голов, В.А. Дерій, Є.В. Калюга, М.В. Кужельний, М.М. Коцупатрій, Г.Г. Кірейцев, Л.В. Нападовська, В.Ф. Палій, М.С. Пушкар, О.А. Подолянчук, В.В. Собко, Л.С. Шатковська та ін. Тому проблема раціональної організації й ефективності функціонування внутрішньогосподарського контролю в сільськогосподарських підприємствах є досить актуальною і потребує подальшого дослідження, узагальнення й розробки методичних рекомендацій, оскільки в них є велика практична потреба.

лу. Запропоновані вище розробки мають цілий спектр напрямів щодо поглиблення досліджень та їх удосконалення: проблеми якості й поєднання концепцій «шість сигм» + «ощадне виробництво», адаптація методик

щодо оцінки ефективності виробничих циклів окремих галузей та продуктів, а також інших інструментів і підходів, які притаманні стратегії розвитку підприємства «випереджати не наздоганяючи».

Розглянуто особливості менеджменту в аграрних підприємствах у контексті формування системи складних глобальних викликів. Запропоновано методичні підходи та особливості використання систем менеджменту на основі концепції ощадного виробництва. Здійснена адаптація ключових параметрів оцінки ефективності системи ощадного виробництва в аграрному підприємстві.

Рассмотрены особенности менеджмента в аграрных предприятиях в контексте формирования системы сложных глобальных вызовов. Предложены методические подходы и особенности использования систем менеджмента, основанные на концепции бережливого производства. Осуществлена адаптация ключевых параметров оценки эффективности системы бережливого производства в аграрном предприятии.

The article describes the features of management in agricultural enterprises in context of complex global challenges. Methodical approaches and especially the use of management systems based on the concept of lean production are suggested. An adaptation of the key parameters for assessing the effectiveness of lean production in agricultural enterprises is implemented.

*

**Г.В. ЯВОРОВА, кандидат економічних наук, в.о. доцента
Подільський державний аграрно-технічний університет**

Підвищення ефективності внутрішньогосподарського контролю у діяльності сільськогосподарських підприємств

Поступове переведення національного АПК на екологічнобезпечний шлях розвитку, виробництво конкурентоспроможної й екологічно чистої сільськогосподарської продукції та розв'язання на цій основі першочергових соціально-економічних і екологічних проблем є одним із найважливіших та найскладніших стратегічних завдань аграрної реформи в Україні. При поступовому переході до ринкової економіки тут виникло багато суб'єктів господарювання різних форм власності, які зацікавлені, насамперед, у виробництві конкурентоспроможної продукції й збільшенні своїх доходів. Це змусило фінансово-господарський контроль наблизитися до виробництва і спонукало до правильної та оперативної організації внутрішньогосподарського контролю в підприємстві з метою раціонального використання фінансово-матеріальних ресурсів. Тобто, в сучасних економічних умовах для підприємств АПК гостро постала необхідність щоденного контролю за використанням грошових і матеріальних ресурсів, своєчасним вико-

нанням зобов'язань, правильністю ведення обліку та складання звітності тощо. Вирішення цих питань значною мірою залежить від організації й ефективності функціонування в сільськогосподарських підприємствах внутрішньогосподарського контролю, який є однією з важливих функцій управління виробництвом.

Проблеми теорії та організації внутрішньогосподарського контролю нині широко обговорюють і вивчають вчені-економісти Ф.Ф. Бутинець, М.Т. Білуха, Н.С. Вітвицька, С.В. Голов, В.А. Дерій, Є.В. Калюга, М.В. Кужельний, М.М. Коцупатрій, Г.Г. Кірейцев, Л.В. Нападовська, В.Ф. Палій, М.С. Пушкар, О.А. Подолянчук, В.В. Собко, Л.С. Шатковська та ін. Тому проблема раціональної організації й ефективності функціонування внутрішньогосподарського контролю в сільськогосподарських підприємствах є досить актуальною і потребує подальшого дослідження, узагальнення й розробки методичних рекомендацій, оскільки в них є велика практична потреба.

На сучасному етапі існує широке різноманіття визначень фінансово-господарського, економічного, фінансового, внутрішньогосподарського контролю. Однозначного трактування науковці не запропонували. Сутність контролю як поняття зводиться до процесу вивчення господарських операцій, порівняння його з нормами, виявлення й фіксація відхилень від норм та вжиття заходів для усунення наслідків порушень і попередження їх у подальшому. Внутрішньогосподарський контроль трактується в основному як система заходів, визначених управлінським персоналом підприємства та здійснюваних у цьому ж підприємстві з метою найефективнішого виконання усіма працівниками своїх обов'язків щодо забезпечення й здійснення господарських операцій, встановлення їхньої законності та економічної доцільності для даного підприємства.

Г.Г. Кірейцев переконаний, що «контроль має розглядатись як багатоаспектне явище, як функція менеджменту і функція обліку, включаючи функцію узгодження діяльності суб'єктів підприємництва»¹.

Досліджуючи діючу систему внутрішньогосподарського контролю сільськогосподарських підприємств О.А. Подолянчук вважає, що основним її недоліком на сучасному етапі є наступний характер контролю, який здійснюється після завершення господарських операцій в основному інвентаризаційною комісією, має за мету визначити відхилення фактичних показників від запланованих параметрів. Ним встановлено, що система внутрішньогосподарського контролю кожного сільськогосподарського підприємства повинна мати свою організаційну структуру залежно від специфіки та мети його діяльності². Він також вважає, що бюджетування – це відповідний процес складання бюджетів, які передбачають планування майбутньої діяльності виробничих підрозділів підприємства, а також і підприємства в цілому на певний період часу та контроль за їх виконанням. Оскільки законодавчо затверджених форм бюджетів немає, підприємства залежно від мети й особливостей ді-

яльності мають право самостійно визначати їхні види, періоди і підходи до складання. Зважаючи на думки вчених, які стверджують, що бюджетування спрямоване на контролювання результатів діяльності суб'єкта господарювання, та поділяючи процес бюджетування на три складові: організація бюджетування, технологія бюджетування і внутрішній бюджетний контроль, О.А. Подолянчук дійшов висновку, що бюджетування в системі контролю підприємства має попередній, поточний та наступний характер і сприяє ефективності прийняття управлінських рішень³.

Внутрішньогосподарський контроль у підприємстві відіграє важливу роль як функція управління, забезпечуючи бережливе та раціональне витрачання грошових і матеріально-технічних ресурсів у процесі виробництва, результатом яких є збільшення доходів підприємства.

Розглядаючи контроль як функцію управління Ф.Ф. Бутинець зазначає, що «контроль – це процес забезпечення досягнення підприємством своїх цілей. Керівники починають здійснювати функцію контролю з того моменту, коли підприємство створено та сформульовано цілі й завдання його діяльності». Він визначив передумови виникнення контролю як функції управління. Це – невизначеність, тобто, плани підприємства – це те, що керівництво передбачає бачити у своєму підприємстві в майбутньому і перешкодити яким може багато обставин (зміни в законодавстві, соціальних цінностях тощо); попередження виникнення кризових явищ та підтримання успіху, який є одним із найважливіших аспектів контролю і полягає в тому, щоб визначити, які саме напрями діяльності підприємства найбільш ефективно сприяли досягненню його загальних цілей. Основними цілями контролю як функції управління в підприємстві є забезпечення планового здійснення виробничого процесу; стандартів якості продукції, що випускається; ефективності діяльності підприємства; гарантій належного виконання управлінських рішень; встановлення зворотного зв'язку в процесі управління⁴.

¹ Кірейцев Г. Г. Регулювання розвитку бухгалтерського обліку в сільському господарстві: наукова доп. на міжнар. наук.-практ. конф. Подільського держ. аграрно-техніч. ун-ту 24-25 верес. 2009 р. / Г.Г. Кірейцев. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 28 с.

² Подолянчук О. А. Внутрішньогосподарський контроль у діяльності сільськогосподарських підприємств / О. А. Подолянчук // Економіка АПК. – 2010. – № 10. – С. 109–112.

³ Подолянчук О. А. Бюджетування як елемент внутрішньогосподарського контролю / О. А. Подолянчук // Економіка АПК. – 2011. – № 3. – С. 55–58.

⁴ Бутинець Ф. Ф. Контроль і ревізія / Ф. Ф. Бутинець, В.П. Бондар, Н.Г. Виговська, Н.І. Петренко: підруч. для студ. вищих навч. закладів спеціальності «Облік і аудит»; за ред. проф. Ф. Ф. Бутинця. – 4-те вид. доп. і перероб. – Житомир: ПП «Рута». 2006. – 560 с.

М.Д. Корінько вважає, що система управління підприємством має як мінімум дві системи управління вищого рівня: власника підприємства і державні установи, котрі формують обмеження діяльності.

Таким чином, досвідчений керівник кожної ланки управління виробництвом (підприємством) розуміє, що помилки в ній (в її складових (центрах відповідальності, тобто в її підрозділах) неминучі й викликані не лише недосконалістю знань людства, а, головне, ймовірним характером навколишнього середовища і діяльності людства, в т.ч. виробничої. Ефективним виходом може бути оперативна діяльність щодо нагляду за виробничим процесом, управління ним, усунення можливих помилок. Помилки в системах управління взагалі неминучі й суттєве зменшення їх можливе за рахунок дієвої підсистеми внутрішньогосподарського контролю діяльності підприємства, яка є постійною та саморегульованою¹.

За висновками М.Д. Корінька, підсистема внутрішньогосподарського контролю системи управління діяльністю підприємства складається з двох автономних частин: контролю точності виконання прийнятих діючою системою управління рішень (статична підсистема контролю) та контролю якості (аналізу оптимальності), що приймаються діючою системою управління рішень (динамічна система аналізу і прогнозу).

Оцінка якості контролю та якість управління підприємством тісно взаємозв'язані між собою. За показниками ефективності роботи підприємства роблять висновок про ефективність управління, в тому числі про якість внутрішнього контролю.

В.Ф. Максимова розглядає оцінку якості внутрішньогосподарського контролю не лише для потреб управління підприємством чи оцінку контролю для аудиторів, а як загальну, основну методику оцінки якості внутрішнього контролю. Головну мету оцінки якості вона вбачає в удосконаленні внутрішнього контролю та управління в цілому. До оцінки якості внутрішнього контролю науковець висуває цілий ряд вимог: об'єктивність, системність, надійність та

вірогідність, універсальність, простота і доступність, оперативність, доцільність.

Комплексну оцінку якості внутрішнього контролю В.Ф. Максимова пропонує розглядати в двох аспектах: теоретичному, який поділяється на системний (ступінь відповідності системи внутрішнього контролю характеристикам системи та наявність системних властивостей) і методологічний (відповідність основним принципам організації й функціонування системи контролю), та прикладному, який у свою чергу поділяється на динаміку й статичку системи. Статика системи включає ресурсний (досконалість кадрового, методичного, технічного, фінансового забезпечення системи) та організаційний аспекти (рівень організації процесів контролю, тобто досконалість структури системи контролю, ступінь узгодженості, координованості дій виконавців контрольних процедур, створення адекватного контрольного середовища). Динаміка системи розглядається на функціональному рівні, який включає досконалість застосування операційно-процедурної технології контролю, досконалість використання методів обробки інформації щодо стану і руху підконтрольних об'єктів, комунікативну досконалість. Узагальнюючи свої дослідження В.Ф. Максимова стверджує, що якість внутрішнього економічного контролю проявляється через якість його процесів, спрямованих на якісне управління об'єктами контролю й усією економікою підприємства, наголошуючи на задоволенні вимоги оперативності: «Для ефективності контролю потрібно одержувати необхідну своєчасну оцінку стану і перспектив розвитку господарської діяльності при мінімальних затратах часу і зусиль»².

Оцінці ефективності запровадження внутрішньогосподарського контролю в підприємстві приділяють увагу економісти-практики. Зокрема, головний бухгалтер ТОВ «Паріс Мережі» К. Безверхий у процесі дослідження ефекту від запровадження внутрішньогосподарського контролю непрямих витрат промислових підприємств запропонував загальну методику оцінки ефективності внутрішньогосподарського контролю непрямих витрат промислового підприємства

¹ Корінько М. Д. Внутрішній контроль господарської діяльності підприємства: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М.Д. Корінько; за ред. проф. М. Д. Корінька. – Фастів: «Поліфаст», 2006. – 440 с.

² Максимова В.Ф. Вимоги до оцінки якості внутрішнього економічного контролю / В. Ф. Максимова // Бухгалтерський облік і аудит. – 2005. – № 7. – С. 56–61.

за бальною системою і дійшов висновку, що якість проведення внутрішньогосподарського контролю непрямих витрат підприємства залежить, передусім, від якості системи внутрішньогосподарського контролю підприємства в цілому. Оцінку якості процесу внутрішньогосподарського контролю непрямих витрат підприємства можна зробити тільки в порівнянні контрольних заходів за одними й тими самими критеріями (ознаками), що стосуються однакових об'єктів контролю¹.

Провівши порівняльний аналіз різних трактувань ученими-економістами поняття «контроль» та «економічний контроль», а також досліджуючи значення економічного контролю для мінімізації витрат і максимізації доходів підприємств В. Дерій вважає, що «...економічний контроль посідає чільне місце у системі контролю та спрямований на мінімізацію витрат і максимізацію доходів підприємств. Наскільки ефективним та якісним він буде для конкретного підприємства, залежить від його власників, керівників і спеціалістів». Він рекомендував підприємствам із метою підвищення ефективності контролю за їхніми доходами використовувати журнал щоденного контролю за реалізацією продукції та її оплатою, або журнал щоденного контролю за грошовими доходами і грошовими витратами підприємства², що наочно свідчить про налагодження оперативного контролю в підприємстві.

Важливою складовою системи економічного контролю вважає внутрішньогосподарський контроль розглядає Л. С. Шатковська, який здійснюють керівники підприємства, керівники структурних підрозділів, функціональні служби (відділи), спеціальні підрозділи контролю (ревізійна комісія), громадські організації. Вона вважає цей контроль найбільш оперативним і ефективним, який активно впливає на хід виробничого процесу та його результати, ведеться систематично, безперервно, на всіх ділянках виробничо-фінансової діяльності, охоплює всі сторони роботи підприємства. На ефективність внутрішньогосподарського контролю негативно впливає те, що не завжди контрольні функції

¹ Безверхий К. Ефективність або ефект від впровадження внутрішньогосподарського контролю непрямих витрат промислових підприємств / К. Безверхий // Бухгалтерський облік і аудит. – 2011. – № 2. – С. 36–47.

² Дерій В.А. Поняття і значення економічного контролю для мінімізації витрат та максимізації доходів підприємств / В. А. Дерій // Бухгалтерський облік і аудит. – 2011. – № 2. – С. 48–56.

чітко визначені й розподілені між функціональними службами та підрозділами, а також конкретними виконавцями, тому на сучасному етапі підвищення ролі внутрішньогосподарського контролю потребує пошуку ефективних шляхів його вдосконалення, зростання рівня кваліфікації керівників і спеціалістів.

Вивчаючи досвід організації економічного контролю країн із розвинутою економікою, Л. С. Шатковська переконана, що реорганізація старих структур економічного контролю та створення нових повинні ґрунтуватися на кращих зразках і перевіреному досвіді цивілізованого суспільства. Висока економічна ефективність зарубіжного контролю пояснюється, насамперед, його незалежністю й гласністю. Так, у Франції річні доповіді Рахункової палати Президенту і Парламенту публікують в офіційному журналі разом із відповідями заінтересованих міністерств. Вони широко обговорюються в пресі, що спонукає органи державної влади виправляти помилки, виявлені Рахунковою палатою. Аналогічно поставлена ця робота в Англії, Фінляндії, інших країнах. Вивчення й аналіз зарубіжного досвіду допоможуть у розв'язанні проблем з організації та методики проведення економічного (в тому числі й внутрішньогосподарського) контролю в Україні³.

Узагальнюючи погляди науковців стосовно ролі внутрішньогосподарського контролю в діяльності підприємств АПК та підвищення його ефективності, можна зробити наступні висновки:

в умовах переходу до ринкової економіки важливою є передусім сама організація внутрішньогосподарського контролю;

підвищення ефективності внутрішньогосподарського контролю напряму залежить від зростання рівня кваліфікації керівників і спеціалістів підприємства, а також від чіткого визначення й розподілу між функціональними службами та підрозділами, конкретними виконавцями їх контрольних функцій;

розглядаючи внутрішньогосподарський контроль як важливу функцію управління та складову частину управлінського циклу, важливим є встановлення зворотного зв'язку в процесі контролю і прийняття управлінських рішень;

³ Шатковська Л. С. Економічний контроль на сільськогосподарських підприємствах / Л. С. Шатковська. – К.: Урожай, 1994. – 272 с.

основними складовими підвищення ефективності внутрішньогосподарського контролю в підприємстві є його підсистеми (контроль точності та контроль якості), які підвищують систему управління діяльністю підприємства;

значну увагу в підвищенні ефективності внутрішньогосподарського контролю необхідно приділяти контролю якості, зокрема вимозі оперативності;

оцінка ефективності та якості внутрішньогосподарського контролю потрібна, на-

самперед, не для зовнішніх користувачів, а для керівництва підприємством у процесі прийняття управлінських рішень, і робити її можна тільки в порівнянні контрольних заходів за одними й тими самими критеріями (ознаками), що стосуються однакових об'єктів контролю;

висока економічна ефективність контролю (в тому числі й внутрішньогосподарського) досягається насамперед його незалежністю та гласністю.

Проаналізовано дослідження вчених економістів-аграрників стосовно ролі внутрішньогосподарського контролю в діяльності сільськогосподарських підприємств та підвищення його ефективності.

Проанализированы исследования ученых экономистов-аграрников о роли внутривладельческого контроля в деятельности сельскохозяйственных предприятий и повышении его эффективности.

An article analyses the researches of agrarian economists in the problems of internal control at agricultural enterprises and augmentation of its efficiency.

*

О.М. БАРИЛОВИЧ, кандидат економічних наук
Національний університет біоресурсів і природокористування України

Застосування DEA-аналізу в конкурентному бенчмаркінгу на прикладі молокопереробних підприємств

Одним із дійових інструментів удосконалення діяльності, які на даний час успішно застосовуються провідними зарубіжними і вітчизняними підприємствами з метою підвищення конкурентоспроможності, є бенчмаркінг.

Вагомий внесок у розвиток концепції та методології бенчмаркінгу здійснили зарубіжні й вітчизняні вчені, зокрема: Р. Кемп, М. Спендоліні, Г.Р. Райтер, Р. Рейдер, Р. Венетуччі, С. Кук, Г. Багієв, О. Михайлова, Н. Козак, Л. Савицька, Л. Місюра, Н. Хананова, О. Ареф'єва та ін. Проте цілком сформованої та адаптованої до українських умов теоретико-методологічної бази бенчмаркінгу, яка б відображала реалії української економіки, нині ще не існує.

Метою статті є визначення можливостей застосування методу DEA у ході проведення конкурентного бенчмаркінгу в молокопереробних підприємствах.

Як відомо, суть бенчмаркінгу полягає у запозиченні досвіду й адаптації найкращої практики для удосконалення діяльності підприємства, визначення його стратегій та перспектив подальшого розвитку. Процес бенчмаркінгу є чітко структурованим і містить ряд послідовних кроків: планування, вибір партнера, проектування, збір даних, аналіз, реалізація.

Основною метою етапу планування є визначення об'єкта бенчмаркінгу. Вибір об'єкта порівняння здійснюється зіставленням ключових факторів успіху і проблемних ділянок підприємства. Окрім того, на вибір об'єкта порівняння впливають наступні чинники: ступінь необхідності удосконалення цільового процесу; рівень внеску від поліпшення процесу в стратегію підприємства; розмір підвищення ефективності використання ресурсів компанії в результаті проведення бенчмаркінгових заходів; ділян-

основними складовими підвищення ефективності внутрішньогосподарського контролю в підприємстві є його підсистеми (контроль точності та контроль якості), які підвищують систему управління діяльністю підприємства;

значну увагу в підвищенні ефективності внутрішньогосподарського контролю необхідно приділяти контролю якості, зокрема вимозі оперативності;

оцінка ефективності та якості внутрішньогосподарського контролю потрібна, на-

самперед, не для зовнішніх користувачів, а для керівництва підприємством у процесі прийняття управлінських рішень, і робити її можна тільки в порівнянні контрольних заходів за одними й тими самими критеріями (ознаками), що стосуються однакових об'єктів контролю;

висока економічна ефективність контролю (в тому числі й внутрішньогосподарського) досягається насамперед його незалежністю та гласністю.

Проаналізовано дослідження вчених економістів-аграрників стосовно ролі внутрішньогосподарського контролю в діяльності сільськогосподарських підприємств та підвищення його ефективності.

Проанализированы исследования ученых экономистов-аграрников о роли внутривладельческого контроля в деятельности сельскохозяйственных предприятий и повышении его эффективности.

An article analyses the researches of agrarian economists in the problems of internal control at agricultural enterprises and augmentation of its efficiency.

*

О.М. БАРИЛОВИЧ, кандидат економічних наук
Національний університет біоресурсів і природокористування України

Застосування DEA-аналізу в конкурентному бенчмаркінгу на прикладі молокопереробних підприємств

Одним із дійових інструментів удосконалення діяльності, які на даний час успішно застосовуються провідними зарубіжними і вітчизняними підприємствами з метою підвищення конкурентоспроможності, є бенчмаркінг.

Вагомий внесок у розвиток концепції та методології бенчмаркінгу здійснили зарубіжні й вітчизняні вчені, зокрема: Р. Кемп, М. Спендоліні, Г.Р. Райтер, Р. Рейдер, Р. Венетуччі, С. Кук, Г. Багієв, О. Михайлова, Н. Козак, Л. Савицька, Л. Місюра, Н. Хананова, О. Ареф'єва та ін. Проте цілком сформованої та адаптованої до українських умов теоретико-методологічної бази бенчмаркінгу, яка б відображала реалії української економіки, нині ще не існує.

Метою статті є визначення можливостей застосування методу DEA у ході проведення конкурентного бенчмаркінгу в молокопереробних підприємствах.

Як відомо, суть бенчмаркінгу полягає у запозиченні досвіду й адаптації найкращої практики для удосконалення діяльності підприємства, визначення його стратегій та перспектив подальшого розвитку. Процес бенчмаркінгу є чітко структурованим і містить ряд послідовних кроків: планування, вибір партнера, проектування, збір даних, аналіз, реалізація.

Основною метою етапу планування є визначення об'єкта бенчмаркінгу. Вибір об'єкта порівняння здійснюється зіставленням ключових факторів успіху і проблемних ділянок підприємства. Окрім того, на вибір об'єкта порівняння впливають наступні чинники: ступінь необхідності удосконалення цільового процесу; рівень внеску від поліпшення процесу в стратегію підприємства; розмір підвищення ефективності використання ресурсів компанії в результаті проведення бенчмаркінгових заходів; ділян-

ка найнижчої задоволеності споживачів; ділянка найвищого тиску конкурентів; подальша придатність застосування зібраної інформації тощо.

Якщо метою підприємства не є здійснення внутрішнього бенчмаркінгу, то наступним етапом є вибір підприємств-партнерів з бенчмаркінгу. На цьому етапі існує необхідність детального вивчення характеристик даних підприємств і виділення тих із них, які найбільше підходять для подальшого конкурентного аналізу. Найважливішим моментом при цьому є визначення критеріїв, завдяки яким здійснюватиметься вибір. Такими критеріями можуть бути: обсяги виробництва, частка ринку, рентабельність, репутація, а також наявність і ступінь задоволення визначених підприємством ключових факторів успіху.

У випадку, якщо із об'єктивних причин не вдається здійснити звуження кола потенційних кандидатів, зважаючи на наявність великої кількості підприємств, які мають подібні параметри розвитку, їх порівняльний аналіз і визначення партнерів може бути здійснене з використанням формальних методів. З цією метою пропонуємо застосовувати DEA-аналіз.

Метод DEA (Data Envelopment Analysis) був розроблений у 1978 році Чарнсом, Купером і Родсом¹. DEA є непараметричним методом, сутність якого зводиться до того, що досліджується складний об'єкт з безліччю ресурсів (входів) і продуктів (виходів) та аналізується його діяльність у навколишньому середовищі². Даний підхід також може бути застосований для порівняльного аналізу діяльності підприємств, які витрачають кілька видів ресурсів для виробництва кількох видів продукції. Для кожного об'єкта дослідження визначається величина ефективності як відношення функції корисності, побудованої на виходах, до функції корисності, побудованої на входах³, після

чого виконується порівняння спостережень за допомогою вирішення оптимізаційної задачі лінійного програмування. За допомогою методу DEA, на основі емпіричних даних про ресурси і випуск, будується межа виробничих можливостей підприємств, відповідно до якої здійснюється порівняння і визначення найбільш ефективних із них, а також міри віддаленості інших господарюючих суб'єктів від "найкращих практик". Перевага методу полягає у тому, що він припускає одночасне використання як вартісних, так і натуральних величин, завдяки чому можна узагальнювати численні різні вхідні й вихідні параметри.

Залежно від особливостей виробничих систем, у межах методу DEA розглядаються два типи моделей: вхідноорієнтовані, тобто орієнтовані на мінімізацію витрат ресурсів, і вихідноорієнтовані, тобто орієнтовані на максимізацію обсягу випуску. З метою визначення й порівняння ефективності використання підприємствами наявних ресурсів доцільно застосовувати вхідноорієнтовану модель. У цьому разі можливі два варіанти: здійснення аналізу в умовах постійної (CRS) або змінної (VRS) віддачі від масштабу.

CRS модель, як правило, застосовується тоді, коли всі підприємства функціонують у умовах оптимального масштабу. В іншому випадку використовується VRS модель, яка, крім того, дає змогу здійснювати бенчмаркінг проти підприємств подібного розміру. Якщо існує необхідність у здійсненні бенчмаркінгу проти підприємства, що значно менше (чи більше), ніж власне, використовується CRS DEA-модель⁴.

Формальний вигляд DEA-моделі, що враховує ефект масштабу, можна представити формулою:

$$\begin{aligned} & \min_{\theta, \lambda} \theta, \\ & \text{де } -y_i + Y\lambda \geq 0, \\ & \theta x_i - X\lambda \geq 0, \\ & NI' \lambda = 1 \\ & \lambda \geq 0, \end{aligned}$$

де θ – показник технічної ефективності i -ї фірми; λ – вектор констант розмірністю $N \times 1$, що являє собою вагові значення; x_i та y_i – век-

¹ Charnes A. Measuring the Efficiency of Decision Making Units / Charnes A., Cooper W.W., Rhodes E. // *European Journal of Operational Research*. – 1978. – №2 (6). – Pp. 429-444.

² Гончарук А. Новий підхід до управління ефективністю у промисловості України / Гончарук А. // *Економіка України*. – 2006. – № 11. – С. 40.

³ Farrel M.J. The measurement of productive efficiency / Farrel M.J. // *Journal of the Royal Statistical Society. Series A. General* 125. Part 2. – P. 256.

⁴ Coelli T. An Introduction to Efficiency and Productivity Analysis / Tim Coelli, D. S. Prasada Rao, George E. Battese. – Boston: Kluwer Academic Publishers, 1998. – P.223.

тори, що відображають інформацію про ресурси (К) і випуски (М) кожної із N фірм; X – матриця ресурсів розмірністю $K \times N$; Y – матриця випуску розмірністю $M \times N$.

Для прикладу розрахунку технічної ефективності із визначенням підприємств-лідерів відповідно до методу DEA нами було розглянуто показники діяльності тридцяти молокопереробних підприємств. Як входи (ресурси) моделі використано такі показники, як середньооблікова чисельність працівників, матеріальні витрати на виготовлення продукції, середньорічна вартість основних засобів виробничого призначення. Виходом

моделі є виручка від реалізації продукції. Розрахунки здійснювались із використанням програмного продукту DEAP.

Узагальнені дані розрахунків, наведені в таблиці 1, показують, що технічно ефективними за VRS DEA-моделлю є одинадцять підприємств, чотири із яких – №6, №9, №11, №19 (ВАТ „Городищенський маслозавод”, ВАТ „Богодухівський молокозавод”, ВАТ „Острозький молокозавод” і ВАТ „Балтський молокозавод”) є також ефективними за CRS DEA-моделлю і, відповідно, за масштабом.

1. Узагальнені дані розрахунків за DEA-моделлю¹

Показник	Порядкові номери ефективних підприємств ⁵	Кількість ефективних підприємств	Середнє значення показника ефективності
CRS DEA-модель	6, 9, 11, 19	4	0,533
VRS DEA-модель	5, 6, 7, 9, 11, 17, 19, 21, 22, 26, 28	11	0,756
Ефективність масштабу	6,9,11,19	4	0,720

Складено за результатами власних розрахунків на основі даних річної звітності підприємств.

Можливості програмного продукту DEAP дають змогу також для технічно неефективних підприємств визначити такі, що є найближчими за розмірами і, водночас, знахо-

дяться на кривій виробничих можливостей, тобто є ефективними. Їх можна використати як партнерів із бенчмаркінгу (відповідні дані наведено у табл. 2).

2. Визначення підприємств, які можуть стати партнерами з бенчмаркінгу²

Підприємства, технічно неефективні за VRS DEA-моделлю	Порядкові номери підприємств, що можуть бути використані як партнери з бенчмаркінгу
ВАТ „Хорольський молококонсервний комбінат дитячих продуктів”	6, 19, 22
ВАТ „Христинівський молокозавод”	6, 21
ВАТ „Молочноконсервний комбінат” (м. Тальне)	6, 11, 17
ВАТ „Звенигородський сироробний комбінат”	22, 19, 6
ВАТ „Нововодолазький молокозавод”	17, 26
ВАТ „Валківський молокозавод”	6, 17, 26
ВАТ „Івано-Франківський міськмолокозавод”	6, 26
ВАТ „Криворізький міськмолокозавод №1”	19, 28, 6
ВАТ „Могилів-Подільський молокозавод”	6, 11, 26
ВАТ „Вапнярський молокозавод”	19, 28, 6
ВАТ молокозавод „Самбірський”	6, 26, 11, 17
ВАТ „Буський молокозавод”	6, 26, 11
ВАТ „Овруцький молочноконсервний комбінат”	28, 19, 6
ВАТ „Летичівський маслозавод”	6, 11, 26
ВАТ „Новокаховський маслозавод”	6, 11, 26
ВАТ „Чаплинський маслосирзавод”	28, 9, 11
ВАТ „Новотроїцький маслосирзавод”	22, 6
ВАТ „Сарненський маслоробний комбінат”	6, 26
ВАТ „Решетилівський маслозавод”	22, 19, 6

Складено за результатами власних розрахунків.

Одержані дані дають можливість обрати саме ті підприємства, які, за умови згоди на

проведення партнерського конкурентного бенчмаркінгу, могли б стати еталоном для

¹ №5 – ВАТ „Корсунь-Шевченківський маслосирзавод”, №6 – ВАТ „Городищенський маслозавод”, №7 – ВАТ „Канівський маслосирзавод”, №9 – ВАТ „Богодухівський молокозавод”, №11 – ВАТ „Острозький молокозавод”, №17 – ВАТ „Новомиколаївський молокозавод”, №19 – ВАТ „Балтський молочноконсервний комбінат дитячих продуктів”, №21 – ВАТ „Білокриницький маслосирзавод”, №22 – ВАТ „Жашківський маслозавод”, №26 – ВАТ „Цюрупинський маслозавод”, №28 – ВАТ „Красноградський маслосирзавод”

² Див. виноску табл.1.

удосконалення діяльності. Подальший ретельний аналіз діяльності підприємств-еталонів уможливило виявити стратегічні пріоритети розвитку власного підприємства, які можуть стати основою формування портфеля його стратегій.

Запропоновано використання методу DEA під час проведення конкурентного бенчмаркінгу, визначено можливості його застосування на прикладі молокопереробних підприємств.

Предложено использование метода DEA в процессе проведения конкурентного бенчмаркинга, определены возможности его применения на примере молокоперерабатывающих предприятий.

Exercise of DEA method under competitive benchmarking procedure is proposed, possibilities of its application on milk processing enterprises as an example are determined.

*

**І.М. ЗЕЛІСКО, кандидат економічних наук, доцент
Національний університет біоресурсів і природокористування України**

Економічна сутність інтеграції в аграрній сфері

Посткризовий розвиток сучасної світової господарської системи сприяє подальшому розвитку інтеграційних процесів, пошуку нових засад, форм, видів і напрямів інтеграції. В умовах фінансової нестійкості, економічних протиріч та невизначеностей світової економіки виникають нові можливості й зароджуються стимули для розвитку інтеграції. В розв'язанні економічних проблем аграрної сфери важливого значення набувають інтеграційні процеси, що є потужним чинником прогресивного розвитку продуктивних сил і подальшого вдосконалення виробничих відносин.

Дослідженням різноманітних аспектів інтеграції та розвитку інтеграційних процесів в аграрній сфері приділено увагу в працях багатьох науковців. Значний науковий базис створено такими вченими, як В.Г. Андрійчук, В.І. Власов, Ю.С. Коваленко, М.Ю. Коденська, О.В. Крисальний, І.І. Лукінов, М.Й. Малік, П.Т. Саблук, М.Й. Хорунжий, В.В. Юрчишин. Проте багато аспектів цієї проблематики залишаються предметом дискусій і потребують подальшої розробки.

Практика господарювання економічних суб'єктів пов'язана з виникненням, розвитком та вдосконаленням різноманітних видів,

форм і шляхів інтеграції. Важливим напрямом стійкого функціонування й розвитку аграрної сфери України є розвиток агропромислової інтеграції. Переформатування характеру відносин між учасниками інтеграції відбувається в результаті еволюційних перетворень і трансформацій економічних процесів, що приводить до заміни традиційних економічних механізмів новими, краще адаптованими до мінливих економічних реалій.

В Оксфордському англійському словнику на початку XVII ст. інтеграція трактувалася з погляду логіки як одне ціле, яке сформоване з усіх його частин. Пізніше, в 1700 році, змістове наповнення цього терміна набуває результативних ознак певних дій. Під інтеграцією розуміють дію або процес становлення композита як цілого шляхом об'єднання окремих частин або елементів, комбінація в інтегральне ціле¹. В Українській Радянській енциклопедії зазначалося, що інтеграція (від латинської *integratio* – відновлення та *integer* – цілий) – об'єднання в ціле раніше ізольованих частин. Поняття «інтеграція» в науці пов'язують із ученим Г. Спенсером (1857), який трактував процес утворення живих систем механістично, зводячи його до механічного об'єднання (інтег-

¹ Integration. The Oxford English Dictionary V.V.- Oxford: Clarendon Press, 1970.- P.287.

удосконалення діяльності. Подальший ретельний аналіз діяльності підприємств-еталонів уможливило виявити стратегічні пріоритети розвитку власного підприємства, які можуть стати основою формування портфеля його стратегій.

Запропоновано використання методу DEA під час проведення конкурентного бенчмаркінгу, визначено можливості його застосування на прикладі молокопереробних підприємств.

Предложено использование метода DEA в процессе проведения конкурентного бенчмаркинга, определены возможности его применения на примере молокоперерабатывающих предприятий.

Exercise of DEA method under competitive benchmarking procedure is proposed, possibilities of its application on milk processing enterprises as an example are determined.

*

***І.М. ЗЕЛІСКО, кандидат економічних наук, доцент
Національний університет біоресурсів і природокористування України***

Економічна сутність інтеграції в аграрній сфері

Посткризовий розвиток сучасної світової господарської системи сприяє подальшому розвитку інтеграційних процесів, пошуку нових засад, форм, видів і напрямів інтеграції. В умовах фінансової нестійкості, економічних протиріч та невизначеностей світової економіки виникають нові можливості й зароджуються стимули для розвитку інтеграції. В розв'язанні економічних проблем аграрної сфери важливого значення набувають інтеграційні процеси, що є потужним чинником прогресивного розвитку продуктивних сил і подальшого вдосконалення виробничих відносин.

Дослідженням різноманітних аспектів інтеграції та розвитку інтеграційних процесів в аграрній сфері приділено увагу в працях багатьох науковців. Значний науковий базис створено такими вченими, як В.Г. Андрійчук, В.І. Власов, Ю.С. Коваленко, М.Ю. Коденська, О.В. Крисальний, І.І. Лукінов, М.Й. Малік, П.Т. Саблук, М.Й. Хорунжий, В.В. Юрчишин. Проте багато аспектів цієї проблематики залишаються предметом дискусій і потребують подальшої розробки.

Практика господарювання економічних суб'єктів пов'язана з виникненням, розвитком та вдосконаленням різноманітних видів,

форм і шляхів інтеграції. Важливим напрямом стійкого функціонування й розвитку аграрної сфери України є розвиток агропромислової інтеграції. Переформатування характеру відносин між учасниками інтеграції відбувається в результаті еволюційних перетворень і трансформацій економічних процесів, що приводить до заміни традиційних економічних механізмів новими, краще адаптованими до мінливих економічних реалій.

В Оксфордському англійському словнику на початку XVII ст. інтеграція трактувалася з погляду логіки як одне ціле, яке сформоване з усіх його частин. Пізніше, в 1700 році, змістове наповнення цього терміна набуває результативних ознак певних дій. Під інтеграцією розуміють дію або процес становлення композита як цілого шляхом об'єднання окремих частин або елементів, комбінація в інтегральне ціле¹. В Українській Радянській енциклопедії зазначалося, що інтеграція (від латинської *integratio* – відновлення та *integer* – цілий) – об'єднання в ціле раніше ізольованих частин. Поняття «інтеграція» в науці пов'язують із ученим Г. Спенсером (1857), який трактував процес утворення живих систем механістично, зводячи його до механічного об'єднання (інтег-

¹ Integration. The Oxford English Dictionary V.V.- Oxford: Clarendon Press, 1970.- P.287.

рації) та комбінації складових елементів¹. У Новій економічній енциклопедії інтеграція інтерпретується як взаємозв'язаність, системне поєднання в єдине ціле, відповідно, процес встановлення таких зв'язків, зближення, об'єднання організацій, галузей, регіонів або країн².

Тлумачення інтеграції в словниках і енциклопедіях представлено як об'єднання окремих частин в єдине ціле. Застосування терміна «інтеграція» поширене в багатьох науках та сферах суспільного життя. Це поняття застосовується в механіці, економіці, політиці, соціології, біології, лінгвістиці тощо. Проте поширеного застосування останніми роками набуває економічна інтеграція в межах окремих країн і міжнародна економічна інтеграція. Так, економічна інтеграція презентується як свідомо й плановірно регульований процес міжнародного поділу праці, зближення економіки та формування сучасної високоефективної структури національних господарств, поступове зближення й вирівнювання рівнів їх економічного розвитку, формування глибоких і стабільних зв'язків у галузях економіки, науки та техніки, розширення й зміцнення міжнародного ринку цих країн, удосконалення товарно-грошових відносин³.

Термін «інтеграція» за своїм змістовим наповненням має певну схожість із поняттям «кооперація», тому що їхня сутність розкривається через зближення та поєднання різноманітних складових. При цьому кооперація представлена виробничими зв'язками підприємств, що функціонують у суміжних галузях і беруть участь у спільному виробництві певного продукту. Проте зв'язки, що виникають під час кооперації між сферами й галузями направлені на розв'язання внутрішніх проблем та задоволення потреб. Відмінністю інтеграції від кооперації є формування взаємозалежного й взаємовигідного об'єднання, яке забезпечує задоволення інтересів та одержання кращих економічних, фінансових і соціа-

льних результатів для членів інтеграційної структури.

Розвиток агропромислової інтеграції відбувається в контексті формування механізму об'єднання учасників агропромислового виробництва в єдину господарську структуру в процесі здійснення економічних відносин у результаті існування виробничих зв'язків та поєднання технологічних процесів із метою сталого розвитку інтегрованого формування.

Характеризуючи причини виникнення й функціонування інтеграції, академік П.Т. Саблук зазначає, що термін «інтеграція» охоплює широке коло різноманітних економічних явищ і процесів зближення, пристосування, узгодження діяльності й навіть об'єднання підприємств та підприємців з метою стабілізації ринкового середовища і підвищення на цій основі результатів господарювання⁴. Зміст об'єднувальних засад інтеграції розкриває наступне визначення: «Інтеграція – це об'єднання ресурсів та підприємницького хисту взаємозв'язаних ланок АПК»⁵.

В.Г. Андрійчук, розглядаючи сутність агропромислової інтеграції, зазначає, що слово «інтеграція» походить від латинського й означає поєднання окремих частин в єдине ціле. Коли йдеться про агропромислову інтеграцію в широкому розумінні цього слова, мають на увазі розвиток виробничих і економічних зв'язків між галузями та підприємствами агропромислового комплексу, які пов'язані між собою технологічно й об'єктивно орієнтовані на виробництво кінцевої продукції із сільськогосподарської сировини⁶.

Заслуговує на увагу визначення інтеграції для агропродовольчого сектору Е.М. Крилатих: «Агроекономічна інтеграція – сукупність процесів вирівнювання, зближення і злиття суб'єктів ринкової діяльності в агропродовольчій системі з метою підвищення їх конкурентоспроможності та забезпечення продовольчої безпеки країни». В цьому визначенні виділяються дві важливі складові:

¹Украинская Советская Энциклопедия. Т. 4. – К.: Главная редакция Украинской Советской энциклопедии, 1980. – С. 287.

²Новая экономическая энциклопедия. – М.: ИНФРА, 2006. – С. 181.

³Білик Ю.Д. Проблеми інтеграції економіки України у світове господарство / Ю.Д. Білик. – К.: Урожай, 2004. – С. 5.

⁴Саблук П. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд в майбутнє [в 3-х томах. Т. 2] / Петро Саблук. – К.: Інститут аграрної економіки, 2001. – С. 181.

⁵Макроекономічний аналіз аграрного ринку України / [Ю.С. Коваленко, І.В. Охріменко, І.М. Зеліско та ін.]. – К.: «ЛОГОС», 2005. – С. 70.

⁶Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств: підручник / В.Г. Андрійчук. – К.: ІЗМН, 1996. – С. 402.

конкурентоспроможність і продовольча безпека з метою об'єднання макро- та мікро-економічного рівнів інтеграції, тобто ринкова діяльність суб'єктів господарювання й державне регулювання¹.

Агропромислова інтеграція передусім позитивно впливає на сільськогосподарського товаровиробника, створює умови для поліпшення його економічного становища, сприяє зближенню, кращому пристосуванню його до переробних підприємств. З цього приводу Л.О. Попова відзначає, що розвиток інтеграції стимулює виробництво. Зменшується ризик як для виробника, так і для переробника, який пов'язаний з невизначеністю ринку².

С.В. Ядчук стверджує: «Відомо (це підтверджує світовий досвід), що найбільший прибуток у загальному технологічному ланцюгу виробництва одержує той, хто стоїть біля кінцевого продукту. Сільське господарство одержує невелику частину від загального «пирога» за залишковим принципом. Необхідно, щоб підприємства перетворились у партнерів, які працюють на досягнення єдиної мети»³.

Ю.О. Нестерчук під аграрно-промисловою інтеграцією розуміє цілеспрямований процес зближення інтересів, зміцнення виробничо-господарських зв'язків та відносин прямих і опосередкованих учасників агропромислового відтворювального процесу. До групи прямих учасників відтворення сільськогосподарської продукції належать юридичні й фізичні особи, які забезпечують технологічні процеси з виробництва сільськогосподарської продукції та сировини. До опосередкованих учасників віднесені підприємства, що виконують допоміжні й обслуговуючі функції, а також органи державного та господарського управління АПК⁴.

Є.Ф. Злобин представляє інтеграцію як поняття, що означає не тільки об'єднання основних частин в єдине ціле, але й сам процес, що приводить до такого об'єднання. Разом із цим це і процес концентрації зусиль

різноманітних підсистем (підрозділів) для досягнення поставлених цілей⁵.

Наведені визначення ілюструють інваріантність розуміння економічної сутності та природи інтеграції, для чого застосовуються як синоніми наступні дефініції: об'єднання, комбінація, взаємозв'язаність, зближення, процес, пристосування, узгодження, злиття, вирівнювання, консолідація, концентрація, централізація тощо.

Характерною ознакою сучасної системи господарювання є різноманітність видів, форм, сфер, масштабів інтеграції. Е.М. Крилатих із цього приводу вважає, що необхідно виділити три ознаки і відповідно три типи класифікації. Як ознаки класифікації вибрано: сфери, масштаби (рівні) і форми інтеграції.

Сфера інтеграції – це профілюючий вид діяльності суб'єктів, що беруть участь в інтеграції. За цією ознакою розрізняють: виробничу, фінансову, торгову, соціальну, природоохоронну, управлінську, науководослідну, освітню, інформаційно-консультаційну та інші види діяльності, а також відповідні їм класи (типи) агроекономічної інтеграції.

Інтеграційні процеси можуть відбуватися в межах однієї сфери – виробничої або у суміжних – виробничо-торговельній. Вважається, що найважчим є процес інтеграції суб'єктів багатьох різних сфер діяльності. Деякі агрохолдинги об'єднують кілька видів підприємств: сільськогосподарських, переробних, торгових, будівельних і навіть дослідних. В інтеграційних процесах переважають вертикальні структури (від виробництва сільськогосподарської сировини до реалізації кінцевої продукції) або горизонтальні, що об'єднують організації одного типу: тільки сільськогосподарські або тільки переробні підприємства.

Рівні або масштаби інтеграції: мікрорівень (у середині організації, між організаціями); мезорівень (регіональна, міжрегіональна інтеграція); макрорівень (інтеграція у середині держави, міждержавна, світова інтеграція).

¹ Крылатых Э.Н. Теоретико-методические основы изучения современной агроэкономической интеграции / Э.Н. Крылатых // Рыночная интеграция в агропромышленном секторе, тенденции, проблемы, государственное регулирование. – М.: ВИАПИ им. А.А. Никонова: «Энциклопедия российских деревень», 2010. – С. 3 – 6.

² Попова Л.А. Вертикальная интеграция в фермерских кооперативах развитых капиталистических стран / Л.А. Попова. – М.: ВНИИТЭИСХ, 1981. – С. 27.

³ Ядчук С.В. Господарський механізм аграрних формувань: навч. посіб. / С.В. Ядчук. – Луцьк: Надтир'я, 1996. – С. 88.

⁴ Нестерчук Ю.О. Інтеграційні процеси в аграрно-промисловому виробництві / Ю.О. Нестерчук // Умань: Видавель «Сочинський», 2009. – С.29-30.

⁵ Злобин Е.Ф. Управление агропромышленным холдингом / Е.Ф. Злобин. – М.: Агропрес, 2001. – С.5.

Форми інтеграції – інституціональні та організаційно-управлінські основи діяльності інтегрованих структур в агропродовольчому секторі з урахуванням особливостей профільної сфери й масштабів їх діяльності. У виробничій сфері найчастіше це агрохолдинги¹.

Розрізняють два види інтеграції – вертикальну та горизонтальну, де критерієм поділу виступає склад учасників інтеграційного процесу. Якщо всі вони належать до однієї сфери агропромислового виробництва, інтеграцію називають горизонтальною.

При вертикальній інтеграції взаємодіють підприємства різних сфер агропромислового комплексу: виробники сільськогосподарської продукції й переробники цієї продукції. Інтеграційні процеси сприяють чіткому відокремленню продовольчих підкомплексів, стабілізують склад підприємств, зв'язки між ними, цим самим значно зміцнюють його.

У процесі інтеграції через сфери агропромислового комплексу проходить вироблена в сільському господарстві продукція на шляху до кінцевого споживача. За таких умов можуть існувати два варіанти організації обмінних процесів: продаж і купівля продукції кожною сферою послідовно з виходом до кінцевого споживача в торговельній ланці; об'єднання всіх ланок агропромислового виробництва й перетворення їх на сукупного продавця кінцевої продукції кінцевому споживачеві.

Другий варіант демонструє сучасну світову тенденцію, яка притаманна нинішньому стану розвитку ринкової економіки в Україні. Цей процес полягає в тому, що ланки агропромислового виробництва утворюють один суб'єкт ринкових відносин, тобто кілька суб'єктів інтегруються. Інтегровані ланки змінюють економічні відносини з метою переходу до формування своїх доходів за рахунок грошових надходжень від реалізації продукції кінцевому споживачеві. Завдяки цьому способу забезпечується постійний потужний вплив кінцевого споживача на обсяги, якість, асортимент і ціни кінцевої продукції. Вертикальна інтеграція

сприяє стриманню зростання цін кінцевого продажу, що забезпечує становлення соціальних аспектів ринку без порушення економічних інтересів партнерів агропромислового виробництва.

Заміна стихійних ринкових відносин урегульованими й більш керованими стабілізує економічне становище суб'єктів господарювання. В такий спосіб інтегровані структури мають більше гарантій збуту та одержання доходів. При цьому інтегратор визначає вимоги для всіх інтегрованих ланок щодо мінімізації виробничих витрат, собівартості продукції, поліпшення якості в кожній ланці та асортименту кінцевої продукції.

Інтеграційні процеси здійснюються за різноманітними напрямками, функціонують у різних видах та організаційно-економічних формах. Внутрішній зміст інтеграції визначає її напрям. Вертикальна інтеграція за напрямом буває виробничою (взаємодія сільськогосподарських і переробних підприємств чи виробництв при виробництві сільськогосподарської продукції, яка надходить на промислову переробку); маркетинговою (збут виробленої продукції та постачання її учасникам необхідних засобів виробництва); комплексною, яка поєднує в собі вказані напрями.

Економічно-правовий статус інтегрованих структур визначає його організаційно-економічні форми. Заслужують на увагу пропозиції Л.І. Грицюк щодо класифікації форм вертикальної інтеграції. Можливі такі форми інтеграції: повна – існує за рахунок засобів виробництва, які належать одному власнику; акціонерна – формування створюється на акціонерній основі; контрактна – юридичні особи інтегруються на базі контракту; партнерська – формування, яке базується на усній домовленості без документального підтвердження; кооперативна – створюється із кооперативів відповідно до профілю (переробні, маркетингові); громадська – являє собою неформальні громадські об'єднання².

Виходячи з розглянутих визначень понять «інтеграція» та «агропромислова інтеграція» вважаємо, що агропромислова інтеграція – це

¹ Крылатых Э.Н. Теоретико-методические основы изучения современной агроэкономической интеграции / Э.Н. Крылатых // Рыночная интеграция в агропромышленном секторе, тенденции, проблемы, государственное регулирование. – М.: ВИАПИ им. А.А. Никонова: «Энциклопедия российских деревень», 2010. – С. 3 – 6.

² Грицюк Л.И. Агропромышленная интеграция в странах-членах СЭВ и социально-экономические изменения в сельском хозяйстве / Л.И. Грицюк. – М.: ВНИИТЭИСХ, 1978. – С.11.

об'єднання ресурсів і підприємницького хисту суб'єктів господарювання з метою підвищення результативності діяльності та ефективності використання фінансових ресурсів агропромислового альянсу.

Поняття «інтеграція» є глибокозмістовним, багатоаспектним і містким. У дослідженнях інтеграції багатьма вченими проявляється узагальнюючий тренд – сутність, види й форми, функції, властивості та характеристики об'єкта дослідження розглядаються і презентуються відповідно до наявного фінансового середовища й визначеної мети дослідження. Причому така тенденція є характерною як за часів адміністративної, так і для сучасної трансформаційної економіки.

Розвиток інтеграційних процесів є відповідною реакцією суб'єктів господарювання на вимоги ринкового економічного середовища. Особливо важливим є поєднання та взаємодія ринкових, вільних принципів господарювання зі свідомою й цілеспрямованою організацією виробництва. Саме агропромислова інтеграція відіграє організаційну роль у ринкових економічних відносинах, формує протипагу дестабілізуючому впливу стихійного ринку. Вдосконалення економічних відносин між суб'єктами агропромислової інтеграції – це закономірний та об'єктивний процес сучасного суспільного виробництва і важлива інституціональна складова економічної системи.

📖 Розглянуто генезис поняття «інтеграція», проаналізовано особливості підходів до його трактування. Розкрито роль інтеграції в агропромисловому виробництві.

📖 Рассмотрен генезис понятия «интеграция», проанализированы особенности подходов к его трактовке. Раскрыта роль интеграции в агропромышленном производстве.

📖 Genesis of concept «integration» is considered. The main interpretational approaches towards «integration» are analysed. The role of integration in agro-industrial production of Ukraine is studied.

* * *

*М.Й. МАЛІК, доктор економічних наук, професор, академік НААН
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»
Л.В. ЗАБУРАННА, кандидат економічних наук, доцент
ПВНЗ «Європейський університет»*

Сільський аграрний туризм як чинник розвитку сільських територій

Сучасний стан розвитку аграрної сфери України свідчить про те, що останнім часом на селі спостерігається посилення негативних процесів: катастрофічне скорочення чисельності сільського населення; поглиблення процесів старіння селян; посилення вже існуючих соціальних проблем; відмирання сільської культури, традицій, звичаїв. Лише сільськогосподарське виробництво та сільськогосподарська зайнятість не в змозі забезпечити належний рівень доходів як основи для створення якісних умов життя селян, тому існує об'єктивна необхідність диверсифікації сільської економіки. Досвід провідних країн світу показує, що розв'язання проблем сільських територій лежить у площині розширення позааграрних напрямів діяльності, серед яких важлива роль відводиться сільському аграрному туризму, який у більшості країн розглядається як невід'ємна складова частина комплексного соціально-економічного розвитку села та як один із засобів розв'язання багатьох сільських проблем. За визнанням експертів Всесвітньої туристичної організації (UNWTO), сільський туризм – найдинамічніший сектор світового туристичного господарства. Обсяги надання агро-туристичних послуг у постіндустріальних країнах у 2-4 рази перевищують зростання готельної бази й курортного сервісу в цих країнах. У світі найбільшого розвитку сільський туризм досяг у країнах Північної Америки та Європи. Так, ЄС розглядає сільський зелений туризм як визначальний чинник розвитку сільських територій і спосіб «прив'язки» трудових ресурсів до проживання й праці в сільській місцевості¹.

Дослідженням питання розвитку сільського аграрного туризму в контексті соціально-економічної розбудови сільських територій присвячені праці В.П. Васильєва, В.В. Гловацької, А.Ю. Єременко, Т.П. Кальної-Дубінюк, С.В. Мельниченко, Л.А. Мерлян, М.Й. Рутинського, В.К. Терещенка та інших. Незважаючи на це, ряд аспектів цієї актуальної проблеми в сучасних економічних умовах залишаються недостатньо вивченими і потребують більш глибоких досліджень.

Метою статті є узагальнення результатів дослідження та опрацювання пропозицій щодо нормативно-правового врегулювання всіх складових економічних відносин у сфері сільського аграрного туризму, його виокремлення з-поміж інших видів туризму, враховуючи, що цей вид діяльності сільського населення тісно пов'язаний із сільським господарством, причому такою формою його ведення, при якій сільськогосподарська діяльність є органічною складовою повсякденного життя надавача туристичних послуг, а сам він є носієм відповідних традицій, звичаїв, культури тощо. Крім того, необхідно привернути увагу науковців, держави і громадськості до важливих питань соціально-економічного розвитку сільських територій за допомогою інноваційних видів діяльності в аграрній сфері, а саме туристичної підприємницької.

Вивчаючи вітчизняні теоретичні дослідження вчених у сфері сільського туризму слід зазначити, що багато авторів давали опис сільського зеленого туризму, його сутності й актуальності для України, проте сам термін «сільський аграрний туризм» не знайшов свого відображення в їхніх працях. На основі узагальнення наукових праць з даного питання, пропонуємо наступне ви-

¹ Кузик С.П. Теоретичні проблеми туризму: суспільно-географічний підхід : монографія / С.П. Кузик. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010.

значення: *сільський аграрний туризм* – це вид туризму, який передбачає тимчасовий виїзд особи з місця проживання в сільську місцевість із залученням приватного сектору для розміщення з метою відпочинку, рекреації, регенерації та (чи) релаксації. Також нами виділено три різновиди нинішнього сільського аграрного туризму в Україні: агротуризм; сільський зелений (відпочинковий) туризм; екотуризм.

Перші паростки розвитку сільського туризму в Україні з'явилися в середині 90-х років ХХ ст. Відтоді його популяризацією займається створена 1996 року Спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні. Уже шість років поспіль у Києві проводяться всеукраїнські виставки-ярмарки сільського туризму. Так, поступово сільський туризм з екзотичного, маловідомого виду перетворюється на один із можливих варіантів активізації господарського розвитку проблемних територій. Регіональні представництва Спілки сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні станом на 2012 рік просувають більше 680 садіб загальною місткістю понад 7 тис. місць, які щорічно приймають понад 870 тис. осіб¹. Водночас за даними Міністерства культури України офіційно зареєстровано близько трьох тисяч садіб, які надають послуги сільського зеленого туризму². Хоча потенціал розвитку сільського аграрного туризму значно більший – у селах України нараховується 6,3 млн житлових будинків, з яких 98% – у приватній власності. Майже 1 млн будинків потенційно можуть приймати туристів. Середньорічна чисельність працездатного населення, що проживає в сільській місцевості, становить 6,4 млн осіб, значна частка яких не працевлаштована або зайнята частково. За даними фахівців, кожне десяте особисте селянське господарство має можливість надавати послуги у сфері сільського туризму³.

¹ Матеріали сайту “Спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні”. Офіційна веб-сторінка: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.greentour.com.ua>.

² Матеріали сайту Міністерства культури України. ДЗК Випуск 6/6 2009 р. Особливості розвитку зеленого туризму в Україні (оглядова довідка за матеріалами преси). Офіційна веб-сторінка: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/183838>

³ Купчак П.М. Сільський туризм як один із напрямів розвитку підприємництва на селі / Л. В. Дейнеко, І. О. Іртішева, П. М. Купчак // Актуальні проблеми, сучасний стан та перспективи розвитку індустрії туризму в Україні та Польщі: матеріали третьої міжнар. наук.-практ. конф., 8–9 жовт. 2009 р., Житомир. [за ред. І. В. Сауха]. – Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2009. – С. 59–63.

Україна має значні природні, кліматичні та рекреаційні ресурси для розвитку сільського аграрного туризму, оцінку яких у нашій державі лише почали здійснювати. Майже 15% території це зони відпочинку, гірські й приморські ландшафти, придніпровські зелені зони, де чисті ріки, повітря, гори, де збережені національні традиції, фольклор, музеї, церкви й інші прекрасні архітектурні пам'ятники. Історично сформувалося більше 500 населених пунктів, які мають унікальну історико-культурну спадщину. Охороняється державою близько 30 національних і регіональних парків та садіб відомих діячів української культури. Видатними є лікувальні ресурси – понад 400 джерел мінеральних вод і більше 100 родовищ цілющих вод, які є унікальними не тільки для України, але й для Європи. Проведені дослідження виявили, що кожний регіон України характеризується своїм напрямом розвитку сільського туризму. Водночас в Україні «приймаюча» сторона сільського аграрного туризму зосереджена в традиційних для даного виду туризму регіонах: Карпати, Крим і Приазов'я, де й сконцентровано приблизно 90% сільських туристичних садіб.

Західний регіон посідає провідне місце. Найбільш популярним є район Карпат у чотирьох областях, до яких він входить, – Івано-Франківська, Закарпатська, Львівська та Чернівецька. Основне, що приваблює тут під час відпочинку: взимку – гірські лижі, можливість зустріти Новий рік та різдвяні свята; влітку – незвичайні ландшафти, чисте повітря, вода гірських рік. Найпопулярніші центри зеленого туризму в Карпатах: Яремча, Татарів, Верховина, Косів, Путила, Вишня, Яблунниця, Ясиня, Рахів, Сколе, Славко.

Другим за популярністю є *південний регіон*. «Родзинкою» Криму є його багатоетнічність. Завдяки сільському зеленому туризму можна познайомитися із життям общин кримських татар, болгар, німців, греків, їхньою культурою та побутом, скуштувати страви традиційних кухонь і, звісно, відвідати відомі пам'ятники природи й культури. Найбільш популярні центри зеленого туризму в Криму: Алушта, Форос, Мухалатка, Коктебель, Партеніт, Рибаче, Лобанівка, Чернопольє, Олександрівка.

Необхідність і пріоритетність розвитку сільського аграрного туризму в усіх регіонах України зумовлені такими обставинами:

1) розвиток сільського аграрного туризму стимулює мале підприємництво, що надзвичайно позитивно впливає на оздоровлення сільської економіки в усіх регіонах України;

2) регіони України володіють недостатньо освоєним рекреаційним потенціалом, що потребує пошуку альтернативних та ефективних стимулів для його раціонального використання у відпочинково-туристичних цілях;

3) створення й розвиток агрорекреаційного сервісу розв'язує низку напружених соціальних проблем багатьох регіонів, зокрема, масового безробіття, закордонного заробітчанства, складного соціального клімату тощо;

4) збережена етнокультурна самобутність історичних країв нашої держави є ексклюзивною, міжнародно-туристичною, конкурентною перевагою, що дає змогу Україні бути серед основних осередків розвитку сільського туризму в Європі.

Водночас розвиток сільського аграрного туризму не лише у проблемних, а й у будь-яких регіонах України ускладнюється кількома обставинами, головною серед яких є недостатній рівень популяризації сільського зеленого туризму в Україні як на внутрішніх, так і на зовнішніх ринках. Інформація про існуючі садиби найчастіше не доходить до споживача через нестачу засобів у самих власників, тому власники садіб воліють рекламуватися за принципом “з рук у руки”, через електронний каталог ССЗТУ, а також беручи участь у туристичних виставках і етнографічних фестивалях¹.

Друга проблема – недосконала законодавча база та недостатність методичної, організаційної, інформаційної й матеріальної підтримки суб'єктів підприємництва туристичної галузі з боку держави. Правове регулювання діяльності на ринку сільського туризму підпадає під юрисдикцію двох відомств: Міністерства аграрної політики та продовольства України та Державної туристичної адміністрації України. Діяльність у сфері сільського аграрного туризму повинна регулюватися спеціальним законом, але на ни-

шній час Проект Закону України „Про аграрний туризм та агротуристичну діяльність”, розроблений Міністерством аграрної політики та продовольства України відповідно до орієнтовного плану законопроектних робіт на 2009 рік (Розпорядження КМУ № 185-р. від 18.02.2009 р.) спільно зі Спілкою сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні донині на розгляді у Верховній Раді України, що ускладнює діяльність суб'єктів господарювання в даній сфері.

Тому основоположним документом, яким нині регулюється діяльність у сфері туризму (в тому числі й сільського), є Закон України “Про туризм” (зі змінами та доповненнями від 09.07.2003 року)², в якому зазначено такий вид туризму, як “сільський” та окремо – “зелений”. Наступний нормативний документ “Про основні засади розвитку соціальної сфери села” (Указ Президента України № 1356 від 20.12.2000 р.), в якому одним із засобів розвитку виділено “розвиток підсобної діяльності у сфері туризму (зеленого туризму) і надання пріоритету “питанням відродження національної культури, звичаїв, традицій та обрядів, розвитку народних ремесел”, що неможливо без розвитку туристичної діяльності³. Закон України “Про особисте селянське господарство” (№ 742 від 15.05.2003 року)⁴ надає можливість визначитися “чим же є власне діяльність по наданню послуг гостинності на селі – підприємством чи додатковими доходами, які допоможуть вижити вкрай збіднілим селянам?”. Також важливе значення для розвитку сільського аграрного туризму має «Цивільний кодекс України»⁵, Постанова КМУ «Про затвердження Порядку надання послуг з тимчасового розміщення (проживання)»⁶. Прийнята 19 вересня 2007 року Кабінетом Міністрів України Державна цільова програма розвитку українського села на період

¹ Купчак П.М. Сільський туризм як один із напрямів розвитку підприємництва на селі / Л. В. Дейнеко, І. О. Іртишева, П. М. Купчак // Актуальні проблеми, сучасний стан та перспективи розвитку індустрії туризму в Україні та Польщі: матеріали третьої міжнар. наук.-практ. конф., 8–9 жовт. 2009 р., Житомир [за ред. І. В. Сауха]. – Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2009. – С. 59–63.

² Матеріали сайту Держтуризмкурорту України. Офіційна веб-сторінка: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.tourism.gov.ua.

³ Указ Президента України «Про основні засади розвитку соціальної сфери села» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1356/2000>.

⁴ Закон України “Про особисте селянське господарство” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/742-15>.

⁵ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.

⁶ Постанова КМУ “Про затвердження порядку надання послуг з тимчасового розміщення (проживання)” від 15.03.06 № 297 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://search.ligazakon.ua>.

до 2015 року¹ визначає одним зі своїх пріоритетних заходів диверсифікацію підприємницької діяльності в сільській місцевості, розвиток сільського туризму, відродження підсобних промислів та ремесел із метою створення рівних умов для ефективного функціонування господарств усіх форм власності, а також стимулювання об'єднання товаровиробників як у виробничій, так і в обслуговуючій сфері, що сприятиме посиленню їхньої конкурентоспроможності. Але, на жаль, практична реалізація державної політики в сфері підтримки сільського туризму має нині, як й упродовж багатьох попередніх років, переважно декларативний характер, а державне цільове фінансування розвитку сільського туризму як на загальнодержавному, так і на регіональному рівні практично відсутнє. Наразі у бюджеті України на 2012 рік коштів на розвиток сільського туризму не передбачено.

Розвиток сільського аграрного туризму в Україні підтримують також спеціальні Європейські програми TACIS, Міжнародний фонд «Відродження», Фонд «Євразія», Європейська федерація сільського туризму «Єврожітс», ПРІК ПРООН та інші. Проте повна відсутність державного фінансування й обмеженість фінансових ресурсів зарубіжних партнерів значно стримують ефективний розвиток сільського аграрного туризму в Україні та запобігають соціально-економічному відродженню сільських територій за рахунок новітніх напрямів розвитку.

Взяти кредит під організацію об'єкта сільського туризму в Україні майже неможливо. До того ж в Україні більшість суб'єктів даного виду туристичного бізнесу не є підприємцями, а тому можуть кредитуватися тільки як фізичні особи, але в сільській місцевості це рідкість. Тому більшість власників садиб, крім надання туристичних послуг, займаються й іншими видами бізнесу, або ж шукають партнерів у великих містах.

Третьою проблемою є відсутність інноваційних проектів і наукових досліджень із питань розвитку перспективних видів туризму. Становлення і розвиток інноваційної діяльності та наукове забезпечення сільського аграрного туризму сприятиме створен-

ню нових оригінальних туристичних продуктів, комплексному використанню й збереженню навколишнього природного середовища і культурної спадщини, патріотичному вихованню, пропаганді здорового способу життя, зміцненню міжнародного авторитету України як туристичної держави.

Для розв'язання вищезазначених проблем передусім корисною, на наш погляд, є ідея виявлення територій першочергової організації туристичної та відпочинкової діяльності на селі, що висловлена науковцями і практиками в сфері туризму. З цією метою рекомендується в Україні виділити три регіони, найпривабливіші для сільського туризму:

1. *Західний.* До його складу входять Карпатський регіон (Івано-Франківська, Львівська, частина Чернівецької та Закарпатська області), Буковина (Чернівецька область) та Західне Поділля (Тернопільська й більша частина Хмельницької області). З певною пересторогою до Західного регіону можна включити Західне Полісся (Волинська, Рівненська та частина Житомирської області). Більшість сіл регіону мають сприятливі умови для розвитку всіх видів сільського туризму, особливо пізнавального і святкових подорожей.

2. *Чорноморсько-Південний регіон.* Включає південні райони Одеської, Херсонської, Миколаївської та Запорізької областей і територію Автономної Республіки Крим, де, зокрема, вирізняють степовий, гірський Крим і Південний Берег. Близькість Чорного й Азовського морів, приємний теплий клімат сприяють розвитку відпочинкового сільського туризму. Величезний історико-культурний спадок Південного берега Криму, мальовнича природа і стародавні поселення гірських районів сприяють розвитку й сільського пізнавального туризму.

3. *Центральний регіон.* Включає Полтавську, більшість Київської та Черкаської, частину Вінницької, Сумської й Чернігівської областей. Багатство природно-рекреаційного потенціалу, велика кількість історичних пам'яток, відроджені традиції, порівняна близькість до основних промислових центрів сприяють розвитку сільського туризму в Центральному регіоні. Регіон привабливий для всіх видів сільського туризму з пріоритетом відпочинкового туризму.

За прикладом Закону України «Про спеціальну економічну зону туристсько-

¹ Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року // Економіка АПК: Міжнар. науково-виробничий журнал. – 2007. – № 11 – С. 3–57.

рекреаційного типу “Курортполіс “Трускавець”¹ ініціювати створення спеціальних зон рекреаційно-курортного й туристичного господарства в місцях атракції туристів із надання можливості розселення в особистих селянських господарствах. Метою даного законопроекту повинна стати розробка стимулюючої та заохочувальної нормативно-законодавчої бази, заохочення до самозайнятості сільського населення, преференцій в оподаткуванні й створення стимулів для розвитку приватної ініціативи, державного фінансування заходів щодо розвитку сільського туризму, надання довгострокових пільгових кредитів на реконструкцію або нове будівництво в сільській місцевості біфункціональних осель для проживання сільської родини і прийому туристів, запровадження податкових канікул для підприємців-початківців, що реєструють свій бізнес у галузі надання послуг сільського туризму, а також для інвесторів, що створюють туристичну інфраструктуру в сільській місцевості, тощо. Подібні економічні зони успішно діють у ближньому та далекому зарубіжжі й показують високу ефективність на місцевому і державному рівнях. На наш погляд, спеціальну зону рекреаційно-курортного та туристичного господарства можна як пілотний проект створити у Карпатському регіоні, а на основі досвіду її функціонування організувати подібні зони в інших регіонах України.

Також необхідним є розроблення Загальнодержавної програми розвитку туризму і курортів на 2012–2020 роки, адаптація законодавства України у сфері туризму до відповідних директив та стандартів ЄС. Пріоритетними напрямками державної політики в галузі туризму мають стати реконструкція, модернізація, будівництво нових туристичних об'єктів; поліпшення якості та збільшення асортименту туристичних послуг; створення умов для реалізації інвестиційних проектів; розроблення інноваційних проектів і проведення наукових досліджень із питань туризму; залучення коштів іноземних та вітчизняних інвесторів для розвитку туристичної інфраструктури, нарощування обсягів надання туристичних послуг за раху-

¹ Закон України «Про спеціальну економічну зону туристсько-рекреаційного типу “Курортполіс Трускавець”» від 18.03.1999 р. №514-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/514-14>.

нок розширення в'їзного й внутрішнього туризму².

Нині важливим є питання просування в Україні самої ідеї сільського туризму в цілому. Метою розробки цієї широкомасштабної програми повинно стати підвищення поінформованості населення і створення позитивного ставлення до цього виду відпочинку. Насамперед повинні бути задіяні такі види маркетингових комунікацій, як PR-статті, прес-конференції, семінари із залученням іноземних та вітчизняних організацій для вивчення й популяризації новітніх технологій у сфері туризму, телепередачі, що викликають довіру та позитивну реакцію населення³. Рекламу і пропаганду сільського зеленого туризму здійснюється головним чином Спілкою сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні та заснованим нею науково-популярним журналом “Туризм сільський зелений”. Ця всеукраїнська неприбуткова організація кожного року навесні проводить виставки-ярмарки із сільського туризму „Українське село запрошує”. Разом із тим агрооселі також презентуються на туристичних та сільськогосподарських виставках і ярмарках (хоча це, переважно, лише найрозвиненіші агрооселі). Крім всеукраїнського каталогу (на базі журналу “Туризм сільський зелений”) виходять розрізнені й часто нескоординовані каталоги за регіонами. Потребує удосконалення реклама сільського аграрного туризму в Інтернеті⁴.

Проаналізувавши вищесказане робимо висновок, що для загальнодержавної поінформованості та розвитку сільського аграрного туризму на місцевому рівні необхідно вжити наступних заходів:

створити веб-сторінку кожного регіону як терену сільського аграрного туризму;

популяризувати українське село такими засобами, як публікація рекламних проспектів, виступи у засобах масової інформації, проведення різноманітних рекламних акцій тощо;

² Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 лип. 2006 р. № 373-р “Про затвердження плану заходів щодо державної підтримки розвитку сільського туризму на 2006-2010 роки” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : tourism.gov.ua.

³ Міжгалузєва програма “Пізнай свою країну” на 2007-2012 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : tourism.gov.ua.

⁴ Заставецький Т.Б. Туризм як одна з пріоритетних галузей розвитку депресивного аграрного регіону / Т.Б. Заставецький // Туризм сільський зелений. – 2007. – № 6. – С. 15-19.

налагодити обмін досвідом з іноземними державами, де накопичено чималий практично-господарський досвід розвитку сільського зеленого туризму;

розробити національну централізовану (передусім, комп'ютерну) систему резервування місць;

створити інформаційні центри в усіх обласних центрах України, які б займалися збором і оперативним поновленням інформації про власників, стан завантаження засобів розміщення, кон'юнктуру цін та іншої інформації, необхідної для туристів. Менші за масштабом виконуваних функцій інформаційні центри варто також створити майже в усіх районних центрах або місцях, які привабливі для туристів.

Варто також активізувати значення місцевої влади у підтримці цілей сільського туризму. Адже кожний місцевий чиновник має зрозуміти, що сільський туризм – це додаткові грошові надходження й поліпшення інфраструктури району, створення нових робочих місць. Саме органи місцевої влади можуть клопотати про забезпечення податкових пільг при одержанні державних дотацій особам, які беруть участь у наданні туристичних послуг.

Для розвитку науково-практичного підґрунтя розвитку сільського аграрного туризму пропонується запровадити безкоштовне навчання сільських господарів основам ведення туристичної діяльності, видання методичних посібників, навчальних фільмів. Враховуючи, що важливою підвалиною організації сільського туризму є також особисті якості господарів агроосель (адже вони повинні навчитися основам сервісу й культури гостинності, бути щирими, усміхненими у організаторські здібності), професійні вміння та навички потрібно вивчати у фахових навчальних закладах, де і запровадити відповідний напрям підготовки.

Важливим напрямом науково-практичного підґрунтя розвитку сільського аграрного туризму повинно стати відтворення соціокультурного середовища історичного поселення – «історичного села», «національного села» (на зразок Музею народної архітектури під відкритим небом у с. Пирогове) або відтворення соціокультурного середовища різних історичних об'єктів (садиби, замки, монастирі тощо). Даний підхід вимагає значних інвестицій, розробки спеціальних комплексних проектів, великої науково-дослідної роботи, що паралельно із розвитком туристичної галузі передбачає популяризацію й пропаганду досягнень сільського господарства конкретної країни, збереження традицій національного сільськогосподарського виробництва, демонстрацію практичних навичок і прийомів аграрної сфери.

Отже, сільський аграрний туризм як вид діяльності нині опинився в умовах законодавчої невизначеності, що ускладнюється відсутністю єдино прийнятого підходу до планування соціально-економічного розвитку територій. Разом із тим цей вид діяльності набуває дедалі більшого поширення в Україні, що визначає необхідність формування певного організаційно-методичного підходу до розвитку сільського аграрного туризму як у законодавчому полі, так і популяризацію даного відпочинку серед громадян України та іноземців. Стратегічною метою розвитку сільського туризму в Україні є державна й місцева підтримка створення продукту, конкурентоспроможного на світовому ринку, здатного максимально задовольнити потреби населення країни, забезпечити на цій основі комплексний розвиток територій та їх соціально-економічних інтересів при збереженні екологічної рівноваги й історико-культурної спадщини.

Досліджено сутність сільського аграрного туризму, його місце в комплексному соціально-економічному розвитку сільських територій, основні проблеми даної сфери та ефективні шляхи їх розв'язання.

Исследованы сущность сельского аграрного туризма, его место в комплексном социально-экономическом развитии сельских территорий, основные проблемы данной сферы и эффективные пути их решения.

This article deals with the essence of rural agricultural tourism, its place in the complex of socio-economic development of rural areas, the main problem of rural agricultural tourism and effective solutions.

*

Шляхи підвищення якості сільського туризму

Для того щоб українське село стало метою подорожі, а селянська садиба – місцем розміщення та відпочинку, потрібно докласти значних зусиль у сфері поліпшення якості туристичних послуг. Проблематикою якості все частіше переймаються власники сільських садиб, які зосереджують основну увагу на стандарті проживання, а не на формуванні комплексного агротуристичного продукту. Тому успіх сільського туризму залежить, передусім, від якості надання послуг, оскільки відвідуючи село, туристи шукають садибу, яка задовольняє їхні вимоги.

У сфері якості сільського туризму проведені наукові дослідження й розроблена система добровільної категоризації садиб членами Спілки сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні. Фахівці визначили одинадцять вимог, які забезпечують рівень задоволеності туристів, і запровадили чотири категорії, що графічно підтверджує відповідна кількість квіток. Проблематику якості сільського туризму розглянуто у наукових працях В.В. Васильєва, В.В. Липчука, Т.Ю. Лужанської, С.С. Махлинець, В. Триліса, Г.В. Черевка, Г.І. Шимечко, які зосереджують увагу на формах обслуговування, екологічній складовій та конкурентоспроможності селянських садиб.

Метою статті є комплексне розкриття проблематики якості сільського туризму з урахуванням вітчизняного доробку й зарубіжного досвіду. Важливим аспектом є можливість застосування методології оцінювання якості послуг сільського туризму за методом Servqual та визначення її місця у маркетинговій діяльності селянського господарства.

Тенденції розвитку туризму в Україні показують, що рівень цін, якість послуг і стан довкілля дедалі більше впливатимуть на вибір мети подорожі й місця тимчасового перебування. Тому умови розвитку ринкової економіки та конкурентної боротьби все більше враховуватимуть не лише кількість

пропонованих товарів і послуг, а передусім їхню якість.

Проведені серед туристів дослідження показали, що при плануванні подорожі, яка припадає на вихідні дні чи на період відпустки, важливішою є її мета, ніж вид розміщення. Натомість у випадку сільського туризму, коли туристи проводять свій вільний час у селянському господарстві, проживання набуває першорядного значення¹.

Згідно з рекомендаціями Всесвітньої туристичної організації (UNWTO) під якістю розуміють виконання за визначеною й прийнятною ціною будь-яких завдань і сподівань клієнта, які не заборонені законодавством, при одночасному дотриманні вимог безпеки, гігієни й доступності туристичних послуг і гармонії людського та природного середовища². У наведеному визначенні простежується прагнення до збалансованого розвитку туризму. При цьому якість залежить не лише від рівня надання послуг, а й враховує людський чинник та особливості природного середовища. Якість також передбачає комфортність і зручність розміщення, харчування, транспортного забезпечення, високий рівень обслуговування, наявність широкого асортименту додаткових та спеціалізованих послуг, що задовольняють різноманітні потреби туристів³.

Характеризуючи туристичний продукт, А. Дурович вважає якість невід'ємною частиною його створення. За його визначенням, по-перше, не може бути досягнута висока якість туристичних послуг за наявності навіть незначних недоліків. Адже обслуговування туристів складається саме з цих дрібниць і незначних деталей. По-друге, оцінка якості туристичних послуг вирізняється зна-

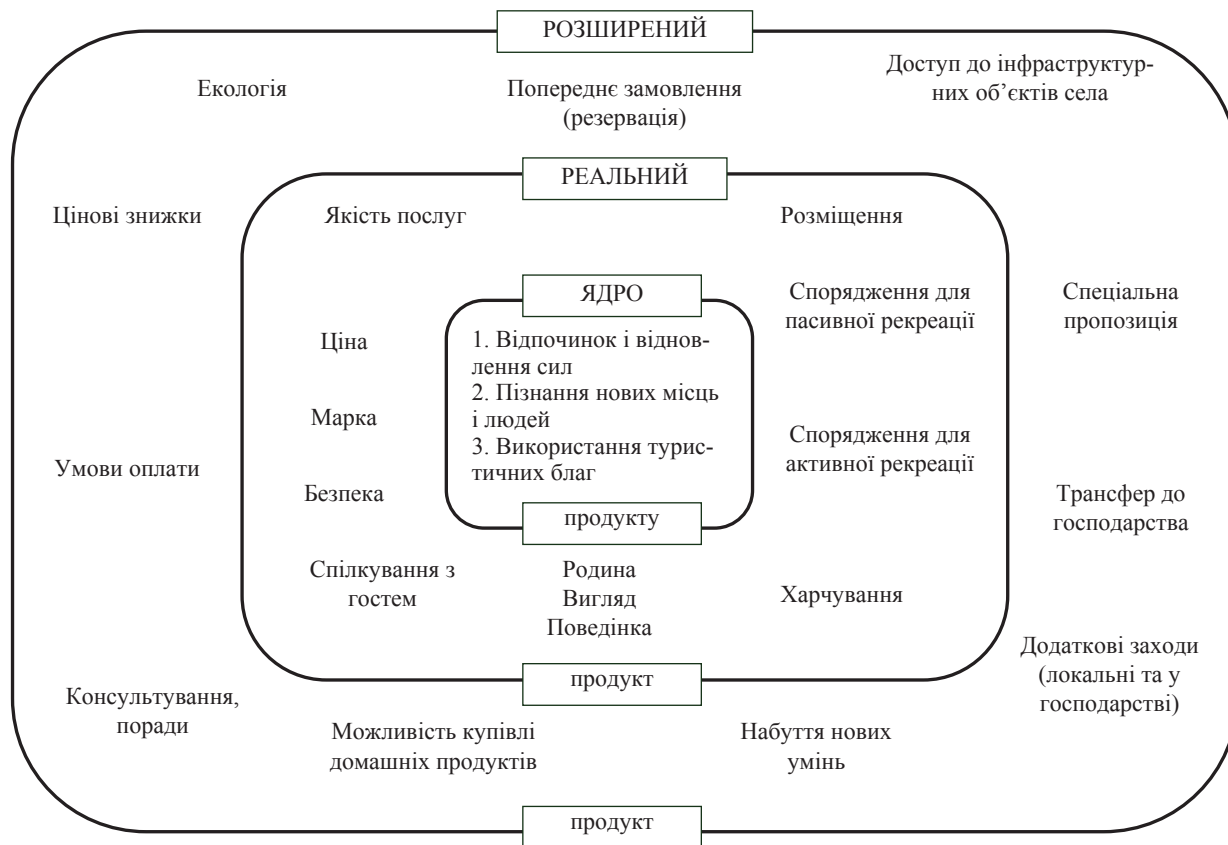
¹ Agroturystyka / E. Wyrwicz, K. Żelazna, L. Strzembicki; pod red. U. Swietlikowskiej. – Warszawa : Zjednoczone słoneczniki, 2000. – S. 424.

² Skrzypek E. Ekonomiczne aspekty jakości życia / E. Skrzypek // Problemy Jakości. – 2001. – №1. – S. 4.

³ Сільський туризм: історія, сьогодення та перспективи : навч. посіб. / Т.Ю. Лужанська, С.С. Махлинець, Л.І. Тебляшкіна; за ред. проф. І.М.Волошина. – К. : Кондор, 2008. – С. 97.

чною суб'єктивністю: великий вплив на оцінку споживача чинять особи, що не мають прямого відношення до пакета придбаних послуг (наприклад, місцеве населення, члени туристичної групи). По-третє, якість туристичних послуг залежить від зовнішніх факторів форс-мажорного характеру (природні умови, політика у сфері туризму, міжнародні події тощо)¹.

Кожен продукт у маркетинговому розумінні складається з кількох взаємозв'язаних між собою частин (рис.)². Це ядро продукту (те, що споживач купує для задоволення потреб); реальний продукт, який показує його структуру, у тому числі з якісного боку; розширений продукт, який визначає нові, додаткові та ширші ознаки (більші гарантії, сервісний стандарт, безкоштовні консультації, поради).

Структура продукту сільського туризму

Характеризуючи продукт сільського туризму загалом, необхідно звернути увагу на його специфіку. Ознаками цього є: привабливість території, гостинність сільської громади, пропоновані зручності в оснащенні селянського господарства, додаткові та супутні послуги, які збагачують основний продукт.

На формування продукту сільського туризму впливають такі чинники:

поселення й харчування (гостьові кімнати в будинку сільської родини, орендування сільського чи дачного будиночка або господарської будівлі, ночівлі в спеціально відве-

дених наметових чи кемпінгових місцях; харчування у власника, самостійне, в кафе чи барі);

довколишні атракції у вигляді природних, матеріальних і нематеріальних культурних цінностей регіону (музеї, старі хутори та господарські фільварки, традиційне ремесло, легенди, говірки, традиції), які характеризують спосіб життя сільської спільноти;

доступність обладнання, яке сприяє цікавому проведенню вільного часу (прокатні пункти, спортивно-культурні об'єкти, праця в селянському господарстві, участь у святкуваннях);

¹ Дурович А.П. Маркетинг в туризмі / А.П. Дурович. – 4-е изд., стереотип. – Мн. : Новое знание, 2004. – С. 22.

² Кудла Н.Є. Про застосування комплексу маркетингових заходів у сільському туризмі / Н.Є. Кудла // Економіка України. – 2011. – № 2. – С. 83.

необхідна система додаткових послуг (пошта, зв'язок, банки, медичне обслуговування тощо);

соціально-психологічний стан сільської родини й місцевої спільноти (можливість одержання додаткового доходу від надання туристичних послуг, вміння спілкуватись і легко контактувати з гостями, гостинність сільської спільноти: щирість, толерантність, безпека, конфесійна згода).

Додатковим чинником, який детермінує якість продукту сільського туризму, є система управління та дистрибуції, до складу якої належать туристичні агенції й туроператори, центри туристичної інформації, органи місцевого самоврядування, громадські організації, банки, страхові компанії тощо.

Продукт сільського туризму створюється і призначається не для масового споживання. Він є доволі персоналізований відповідно до вимог туристів, які очікують від нього відповідної якості.

Якщо взяти до уваги маркетингові критерії розгляду поняття якості, необхідно зупинитися на такому визначенні: якість – це сукупність ознак, цінностей, споживчих та емоційних властивостей послуг, які надають їй здатності задовольняти потреби споживачів. Важливо наголосити на необхідності контролю й усунення розбіжностей між очікуваною клієнтами та пропонованою якістю¹. У цьому визначенні потребує додаткового тлумачення «сукупність ознак послуг», що з огляду на якість продукту сільського туризму означає:

- ціну агротуристичного продукту;
- популярність;
- вигляд і стан селянського господарства, околиці, села;
- розташування та комунікаційну доступність;
- рівень оснащення селянського господарства;
- підготовку селянської сім'ї до надання туристичних послуг.

У такому розумінні якість є гарантією одержання прихильності клієнтів, найкращою протидією конкурентам і важливим напрямом, що дасть змогу утримувати господарство на відповідному рівні.

¹ Кудла Н.С. Менеджмент туристичного підприємства : підруч. / Н.С. Кудла. – К. : Знання, 2012. – С. 311.

Якість туристичного продукту селянського господарства залежить від критеріїв, якими обслуговуються клієнти при його оцінюванні, а саме:

доступності продукту (можливості його одержання, розміщення);

інформації про продукт, який надається власниками селянських господарств й іншими інституціями (наприклад, спілками розвитку сільського туризму);

фаховості, компетентності селянської сім'ї (гостинності, відвертості, поваги, довіри, обізнаності у сфері надання послуг та володіння мовами);

вірогідності піклування про «інтерес» своїх клієнтів, ретельності, поважності й відповідальності осіб, що надають послуги;

безпеки у селянському господарстві, селі; видів матеріальних засобів, які охоплюють видимі для клієнта елементи послуг, тобто оновлення селянського господарства; знання потреб гостей, їхніх сподівань, очікувань, вимог та індивідуальних побажань.

Перелічені критерії оцінювання якості послуг сільського туризму на перший погляд здаються очевидними, однак на практиці дотримання їх проблематичне. Необхідна ретельна підготовка селянської сім'ї, яка створює туристичний продукт, піклування про матеріальні елементи цього продукту, а також постійне спостереження й знання потреб, сподівань і поведінки клієнтів.

Поряд із проблематикою якості туристичних послуг важливого значення набуває якість обслуговування туриста (гостя). Покупці туристичних послуг стають вимогливішими й прагнуть вищих стандартів обслуговування. Цей елемент є вирішальним для існування туристичних суб'єктів за умов зрослої конкуренції. У свою чергу надавачі послуг сільського туризму намагаються, щоб їхні об'єкти були якнайкраще підготовлені до прийому гостей². Обслуговування клієнта – це надійне надання йому благ і послуг в узгодженому часі й місці, відповідно до його сподівань³. Отже, це сукупність дій окремих складових ланок суб'єкта господарювання, який бере участь у наданні благ і послуг відповідно до сподівань клієнта, за-

² Черевко Г.В. Категоризація агротуристичних господарств / Г.В. Черевко, Г.І. Шимечко // Економіка АПК. – 2011. – № 5. – С.134.

³ Кудла Н.С. Маркетинг туристичних послуг : навч. посіб. / Н.С. Кудла. – К. : Знання, 2011. – С.176.

безпечуючи при цьому реалізацію поставлених цілей.

Поліпшення якості пов'язане зі зростанням витрат на надання послуг. Додаткові витрати підвищують собівартість, але й зумовлюють збільшення продажів. При цьому зростає загальна ефективність від поліпшення якості послуг (підвищення прибутку та ефективності витрат на надання послуг). Дії завжди вимірюються результативністю, а поліпшення якості не можна перетворювати на самоціль¹.

На практиці визначення якості продукту сільського туризму досить проблематичне. Існують розбіжності думок, поглядів, оцінок між власниками селянських господарств і гостями щодо сутності якості туристичного продукту. До цих оцінок додаються бачення експертів зі сфери сільського туризму.

Як приклад можна навести п'ять розбіжностей між сподіванням гостей та фактично одержаним рівнем якості агротуристичного продукту, використовуючи метод Servqual. Перша розбіжність може виникнути між очікуванням гостей щодо якісних ознак господарства й уявленням селянської сім'ї про потреби клієнтів. Господарі не завжди спроможні зрозуміти, що означає поняття високої якості. Наприклад, власник селянського господарства може вважати, що його гості оцінюють послуги згідно зі стандартом розміщення, тоді як вони приділяють більше уваги культурі обслуговування.

Друга розбіжність може виникнути між концепцією продукту сільського туризму і його фактичними ознаками. Господар, власник селянського господарства, може правильно визначити вимоги гостей, однак не завжди забезпечити відповідний стандарт пропонованого продукту.

Третя розбіжність стосується якісних вимог щодо конкретної послуги та фактичного способу її надання. Наприклад, селянська сім'я, що займається агротуристичною діяльністю, не підготовлена професійно, надто заклопотана або низьким є стандарт гостьових кімнат.

Четверта розбіжність може виникнути між фактичною пропозицією туристичного

продукту й системою комунікації, популяризації господарства з клієнтами. Можна навести численні приклади, коли оголошений високий стандарт проживання у брошурі чи рекламному каталозі насправді є набагато нижчим.

П'ята розбіжність у формуванні якості продукту сільського туризму є результатом виникнення однієї або кількох прогалин, описаних вище, і стосується загальної розбіжності між одержаним та очікуваним продуктом.

Контроль над переліченими розбіжностями – основна мета діяльності власника селянського господарства, який надає туристичні послуги. Господар має прагнути постійного поліпшення якості надання своїх продуктів, тобто забезпечувати їхній рівень відповідно до сподівань гостей.

Упродовж подальших досліджень автори методу Servqual зосередили увагу на п'ятій розбіжності й виокремили п'ять складових якості²:

матеріальну складову послуги – зовнішній і внутрішній вигляд приміщень, оснащення, засоби комунікації, одяг та поведінка персоналу;

надійність надавача послуги – здатність виробника реалізувати послугу у відповідний спосіб;

реакцію на очікування клієнта – передбачає надання йому допомоги, швидкі дії й реагування на вимоги, які висувують споживачі послуг;

достовірність (професійність і довіра) – кваліфікація й ґрунтовні знання персоналу та вміння здобути довіру клієнтів;

емпатію – вміння розпізнати очікування клієнта і приділити кожному клієнту достатню увагу.

У сільському туризмі метод Servqual ще не використовувався. Однак можливо, що одержаний результат може зумовити подальші дослідження щодо вдосконалення якості послуг у селянській садибі. У цій діяльності варто брати до уваги інформацію про сподівання туристів, яку потрібно систематично збирати й аналізувати для того, щоб досягти високих доходів і забезпечити туристам вищий рівень якості надання послуг (табл. 1).

¹ Роглев Х.Й. Основи готельного менеджменту : навч. посіб. / Х.Й. Роглев. – К. : Кондор, 2005. – С. 329.

² Parasuraman A. A Conceptual Model of Service Quality and Its Implications for Future Research / Parasuraman A., Zeithaml V.A., Berry L. // Journal of Marketing, – 1985. – № 49. – P. 23.

1. Приклад анкети Servqual для садиби сільського туризму

Матеріальна складова	(O)	Матеріальна складова	(C)	C - O
01. Взірцева агротуристична садиба має сучасне оснащення		C1. Селянська агросадиба X має сучасне оснащення		
02. Приміщення взірцевих агротуристичних садиб виглядають привабливо		C2. Селянська агросадиба X володіє приміщеннями привабливого вигляду		
03. Працівники взірцевих агротуристичних садиб виглядають охайно		C3. Селянська сім'я агросадиби X виглядає охайно		
04. Матеріали (листівки) агротуристичних садиб презентабельні		C4. У селянській агросадибі X надаються презентабельні матеріали для туристів		

Середній показник Servqual за матеріальну складову .....

Надійність	(O)	Надійність	(C)	C - O
05. Взірцеві агротуристичні садиби дотримують обіцянок		C5. Селянська агросадиба X дотримує даних обіцянок		
06. Коли гості звертаються з проблемами, то у взірцевих агротуристичних садибах охоче надають допомогу		C6. Коли гість звертається з проблемою, то у селянській агросадибі X намагаються допомогти її розв'язати		
07. Взірцева агротуристична садиба надає кожну послугу з великою старанністю		C7. У селянській агросадибі X надають кожну послугу з великою старанністю		
08. Взірцеві агротуристичні садиби надають послуги у заздалегідь обумовлений термін		C8. Селянська агросадиба X надасть послугу у заздалегідь обумовлений термін		
09. Взірцеві агротуристичні садиби ретельно ведуть документацію		C9. У селянській агросадибі X намагаються безпомилково вести документацію		

Середній показник надійності в Servqual .....

Реакція на очікування клієнта	(O)	Реакція на очікування клієнта	(C)	C - O
10. Працівники взірцевих агротуристичних садиб повідомлять гостей про термін реалізації послуги		C10. Члени селянської родини агросадиби X повідомлять гостей про термін реалізації послуги		
11. Працівники взірцевих агротуристичних садиб кваліфіковано надають послуги у просторі й часі		C11. Члени селянської родини агросадиби X справно, кваліфіковано надають послуги у просторі й часі		
12. Працівники взірцевих агротуристичних садиб завжди готові допомогти гостям		C12. Члени селянської родини агросадиби X завжди охоче допомагають гостям		
13. Працівники взірцевих агротуристичних садиб ніколи не будуть надто заклопотані, щоб не відповісти на прохання гостей		C13. Члени селянської родини агросадиби X ніколи не будуть надто заклопотаними, щоб не відповісти на прохання гостей		

Середній показник Servqual за реакцією на сподівання клієнта .....

Професійність і довіра	(O)	Професійність і довіра	(C)	C - O
14. Поведінка працівників взірцевих агротуристичних садиб викликає довіру у гостей		C14. Поведінка селянської родини агросадиби X викликає довіру у гостей		
15. Контакти з працівниками взірцевих агротуристичних садиб викликають почуття безпеки		C15. Контакти зі селянською родиною агросадиби X викликають почуття безпеки		
16. Працівники взірцевої агротуристичної садиби завжди ввічливі до гостей		C16. Члени селянської родини агросадиби X завжди ввічливі до своїх гостей		
17. Працівники взірцевої агротуристичної садиби завжди компетентні щоб відповісти на запитання гостей		C17. Члени селянської родини агросадиби X є достатньо компетентні, щоб відповісти на запитання гостей		

Середній показник Servqual за професійність і довіру .....

Емпатія	(O)	Емпатія	(C)	C - O
18. У взірцевій агротуристичній садибі індивідуально підходять до кожного гостя		C18. В агросадибі X індивідуально підходять до кожного гостя		
19. Взірцева агротуристична садиба надає визначені послуги у зручний для гостя час		C19. Агросадиба X надає визначені послуги у зручний для гостя час		
20. Взірцеві агротуристичні садиби залучають працівників, які з особливою увагою ставляться до гостей		C20. Агросадиба X залучає працівників, які уважно ставляться до своїх гостей		
21. Взірцеві агротуристичні садиби турбуються про реалізацію інтересів гостей		C21. Агросадиба X прагне якнайкраще задовольнити інтереси гостей		
22. Працівники взірцевих агротуристичних садиб розуміють специфічні потреби своїх гостей		C22. Члени селянської родини агросадиби X розуміють специфічні потреби своїх клієнтів		

Середній показник Servqual за емпатією .....

Наступним кроком є визначення клієнтами ваг критеріїв оцінки за допомогою поділу їх за 100 – бальною шкалою та розраху-

нок середньозваженого показника Servqual (табл. 2).

2. Розрахунок середньої величини Servqual

№	Критерій оцінки Servqual	Середня величина	Вага	Середньозважений показник
1	Матеріальна складова			
2	Надійність			
3	Реакція на сподівання гостей			
4	Професійність і довіра			
5	Емпатія			
	Сума пунктів Servqual		100	
	Середнє число Servqual	Сума/5		

Результати, одержані завдяки цьому методу, можуть набувати додатних або від'ємних значень. Значення «0» символізує здійснення очікувань; під додатними значеннями розуміють перевищення вимог, а від'ємні значення показують незадоволення потреб клієнтів. Чим менший вимір зі знаком «мінус», тим менше послуга відповідає вимогам покупців. Натомість збільшення додатної вартості показника Servqual означає поліпшення виконання послуги, корисність якої в очах клієнтів зростає. Метод Servqual дає змогу здійснити як загальне оцінювання якості продукту сільського туризму, так і окремих його ознак, що описані критеріями оцінки.

Проблематика якості становить важливий елемент маркетингових дій, прикладом яких є розвиток комплексного маркетингу (total quality marketing). Для вітчизняних селянських господарств, які надають туристичні послуги у сільській місцевості, доцільне прийняття основних положень комплексного маркетингу, а саме:

Якість має бути сприйнятою клієнтами. Робота у сфері якості повинна розпочинатися з аналізу потреб клієнтів і завершуватися тим, що є для них найсуттєвішим. Якщо клієнти прагнуть більшої компетенції персоналу, кращого обслуговування й т.ін., то власне ці елементи створюють якість у свідомості гостей. Поліпшення якості відбувається лише тоді, коли вона сприймається клієнтами.

Якість має бути присутньою у кожному намірі господарства, не лише у сфері надання послуг (крім якості послуги селянське господарство має турбуватися про якість своєї реклами, дистрибуцію продукту тощо).

Якість вимагає залучення всіх членів селянської родини. Це означає, що досягти її можуть лише ті господарства, в яких усі домочадці відповідно підготовлені та мотивовані в її наданні.

Якість завжди можна поліпшити. Одним із способів є порівняння результатів господарства з найкращими схожими конкурентами. Необхідно прагнути досягти їхнього рівня або спробувати ці результати поліпшити.

Поліпшення якості не може врятувати слабкого продукту та компенсувати основні його недоліки.

Якість є необхідністю, але може бути недостатньою. Це означає, що поліпшення якості невідворотне, оскільки споживачі стають дедалі вимогливішими. Водночас краща якість може не забезпечити конкурентної переваги, особливо якщо конкуренти поліпшують свою якість тією самою мірою.

Отже, у формуванні загальної стратегії управління якістю остання є не стільки метою, скільки способом ведення господарської діяльності, функціонування членів селянської сім'ї. Цей підхід також стосується залучення кожного члена місцевої спільноти до діяльності, що має на меті задоволення потреб туристів.

Важливим чинником поліпшення якості є єдині норми і принципи обслуговування клієнтів, що інформують туристів про рівень та сферу пропозиції. Надзвичайно важливий інструмент оцінки якості – категоризація і стандартизація селянських садиб. Основною метою категоризації є забезпечення відповідного рівня послуг у результаті дотримання вимог, нижче яких надавати послуги неприпустимо. Уніфікація норм надання послуг

тракується як елемент поліпшення якості пропозиції.

Системи оцінки якості продуктів і послуг, що пропонуються селянськими садибами, у більшості країн зосереджуються на стандарти технічного оснащення об'єктів та на чинниках, що підкреслюють сільський і аграрний характер пропозиції. Ці системи у світовому масштабі достатньо диференційовані. У Великобританії та Ірландії якість агротуристичних господарств оцінюється державною радою туризму при застосуванні однакових критеріїв як для міських, так і для сільських об'єктів. У Франції, Швейцарії, Австрії та Німеччині категоризація сільських садиб здійснюється інспекторами вітчизняних об'єднань підприємців. Вона є добровільною і стосується лише садиб, що належать організації. Отже, система оцінки й контролю якості слугує формуванню та утриманню відповідного іміджу пропонованих продуктів і послуг та відіграє важливу роль у маркетингу.

В Україні правовим полем, що регламентує вимоги категоризації об'єктів туристичної інфраструктури, є ст. 19 Закону України «Про туризм». До мінімальних вимог, які ставить Закон перед закладами розміщення, належить гарантування вимог безпеки для життя і здоров'я людей, захист їхнього майна й охорони довкілля. У 2008 році в Украї-

ні створено програму добровільної категоризації у сфері сільського туризму «Українська гостинна садиба», адміністрування якої здійснює Спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні. Вимоги добровільної категоризації розроблені відповідно до нормативних документів та основних стандартів щодо індивідуальних і колективних неготельних засобів розміщення європейських країн¹. Оцінку якості сільської бази розміщення та її контроль здійснюють кваліфіковані інспектори Спілки.

Купівля послуги, яка визначена знаком якості й надана Всеукраїнською спілкою сприяння розвитку сільського зеленого туризму, а також існування відповідальної інституції дає клієнтові відчуття безпеки. Власники садиб, які пройшли процедуру категоризації, надають такий перелік послуг і забезпечують такі умови комфорту проживання, які є чітко зрозумілими не лише вітчизняним, а й іноземним туристам².

Отже, використання можливості оцінки задоволеності клієнтів та підготовка пропозиції сільського туризму зі знаком «Українська гостинна садиба» відповідної категорії дає змогу надавати якісніші послуги, що спрямовані на туристів, ефективніше функціонувати й конкурувати на мінливому туристичному ринку, одержувати вищі доходи.

Висвітлено проблематику якості продукту сільського туризму, запропоновано механізм оцінки якості агротуристичних послуг із використанням методу Servqual.

Освещена проблематика качества продукта сельского туризма, предложен механизм оценки качества агротуристичных услуг с использованием метода Servqual.

The problems of product's quality of rural tourism are studied. The evaluation mechanism of agro-tourism quality services with the usage of the Servqual method is suggested.

* * *

¹ Менеджмент сільського туризму : метод. посіб. / за ред. М.М.Осипової. – Вип. 5. – Одеса, 2009. – С. 43.

² Кудла Н.С. Механізм категоризації садиб у розвитку зеленого туризму / Н.С. Кудла // Економіка АПК. – 2010. – № 8. – С. 103.

*С.А. ВОЛОДІН, доктор економічних наук, член-кореспондент НААН,
генеральний директор Інституту інноваційного провайдингу НААН*

Питання переходу аграрної науки на інноваційну модель функціонування і розвитку

Пріоритетами розвитку економіки на інноваційній основі є ведення освітньої, наукової та науково-технічної діяльності, здійснення заходів із концентрації інвестиційних ресурсів на реалізації інноваційних й інвестиційних проектів (Програма розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 2 лютого 2011 р. № 389).

З одного боку, відсутність державної підтримки виконання програм науково-технічного й інноваційного розвитку призвела до погіршення стану багатьох галузей економіки, зокрема їх технічної та технологічної відсталості, зношеності основних фондів, низького рівня використання виробничих потужностей, їх високої енерго- і ресурсоемності, відсутності або низького рівня впровадження інновацій.

З іншого боку, досі ще масштабний науковий комплекс, здатний ефективно продукувати результати світового рівня, не виконує належним чином роль джерела економічного зростання. Програмою економічних реформ на 2010-2011 роки визначено ключові проблеми, які полягають у тому, що:

темпи розвитку і структура науково-технічної та інноваційної сфери не відчують попиту на нові технології з боку економіки;

пропоновані результати не знаходять застосування в економіці через низьку сприятливість підприємницького сектору до інновацій;

в науково-технічній та інноваційній сфері триває втрата кадрів, скорочення матеріально-технічних засобів.

Існує загроза переорієнтації більш затребуваної частини науки на розв'язання проблем інноваційного розвитку інших країн і забезпечення поширення зони їх науково-технічних та інноваційних досягнень. Не відповідає також державним інтересам перетворення України на виробника й експортера товарів і послуг із низьким рівнем доданої вартості, у тому числі у сфері інтелектуальної праці та застосуванні її результатів у забезпеченні науково-технічного прогресу в базових секторах економіки.

Особливо гостро ці проблеми стоять в аграрному секторі економіки, де, з одного боку, останніми роками спостерігається ріст економічних показників, з іншого – зберігається надто низький рівень техніко-технологічного забезпечення виробництва і як наслідок – його низька ефективність і висока собівартість продукції.

За визначенням Концепції реформування і розвитку аграрної освіти та науки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 6 квітня 2011 року № 279-р, сучасний стан економіки країни потребує створення нової системи інноваційного розвитку агропромислового сектору "аграрна освіта – аграрна наука – аграрне виробництво" у співпраці з органами виконавчої влади та ринком.

Методологічні й організаційно-економічні засади інноваційного розвитку аграр-

ної науки досліджено в Інституті інноваційного провайдингу НААН¹, запропоновано інноваційну модель ефективного функціонування та розвитку аграрної науки в ринкових умовах². Деякі актуальні питання переходу аграрної науки на інноваційну модель розглянуто в даній статті.

Основні засади реформування системи НААН. Національна академія аграрних наук України за погодженням з Міністерством аграрної політики та продовольства України, Кабінетом Міністрів України здійснює реформування системи організації й управління науково-виробничої діяльності структур, що входять до відання НААН. Завданням реформування є мобілізація наукового кадрового і ресурсно-економічного потенціалу на суттєве підвищення результативності діяльності, що дасть змогу забезпечити конкурентоспроможність вітчизняної наукової продукції, розвинути інноваційну основу агропромислового комплексу країни з урахуванням нових економічних умов та світових продовольчих і фінансових викликів (постанова Загальних зборів НААН від 9 грудня 2011р.). Реформи здійснюються за організаційним, науковим та інноваційним напрямками.

Організаційно проведено оптимізацію структури Академії, чисельності персоналу, внесено зміни до її Статуту, впорядковано структуру галузевих науково-методичних центрів, мережу їхніх наукових установ і дослідних господарств. Здійснено об'єднання інститутів та дослідних господарств у сім зональних науково-інноваційних центрів, внесено зміни у структуру й чисельність працюючих апарату Президії, посилено роботу щодо управління процесом набуття та комерціалізації об'єктів прав наукових установ НААН, господарської інноваційно-інвестиційної діяльності частини дослідних господарств за договорами спільної діяльності й форвардними контрактами з суб'єктами підприємництва.

Постає питання, які подальші кроки забезпечать закріплення реформаторських заходів і створять умови для перетворення аг-

рарної науки в надійну високотехнологічну платформу інноваційного забезпечення науково-технічного прогресу в АПК?

Для формування науково-організаційних засад та програм їх реалізації, подальшого розвитку науково-інноваційної системи НААН необхідно розробити відповідну Концепцію й узгодити понятійний апарат.

При цьому слід врахувати, що наукова та інноваційна системи є принципово різними формами діяльності. Вони спираються на різну законодавчу базу, мають відмінності у механізмі організації, використовують різні кадрові, нематеріальні й матеріальні ресурси, мають принципово різні за змістом і економіко-правовими показниками результати.

Наукова діяльність має в понятійному плані чотири «н»: наукові фундаментальні та наукові прикладні дослідження, науково-технічні розробки і наукові установи, які на основі інформаційної, кадрової, матеріальної бази, зв'язків у науково-освітнянському середовищі й ролі в державній науковій політиці галузі здійснюють наукові дослідження і розробки.

Інноваційна діяльність ґрунтується на чотирьох «і»: інтелектуальних ресурсах, інноваційних продуктах, інвестиційному капіталі та інтеграційних схемах їхньої взаємодії з урахуванням стратегічних засад державної інноваційної політики й світових тенденцій науково-технічного прогресу.

У ринкових умовах взаємини наукової та інноваційної діяльності здійснюються на засадах державно-приватного партнерства, що понятійно має чотири «к»: кластеризація сегментів наукоємного ринку за галузевим і регіональним принципом; корпоратизація науково-підприємницьких відносин; капіталізація активів ринкової діяльності й комерціалізація її економічних результатів.

Якщо не розібратися в цих поняттях відносно системи Академії, не дослідити особливості її внутрішніх і ринкових зв'язків, то здійснити прорив в інноваційно-інвестиційно-інтеграційному розвитку мережі НААН та зміцненні її позиції в конкурентному ринковому середовищі майже неможливо. Для цього необхідно визначити інноваційну систему, за якою має працювати Академія.

Системологія інноваційної моделі розвитку НААН. Пошук ефективної системи еко-

¹ Володін С.А. Інноваційний розвиток аграрної науки: [монографія] / С.А. Володін. – К.: МАУП, 2006. – 400 с.; Володін С.А. Шляхи інноваційного розвитку системи УААН / С.А. Володін. – К.: ННЦ ІАЕ, 2004. – 140 с.

² Володін С.А. Інноваційна модель функціонування та розвитку аграрної науки у ринкових умовах / С.А. Володін. – К.: Дія, 2006. – 260 с.

номічного розвитку ускладнюється кризою інноваційної політики. По-перше, інноваційний підхід, побудований на економіці знань, не має альтернативи в сучасній стратегії розвитку передових економічних світових систем. По-друге, складається враження, що науковці та спеціалісти дещо заблукали в лабіринті багатовекторних підходів інноваційних теорій і практичних схем розвитку економіки та її наукоємної сфери.

За результатами досліджень Інституту інноваційного провайдингу (ІП) інноваційні системи, що утворюють комплекс забезпечення новостворень і нововведень у ринкових умовах, поділяються на чотири типи: псевдоінноваційна, штовхаюча, тягнуча та провайдингу.

«Псевдоінноваційна» система існує як засіб забезпечення тимчасової життєдіяльності застарілої системи за рахунок помилкової (російською «ложной») винахідливості та запозятливості, імітації прагнення до оновлення й прогресу. Це явище охопило всю державно-наукову сферу і має суперечливі наслідки. Позитивним є те, що імітаційні зусилля інтелектуалів допомагають усвідомити понятійно-термінологічну базу нових підходів і в майбутньому відрізнити реальні інновації від псевдоінновацій. Проте це надовго відволікає керівників та фахівців від справжнього інноваційного процесу в реальній економіці й необхідності проводити докорінні зміни в організації наукової діяльності.

«Штовхаюча» інноваційна система будується на основі пропозицій науково-технічної сфери, які ґрунтуються на одержаних науково-прикладних результатах. Але науковці, які в більшості своїй працюють за старою системою організації наукових досліджень і розробок, не завжди вміють трансформувати свої наукові розробки в інноваційні ринкові продукти (продукцію). Тому розраховують в основному на бюджетне фінансування, а в ринкових відносинах обмежуються пропагандою своїх досягнень та закликами бізнесменів до співпраці. Але останні часто не розуміють, що пропонують науковці.

«Тягнуча» інноваційна система ґрунтується на основі використання попиту виробничо-підприємницької сфери, яка завжди прагне досягти бізнес-результату, але не

завжди коректним шляхом, у тому числі з порушенням прав розробників і власників інтелектуальної продукції. Для досягнення належної ефективності підприємства виявляють та впроваджують інноваційні або інші бізнес-розробки «тягнучим» способом будь-якими доступними шляхами. При цьому наші науковці нерідко опиняються за межею реальних економічних розрахунків не тільки тому, що бізнесмени їх обдурюють, а частіше тому, що не мають у своєму активі економічно привабливих інновацій.

Система інноваційного «провайдингу» відрізняється від інших тим, що будується на основі економічних правил наукоємного ринку, який забезпечує балансування попиту та пропозиції на науково-інноваційну продукцію, регулює пропорції відтворення, стимулює впровадження досягнень науки і техніки у сфері виробництва та послуг. Саме ця система, методологічна й організаційно-методична база якої розробляється в Інституті інноваційного провайдингу, пропонується для забезпечення інноваційного розвитку аграрної науки.

Система інноваційного провайдингу є сучасним дослідницьким та організаційним комплексом експлерентної («першопрохідницької») діяльності з новостворень і нововведень, який ґрунтується на засадах:

інновативної філософії як основи пізнавально-творчого світогляду, наукознавства інноваційної діяльності, системології інноваційного процесу, інноваційної логіки новостворень та логістики нововведень, експлерентної методології підготовки й перепідготовки кадрів для інноваційної діяльності;

наукового інновінгу як основи побудови процесу продуктивної, в тому числі наукової, творчості, що забезпечує оновлення та науково-технічний прогрес суспільства за рахунок плідної праці творця, на результати якої є ринковий попит і еквівалентна економічна пропозиція;

інноваційного консалтингу, який поєднує комплекс наукових та ринкових досліджень, проектних розробок і трансферних інструментів кластеризації сегментів наукоємного ринку, корпоратизації науково-підприємницьких відносин, капіталізації науково-виробничих

об'єктів, комерціалізації наукоємних технологій та наукоємної продукції;

венчурного підприємництва, яке утворює комплекс забезпечення освоєння наукоємних технологій, організації експериментального виробництва й просування на ринку конкурентоспроможної продукції із залученням інвестицій у прибутковий інноваційний бізнес;

теорії і практики організації, функціонування та розвитку наукоємного ринку, який поєднує наукову й інноваційну сфери – при створенні та трансфері науково-технічної, інноваційно-технологічної й виробничотоварної продукції, регульовальною силою якого є ефективна науково-інноваційна політика, а рушійною силою – мотивований менеджмент і капітал підприємництва.

Модель інноваційного провайдингу в системі НААН. На засадах інноваційного провайдингу створено моделі інноваційного розвитку аграрної науки, механізми здійснення інноваційних перетворень у системі наукових установ та їх експериментально-виробничої бази, розвитку інноваційно-підприємницької інфраструктури. Результати цих досліджень і розробок Інституту інноваційного провайдингу схвалено Президією НААН.

За моделлю інноваційного провайдингу досліджено потенціал системи Академії. Визначено, що Президія НААН має необхідні функції для проведення завдань державної аграрної політики в мережі підпорядкованих наукових та виробничих структур. Але слабкою ланкою є діючий механізм управління, який необхідно удосконалити за програмно-цільовим методом планування і стимулювання науково-інноваційної діяльності. Розвиток потенціалу системи НААН потребує ринкових перетворень мережі науково-дослідних установ, створення та координації роботи підприємницької інфраструктури, захисту інтересів державних установ у відносинах із бізнесом.

Наукові установи НААН характеризуються потенціалом накопиченої наукової бази: знань, кадрів, дослідницьких технологій. Але донині слабкою ланкою НДУ є рівень інноваційного потенціалу наукових розробок, їхня конкурентоспроможність і бізнеспривабливість. Розвиток наукових ус-

танов потребує створення механізму трансферу інновацій, відпрацювання інструментарію маркетингу та консалтингу, переходу на ринкове замовлення інноваційної продукції суб'єктами підприємницької діяльності.

Виробнича база дослідних господарств НААН характеризується станом наявних земельних, майнових, трудових ресурсів і ефективністю їх використання. Саме ефективність є слабкою ланкою, що потребує інноваційного розвитку виробництва, комерції, управління дослідними господарствами за моделлю підприємницького менеджменту. Реалізація інноваційної моделі можлива із залученням стратегічних венчурних інвестицій та кредитних ресурсів у виробничо-комерційну діяльність дослідних господарств під освоєння наукоємних технологій НДУ і випуск на ринок конкурентоспроможної наукоємної продукції.

Дослідження потенціалу системи НААН та інших наукових систем дало змогу виявити фактори, які визначають перехід науки й освіти на модель розвитку за принципами інноваційного провайдингу. Визначальними є:

рівень інновативного мислення та підготовленості кадрів для інноваційної діяльності;

відповідність побудови процесу НДДКР принципам наукового менеджменту за програмно-цільовим методом науково-інноваційного продукування;

вміння наукових установ проводити маркетингові дослідження і забезпечувати консалтинговий супровід власних інноваційних продуктів на трансферному ринку;

спроможність експериментально-виробничої бази науки до освоєння інновацій, залучення інвестицій та ефективного господарювання;

здатність науково-дослідної структури знайти місце в інтегрованих формуваннях галузевих і регіональних агротехнобізнескласів наукоємного ринку.

Для забезпечення реальних ринкових перетворень у мережі науково-виробничих структур НААН розроблено стратегію інноваційного провайдингу, метою якої є збільшення обсягу позабюджетних надходжень наукових установ та дохідності експериментально-виробничої бази. Основним принципом стратегії визначено об'єднання на заса-

дах державно-приватного партнерства науково-інноваційного потенціалу наукових установ і ресурсо-технологічної бази експериментального виробництва системи НААН із підприємницьким потенціалом аграрного ринку. Сформовані завдання за зазначеною стратегією включають:

- зосередження зусиль суб'єктів НААН на створенні ринково-затребуваної науково-інноваційної продукції та реалізації її шляхом запровадження інноваційно-інвестиційних бізнес-проектів;

- проведення інноваційних перетворень у структурі й організації наукової діяльності, підвищення інноваційного потенціалу наукових розробок, створення та розвиток підприємницької інфраструктури для капіталізації і комерціалізації науково-інноваційних досягнень;

- забезпечення структурної перебудови та інвестиційного розвитку експериментально-виробничої бази, удосконалення спільної діяльності й корпоративних відносин із суб'єктами ринку, освоєння підприємницького менеджменту та маркетингу для виробництва й реалізації конкурентоспроможної продукції за наукоємними технологіями.

Відпрацювання моделі інноваційного провайдингу здійснено на базі визначених НААН наукових установ, зокрема Інституту біоенергетичних культур і цукрових буряків НААН. Досліджено структуру організації інституту, процес ведення НДДКР, взаємовідносини наукової та виробничої частини мережі, співробітництво з іншими науковими установами й суб'єктами аграрного ринку. Проведено оцінку наукового потенціалу, його селекційних, технологічних, економічних наукових розробок, наявності ринково затребуваних об'єктів інтелектуальної власності, маркетингових досліджень і консалтингових розробок, які забезпечують просування конкурентоспроможних інновацій на ринок. Вивчено підходи щодо формування портфеля ринкового замовлення на науково-інноваційну продукцію НДУ, виходячи з визначених норм та фактичних показників капіталізації й комерціалізації.

Розроблено рекомендації щодо інноваційних перетворень за корпоративного розвитку мережі НДУ за моделлю інноваційного провайдингу.

Результати наукових розробок щодо створення моделі інноваційного провайдингу та її відпрацювання в мережі базових НДУ розглянуто на Бюро Президії НААН 14 грудня 2011 року, прийнято рішення (протокол №11) про впровадження даної моделі в системі аграрної науки.

Механізм реалізації моделі інноваційного провайдингу в системі НААН. Апробація моделі виявила загальносистемні проблеми організації науково-виробничої діяльності аграрної науки, які потрібно враховувати при створенні механізму її впровадження в мережі наукових установ НААН та їх експериментальної бази.

Головною проблемою є те, що практично в усіх наукових установах, а не тільки аграрної сфери, започатковано побудову інноваційної моделі функціонування й розвитку на базі діючих науково-виробничих відносин без здійснення реальних ринкових перетворень. Це спроба провести нововведення без вирішення ключового питання: одержання контрактного ринкового замовлення на власну конкурентоспроможну науково-інноваційну продукцію в обсязі, достатньому для самокупності науково-виробничої структури. Визначальний економічний критерій інноваційності простий: не продано – не здійснено, як би свої досягнення не самоцінювала наука.

Дотримання основних положень моделі інноваційного провайдингу в мережі науково-виробничих структур НААН сприяє розв'язанню проблем щодо розробки та запровадження механізму її реалізації.

Інноваційні перетворення інститутів НААН. Аналіз структури організації й механізму управління в наукових установах відповідно до вимог інноваційної моделі засвідчив необхідність суттєвого їх удосконалення.

У менеджменті діє класична лінійно-функціональна дивізіонально-цільова структура організації, за якою об'єкти управління визначаються як окремі дивізіони різного ієрархічного рівня, через які від центру управління проходять функціональні лінії управління. Така структура дає змогу створювати та використовувати в управлінні граничні умови регулювання діяльності окремих підрозділів підприємства для вирішення програмно-цільових задач підприємства.

У наукових установах організаційна структура складалася залежно від наукових задач, авторитету окремих вчених (шкіл) і фінансових можливостей різних періодів розвитку. При вирішенні завдань нагромадження наукових знань, створення та запровадження нових зразків селекційних досягнень, техніки, технологій у виробництво в умовах адміністративно-командної системи така структура управління була виправдана. Але в ринкових умовах, коли трансформація наукових знань в економіку здійснюється у формі інновацій, просування яких на ринку відбувається на бізнес-засадах, діючий механізм виявляється неефективним.

Тому необхідно провести структурні перетворення системи роботи НДУ з виділенням інноваційного підрозділу і переходом на програмно-цільове замовлення затребуваної ринком науково-інноваційної продукції.

Інноваційні перетворення експериментально-виробничої бази. Експериментально-виробнича база системи НААН включає експериментальні підрозділи наукових установ, дослідних станцій та дослідних господарств, інших державних підприємств, окремих суб'єктів спільної діяльності з недержавними структурами і базовими господарствами, які діють за ліцензійними або іншими угодами з науковими установами.

У системі аграрної науки в зв'язку з відсутністю державного фінансування розвитку експериментальної бази, значним скороченням підтримки насінництва й племінної роботи, різким зростанням конкуренції на наукоємному аграрному ринку загострилися проблеми, до яких менеджмент і виробнича база дослідних господарств виявилися не підготовленими. Неефективна модель функціонування державних виробничо-експериментальних структур призвела до значної залежності їх від комерційних структур, росту соціальної напруги в колективах.

Аналіз моделювання підходів інноваційного провайдингу у 30-ти дослідних станціях та господарствах базових наукових установ виявив деякі фактори, які впливають на інноваційні перетворення експериментально-виробничої бази аграрної науки. Доведена необхідність відновити в нових умовах економічних чи ринкових реформ вертикаль

управління експериментально-виробничою базою.

Статут наукової установи слід доповнити положеннями, які стосуються функцій централізованого управління дослідними станціями й господарствами як головної установи галузевого або регіонального науково-виробничого об'єднання. Наукова установа бере на себе функції координації роботи підпорядкованих виробничих структур, затвердження їх внутрішнього розпорядку, напрямів і параметрів господарсько-фінансової діяльності, програм економічного розвитку, забезпечення контролю по визначених показниках виробничої, комерційної та загальногосподарської діяльності.

Відповідно в статуті дослідних станцій, державних підприємств дослідних господарств вводяться положення, що зобов'язують ці структури виконувати вимоги, які надано (делеговано) управлінню експериментально-виробничої бази наукової установи. Таким чином створюється відповідне державне науково-виробниче об'єднання, яке є проміжною фазою на шляху науково-виробничої корпоратизації.

Не всім науковим установам підійде саме така модель, але кожна установа повинна знайти власну схему управління експериментальним виробництвом.

Після відновлення централізованого управління необхідно збалансувати економіку науково-виробничого об'єднання: фінансового стану підприємств-учасників, їх матеріально-технічної бази, трудових ресурсів, виробничих можливостей та комерційних зв'язків. Головним на даному етапі є забезпечення економічної спроможності експериментально-виробничої бази, формування ресурсів для її самокупності й забезпечення дотримання технологічних вимог. Для цього необхідно використати такі переваги: централізовані закупки матеріально-технічних ресурсів (за ціною на 25-30 % нижче від оптовиків-постачальників); реалізація під замовлення оптових партій продукції з додатковою оптовою націнкою; оптимальне використання високопродуктивної техніки, сервісного її обслуговування. Об'єднання визначає концентрацію та спеціалізацію виробництва, зокрема рослинницького й тваринницького, що підвищує ефе-

ктивність функціонування загальногосподарського комплексу об'єднання.

Як комерційно привабливий великотоварний партнер об'єднання може узгоджувати нові, вигідніші умови спільної діяльності з діючими комерційними партнерами, залучати нових партнерів. Отже, економічно об'єднання має сформуватися як єдиний організаційно-економічний програмно-цільовий комплекс із освоєння новітніх технологій, виробництва та реалізації конкурентоспроможної наукомісткої й товарної продукції.

Відпрацьована модель організаційно керованого та економічно збалансованого науково-виробничого об'єднання створює базу для його подальшого інноваційно-інвестиційного розвитку, що потребує заходів, які не завжди можна реалізувати в рамках державної структури. Для цього доцільно створити або залучити підприємницьку інфраструктуру державного науково-виробничого об'єднання.

Розвиток інтегрованої інноваційно-підприємницької інфраструктури. Комерційна складова будь-якого господарсько-підприємницького процесу в ринкових умовах має визначальне значення. Сучасне виробництво починається і закінчується комерцією: важливо вигідно та своєчасно придбати ресурси, реалізувати продукцію. Оскільки в науково-виробничій сфері цивілізовано торгувати не вміли ніколи, то ринок, який панує нині в Україні, застав науковців і виробників-аграріїв зненацька.

У НААН було ініційовано створення й розвиток у мережі наукових установ підприємницьких структур-інноваційних провайдерів для сприяння адаптації аграрної науки в ринковому середовищі. Є позитивні приклади, але в більшості наукових установ та їх дослідних господарств підприємницькі формування працюють напівлегально і займаються переважно посередництвом. Типові нормативно-організаційні матеріали щодо створення, функціонування та розвитку в системі НААН підприємницьких формувань не затверджені, відповідального за цю ланку роботи в Академії відділу не визначено.

Апробування моделі інноваційного провайдингу в мережі визначених наукових установ НААН показало, що інтегровані під-

приємницькі формування значно посилюють комерційну спроможність науково-виробничої структури, сприяють розповсюдженню науково-інноваційної продукції, залученню інвестицій, забезпечують освоєння й розвиток наукоємного виробництва. Розроблено нормативно-методичну та організаційну базу створення і розвитку в системі НААН підприємницьких структур, акредитації їх як інноваційних провайдерів (ринкових агентів) наукових установ.

Державне та приватне партнерство в системі НААН у формі науково-виробничих корпорацій. Корпорація (від новолатинського *corporatio* – об'єднання) може означати будь-яке об'єднання з економічними цілями діяльності. Під корпоративними відносинами в наукоємній сфері будемо розуміти об'єднання (договірне, статутне) державних і недержавних структур з метою підвищення рівня капіталізації та комерціалізації спільних майнових і інтелектуальних активів, ефективного їх використання й одержання доходу. Корпоративні відносини передбачають корпоративне управління спільними (корпоративними) правами.

У Статуті НААН передбачено право Академії за погодженням із Кабінетом Міністрів України утворювати, реорганізовувати, ліквідовувати установи, підприємства, що перебувають у її віданні, виступати засновником підприємств змішаної форми власності, видавати дозвіл установам, підприємствам та організаціям на утворення підприємств, до статутних фондів яких передаються належні їм майнові права.

Відпрацьовані модельні підходи інноваційного провайдингу, що апробовані в мережі інститутів НААН рослинництва, тваринництва, агропромислового виробництва, дають підстави для проведення повномасштабного експерименту з інноваційних перетворень і корпоративного розвитку на базі визначених НААН наукових установ.

Програма реалізації моделі інноваційного провайдингу на експериментальних об'єктах НААН. Програмні заходи реалізації моделі інноваційного провайдингу передбачають вирішення завдань створення органу координації щодо проведення експерименту, інкубатора інноваційного провайдингу для дослідження, розробки та запровадження

експериментальних заходів, проведення інноваційних перетворень НДУ, реформування експериментально-виробничої бази, створення й акредитація підприємницької інфраструктури та інтеграції в єдиний науково-виробничий корпоративний комплекс.

Програма експериментальних заходів передбачає три етапи. На першому здійснюються інноваційні перетворення в межах статутних повноважень і законодавчих можливостей, наданих Національній академії аграрних наук та підпорядкованим їй науковим установам, дослідним станціям і господарствам. Це не забезпечує розв'язання всіх проблем, але дає змогу налаштувати роботу наукової установи за ринковими принципами, сконцентрувати й спеціалізувати виробничу базу за ефективнішою системою управління експериментальною діяльністю, відпрацьовувати договірні відносини співробітництва державних установ і виробничих структур з підприємствами недержавної форми власності при виконанні спільних науково-інноваційних виробничо-комерційних програм. На цьому етапі створюється державне об'єднання під управлінням НДУ без створення додаткової юридичної особи, яке діє на договірних відносинах учасників.

Для нормативно-методичного забезпечення заходів першого етапу готуються для затвердження Президією НААН організаційні матеріали щодо проведення експерименту (положення про експеримент зі створення науково-виробничої корпорації в мережі ІЦБ, механізм організації проведення експерименту і програма експериментальних заходів), а також договір учасників науково-виробничого об'єднання, статuti та положення про їхню діяльність у складі об'єднання.

Упровадження рішень і нормативно-організаційної бази першого етапу уможливають побудувати роботу установи, виробничих структур державного об'єднання та комерційних партнерів за договірною корпоративною моделлю, але не розв'язують головну проблему – створення умов для залучення й ефективного використання інвестиційного капіталу, підвищення підприємницької та конкурентної спроможності об'єднання на ринку.

Тому на другому етапі за погодженням із Кабінетом Міністрів України створюється

на базі державних структур і їх приватних партнерів корпорація із змішаною формою власності з правом капіталізації відповідних майнових прав державних учасників з інвестиційними внесками недержавних учасників. На цьому етапі договірною корпорація перетворюється в статутне акціонерне товариство, одержує необхідні інтелектуальні й фінансові інвестиції, удосконалює систему управління з урахуванням розвитку інфраструктурних корпоративних об'єктів. Наукова установа повністю або частково залишається в державній формі власності та бере участь у роботі корпорації на договірних умовах, відпрацьованих на першому етапі. За рішенням КМУ визначається тимчасовий статус земельного комплексу, в тому числі шляхом закріплення його за НДУ з наданням установі дозволу на передачу його в експлуатацію корпорації на договірних умовах із обов'язковим виконанням функцій експериментально-дослідної бази.

Подальше удосконалення правових і економічних відносин корпорації, створення умов для її інтеграційно-інноваційно-інвестиційного розвитку забезпечуються в законодавчому порядку, що змінює співвідношення державної й недержавної часток у структурі корпоративної власності із забезпеченням захисту інтересів науковців, вирішенням соціально-економічних питань селян, підвищенням статусу корпоративних структур, збереженням цілісності науково-інноваційної системи аграрної науки. Для проведення цих заходів на третьому етапі експерименту необхідно визначити питання, які належать виключно до компетенції законодавчого органу, і підготувати необхідне обґрунтоване звернення до Верховної Ради України.

Проведення в три етапи експериментальних заходів щодо інноваційних перетворень та корпоративного розвитку на прикладі мережі визначених базових установ НААН дасть змогу запровадити моделі інноваційного провайдингу щодо поєднання науково-інноваційного потенціалу наукових установ і ресурсо-технологічної бази експериментального виробництва системи Академії з підприємницьким потенціалом наукоємного ринку. Це забезпечить підвищення ефективності, конкурентоспроможності, інвестопривабливості аграрної науки,

збільшення обсягу позабюджетних надходжень наукових установ та ринкову потуж-

ність і дієздатність їх експериментально-виробничої бази.

Розглянуто основні засади реформування системи аграрної науки за інноваційними моделями. Обґрунтовано перспективи ринкових перетворень системи Національної академії аграрних наук України за моделлю інноваційного провайдингу, запропоновано програмні підходи щодо реалізації моделі.

Рассмотрены основные принципы реформирования системы аграрной науки по инновационным моделям. Обоснованы перспективы рыночных преобразований системы Национальной академии аграрных наук Украины по модели инновационного провайдинга, предложены программные подходы к реализации модели.

An article considers basic principles of reformation of system of agrarian science due to innovative models. The perspectives of market changes of the system of the National Academy of agrarian science due to the model of innovative model of functioning and development are studied. The programme approaches and guidelines for realisation of the model are suggested.

*

**О.Г. ШПИКУЛЯК, доктор економічних наук,
старший науковий співробітник, завідувач відділу
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»**

Розвиток інститутів інноваційної діяльності в аграрній сфері: теоретичний аспект

Подолання депресивності у розвитку аграрної сфери є головним завданням, яке мають вирішувати держава і суспільство. Практика показує, що необхідним є формування інноваційної моделі суспільно-економічних відносин та дієвого інституціонального забезпечення її функціонування. Для аграрного сегмента економіки зазначені питання актуальні, адже інституціональна структура механізмів функціонування аграрної сфери містить аспекти супротиву інноваціям. Проблем надзвичайно багато, вони фундаментальні за сутністю і природою виникнення, тому з плином

часу все більше актуалізуються на різних рівнях компетенцій.

Перш ніж перейти до висвітлення теоретичних аспектів розвитку інститутів інноваційної діяльності в аграрній сфері окреслимо загальнотеоретичну базу проблеми в ракурсі короткого екскурсу в еволюцію наукового пошуку. Загальновідомо, що теорія інновацій започаткована й знайшла відповідне відображення у працях Й. Шумпетера, який вперше довів важливість інноваційної діяльності як фундаментальної основи науково-технічного прогресу. Проблемне поле інновацій представлено у працях таких зарубіжних і вітчизняних науковців, як: М. Кондратьєв, Х. Барнет, Б. Санто, Р. Солоу, Б. Твісс, Є. Тоффлер, Є. Ліберман, В. Новожилов, С. Струмлілн, С. Кузнец, М. Калецкі, Г. Менш, В. Хартман, О. Мамедов, В. Полтерович та ін. Формування парадигми інституціоналізму знайшло відображення у працях фундаторів інституціональної теорії В. Гамільтона, Т. Веблена, А. Алчіана, Д. Норта, Дж. Б'юкенена, Дж. Кларка, О. Вільямсона, М. Олсона, Дж. Коммонса, Р. Коуза, У. Мітчелла, а також у напрацюваннях М. Туган-Барановського, Р. Капелюшнікова, В. Тамбовцева, В. Радаєва, С. Кірдіної, А. Шастітко, В. Вольчика, А. Чухно, В. Гейця, А. Гриценка, Т. Гайдая, С. Архіє-

збільшення обсягу позабюджетних надходжень наукових установ та ринкову потуж-

ність і дієздатність їх експериментально-виробничої бази.

Розглянуто основні засади реформування системи аграрної науки за інноваційними моделями. Обґрунтовано перспективи ринкових перетворень системи Національної академії аграрних наук України за моделлю інноваційного провайдингу, запропоновано програмні підходи щодо реалізації моделі.

Рассмотрены основные принципы реформирования системы аграрной науки по инновационным моделям. Обоснованы перспективы рыночных преобразований системы Национальной академии аграрных наук Украины по модели инновационного провайдинга, предложены программные подходы к реализации модели.

An article considers basic principles of reformation of system of agrarian science due to innovative models. The perspectives of market changes of the system of the National Academy of agrarian science due to the model of innovative model of functioning and development are studied. The programme approaches and guidelines for realisation of the model are suggested.

*

**О.Г. ШПИКУЛЯК, доктор економічних наук,
старший науковий співробітник, завідувач відділу
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»**

Розвиток інститутів інноваційної діяльності в аграрній сфері: теоретичний аспект

Подолання депресивності у розвитку аграрної сфери є головним завданням, яке мають вирішувати держава і суспільство. Практика показує, що необхідним є формування інноваційної моделі суспільно-економічних відносин та дієвого інституціонального забезпечення її функціонування. Для аграрного сегмента економіки зазначені питання актуальні, адже інституціональна структура механізмів функціонування аграрної сфери містить аспекти супротиву інноваціям. Проблем надзвичайно багато, вони фундаментальні за сутністю і природою виникнення, тому з плином

часу все більше актуалізуються на різних рівнях компетенцій.

Перш ніж перейти до висвітлення теоретичних аспектів розвитку інститутів інноваційної діяльності в аграрній сфері окреслимо загальнотеоретичну базу проблеми в ракурсі короткого екскурсу в еволюцію наукового пошуку. Загальновідомо, що теорія інновацій започаткована й знайшла відповідне відображення у працях Й. Шумпетера, який вперше довів важливість інноваційної діяльності як фундаментальної основи науково-технічного прогресу. Проблемне поле інновацій представлено у працях таких зарубіжних і вітчизняних науковців, як: М. Кондратьєв, Х. Барнет, Б. Санто, Р. Солоу, Б. Твісс, Є. Тоффлер, Є. Ліберман, В. Новожилов, С. Струмлілн, С. Кузнец, М. Калецькі, Г. Менш, В. Хартман, О. Мамедов, В. Полтерович та ін. Формування парадигми інституціоналізму знайшло відображення у працях фундаторів інституціональної теорії В. Гамільтона, Т. Веблена, А. Алчіана, Д. Норта, Дж. Б'юкенена, Дж. Кларка, О. Вільямсона, М. Олсона, Дж. Коммонса, Р. Коуза, У. Мітчелла, а також у напрацюваннях М. Туган-Барановського, Р. Капелюшнікова, В. Тамбовцева, В. Радаєва, С. Кірдіної, А. Шастітко, В. Вольчика, А. Чухно, В. Гейця, А. Гриценка, Т. Гайдая, С. Архіє-

реєва, В. Якубенка та ін. Проте залишається чимало проблем теоретико-методологічного змісту, які потрібно розв'язувати.

Аграрний аспект інституціоналізму, формування інституцій, інститутів інноваційної діяльності, розвитку інститутів ринку інновацій знаходить відображення у працях П. Саблука, Ю. Лупенка, М. Маліка, В. Юрчишина, С. Кваші, М. Кропивка, П. Макаренка, О. Бородіної, О. Шубравської. Т. Осташко, О. Мороз, М. Корецького, А. Мазура та ін.

Теоретико-методологічні напрацювання загальнотеоретичного і галузево-специфічного ракурсу вивчення означеної проблеми слугують за ґрунтовну базу подальших досліджень. Підставами для постановки проблеми розбудови інститутів інноваційної діяльності є те, що економічні перетворення в аграрній сфері передбачають утвердження інститутів та обов'язкове застосування стабілізаційних факторів, а серед компонентів ринкової перебудови одне з визначальних місць належить інституціям й інститутам. Разом із цим залишаються проблеми як ситуативного, так і стратегічного змісту, які вимагають наукового обґрунтування й розробки методології розв'язання.

Вважаємо, що інноваційна діяльність як процес і як система потребує інституціонального забезпечення та формування інституціональних умов розвитку. У ринкових умовах інституції й інститути інноваційної діяльності відіграють надважливу роль у створенні організаційно-економічних передумов для задоволення потреб на якісно новому рівні. Саме тому побудова інноваційної економіки як першочергове завдання держави у своїй основі потребує інноваційної організації. Це аксіома доведена часом, практикою та багатьма науковцями. Але ми пропонуємо розглянути її з погляду інституціональної методології, що дає змогу окреслити соціально-економічні аспекти цієї проблеми.

Результатом інноваційної діяльності є створення інноваційної економіки, побудованої на знаннях і комерціалізації науки. Погоджуємося з думкою О.Ю. Мамедова, що інноваційна економіка має іншу будову й інші фактори розвитку, зокрема інститути громадського суспільства, конкуренції, лібералізму¹. Інститут інноваційної діяльності

функціональний лише за умови об'єктивності стимулів з боку держави, ринку й суспільства. Мається на увазі, що ця діяльність приносить результат лише за відповідних інституціональних умов, бо їй притаманні ризики. Головним системоутворювальним фактором даного процесу є наука, від активності якої залежить його ефективність. Цей же автор (Мамедов О.Ю.) зазначає, що інновації затримуються й можуть зароджуватися лише в інноваційно-організованій економіці, їх «батьком» є високотехнологічне виробництво, а «матір'ю» – інноваційно-організована економіка. Таким чином, інноваційна діяльність у своїй основі залежить від цих двох факторів, хоча ми віддаємо перевагу інституційному забезпеченню.

В основі формування й розвитку інститутів інноваційної діяльності – підприємницька активність індивіда у створенні відповідних результатів наукового пошуку з метою одержання прибутку. Розглядаючи інноваційну діяльність та формування інтелектуального капіталу, російські дослідники Є.В. Попов і М.В. Власов виділили інституціональні аспекти цього питання виходячи з сутності підприємства як генератора та інкубатора інститутів виробництва нових знань². Такий стан речей витікає із можливостей і пріоритетів діяльності підприємства у ринкових умовах, які передбачають обов'язковість накопичення нових знань. Ці ж дослідники наводять основні інститути здійснення господарської діяльності підприємства згідно із систематизацією Г.Б. Клейнера (табл.).

Інститут інтелектуального капіталу, функціонуючи в ринковій економічній системі, породжує інститути інтелектуального підприємництва. Даний вид, форма підприємництва, як зазначено у праці Т.Ю. Чукулаєвої за висновком А.Р. Чертвіца, пов'язана з виробництвом нових знань і втіленням їх у конкретні життєві блага через механізми співпраці та взаємодії економічних агентів, які приймають на практиці форму різних інтелектуальних товариств³. До таких інсти-

Ростовского государственного университета. – 2009. – Т. 7. – № 2. – С.5-8.

² Попов Е.В. Институциональный анализ процессов производства новых знаний / Е.В.Попов, М.В. Власов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : // <http://www.ecsocman.edu.ru>.

³ Чукулаева Т.Ю. Формирование института интеллектуального предпринимательства: иерархический подход (на примере экономики России) / Т.Ю. Чукулаева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ecsocman.edu.ru>.

¹ Мамедов О.Ю. Тайна инновационной экономики – в ее инновационной организации! / О.Ю. Мамедов // Экономический вестник

тутів ми відносимо фірми-інноватори, заклади освіти й наукові установи, систему академій (національні та галузеві), Міністерство освіти і науки, молоді та спорту,

Міністерство юстиції, центри перепідготовки кадрів тощо. Саме тут відбувається формування, накопичення й поширення знань в економіці та суспільстві.

Інституціональні фактори ефективності діяльності підприємства*

Якості, необхідні для ефективного функціонування	Групи інститутів, що забезпечують дану якість підприємства
Цілісність підприємства	Інститути мінімізації трансакційних витрат
Внутрішня консолідація й координація бізнес-процесів у підприємстві	Інститути ефективного бізнес-планування, регулярного стратегічного менеджменту
Вплив ринкових сигналів	Інститути маркетингу, конкуренції, фондового ринку
Соціальна відповідальність підприємства	Інститути соціальної репутації компанії
Зростання конкурентоспроможності, оптимізація виробничих процесів	Інститути НІОКР, виробництво нових знань
Ендогенні	Екзогенні
Інститут фінансування виробництва знань	Інститут оцінки ризиків
Інститут перетворення знань	Інститут впливу ринкової ситуації
Інститут екстернальних ефектів	Інститут компенсації нестачі ресурсів
Інститут управління знаннями	Інститут агентської взаємодії
Інститут організації діяльності підприємства	Інститут ціноутворення на ринку нових знань
Інститут використання ресурсів	Інститут довіри
	Інститут розподілу відповідальності між агентами

* Приведено з використанням: Клейнер Г.Б. Эволюция институциональных систем / Г.Б. Клейнер. – М. : Наука, 2004.

У нинішньому світі ринкових прогресивних інноваційних економік консолідуєчим інститутом виступають організації, які утворюють складну будову суспільного буття. Проте економічні інститути, у тому числі й організації, створюються та функціонують за безпосередньої участі людини як носія норм, правил, традицій. Це потрібно обов'язково враховувати, досліджуючи економічні аспекти інституціонального розвитку суспільних формацій.

Ефективність інноваційної діяльності та її інститутів забезпечується лише за умови конструктивного підходу до функціонування приватної власності; налагодження взаємодії бізнесу, держави і суспільства в механізмі регулювання; поліпшення якості правових інститутів; забезпечення високого рівня людського капіталу, а в кінцевому підсумку власне створення інноваційної економіки.

У пропонованому аспекті розв'язання проблеми в теоретичному й методологічному ракурсах на передній план виходить інституціональна модернізація економіки, у даному конкретному випадку – аграрної. Вона здійснюється реформуванням системи інститутів і відносин, продукованих ними у процесі реалізації функціональних зв'язків.

Інститутами інноваційної діяльності є інститути розвитку програм підтримки наукових досліджень, формування інтелектуального капіталу тощо. Дані інститути у своїй функціональності залежні від якості, притаманної їм самим у частині пріоритетів, які з часом забезпечують задоволення відповідних інституціональних очікувань у суспільстві. Тому на даному етапі вкрай необхідним є пошук шляхів формування інститутів, які забезпечать інноваційний підхід у взаємодії держави, підприємств і суспільства. Існуючі в аграрній економіці інститути інноваційної діяльності потребують інституціональної модернізації. Слід розрізняти модернізацію зверху, «коаліції для майбутнього»¹. Модернізація зверху передбачає пропонування державою й створення нею інститутів, механізмів та інструментів реалізації, підтримки проектів інноваційної діяльності. Держава здійснює цілеспрямовану політику підтримки інституціональних умов для формування й розвитку інноваційно спрямованої моделі економіки.

«Коаліції для майбутнього» передбачають формування інституціональних механізмів стимулювання розвитку конкурентного

¹ Полтерович В. Стратегии модернизации, институты и коалиции / В. Полтерович [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.institutiones.com/strategies>.

середовища ринку як головної умови становлення ефективних інститутів інноваційної діяльності.

Слушним щодо викладеного вище є вислів В. Полтеровича про те, що інституціональна траєкторія вважається перспективною, якщо вона узгоджена з ресурсними, технологічними й інституціональними обмеженнями та передбачає вбудовані механізми, які стимулюють задекларовані зміни інститутів і попереджують виникнення дисфункцій та інституціональних пасток¹. Такий стан речей забезпечує утвердження інноваційно-спрямованої системи соціально-економічних відносин, якій на нинішньому етапі розвитку людства альтернативи немає, але знову ж таки для цього потрібні відповідні інституціональні умови.

Головним інститутом інноваційної діяльності в ринковій економіці є підприємство (фірма), адже вона акумулює можливості й мотивації створення інновацій. Цей інститут здійснює трансформації ресурсів у продукт, але прагне проводити їх із найменшими витратами, тобто запрограмований на інновації. Функціонування господарських структур проходить за певного господарського порядку і на базі відповідних інституціональних умов.

Останнім часом значну увагу науки та практики інновацій привертає інститут кластеризації як один із базових критеріїв формування інноваційної політики. Інститут кластеризації – це механізм консолідації учасників інноваційного процесу за рахунок кооперації, формування замкнутого циклу інноваційно-виробничого процесу на галузевому і міжгалузевому рівнях координації. Кластери об'єднують індустрію створення інновацій та індустрію масового впровадження у виробництво, оптимізуючи ризики обох сторін.

Погоджуємося з висновком про те, що інновації є провідним фактором росту і являють собою тривалий процес, який охоплює також фундаментальну науку; інноваційній

діяльності притаманний «ефект храповика» – якщо інновація створена й впроваджена, то позитивний результат від неї незворотний², проте необхідним є регулювання цього інституту з боку держави.

Інститути інноваційної діяльності створюють сприятливі умови перерозподілу та ефективного використання ресурсів, капіталу, праці в економіці, забезпечуючи якісно новий рівень розвитку суспільства й конкурентоспроможності економіки.

Як нами вже зазначалося, важливим і невід'ємним інститутом здійснення інноваційної діяльності є інтелектуальний капітал як фактор формування інновацій, а підприємець як головна фігура інноваційного процесу функціонально та організаційно забезпечує розвиток такого важливого інституту інноваційної діяльності, як підприємництво, поповнюючи його інтелектом. Інститут підприємництва, підтримуючи і стимулюючи інноваційний процес, реалізує прагнення підприємця до одержання прибутку через механізм створення – впровадження нововведень, які забезпечують зниження виробничих витрат і підвищення конкурентоспроможності продукту.

Інституціональні аспекти інноваційної діяльності в економіці України характеризують існуючу модель розвитку ринкового механізму як інституційно неефективну. Це проявляється у консерватизмі інститутів минулої української дійсності через невикористання землі капіталом, незавершеність інституціоналізації приватної власності до ринкових умов, що стримує капіталізацію знань, демотивуюче впливає на учасників інноваційного процесу, продукуючи кризові явища. Особливо це стосується аграрної сфери як найбільш консервативного сегмента економіки.

Розглядаючи інститути інноваційної діяльності як базові чинники конкурентоспроможності, слід наголосити на тому, що створення дійових і прийнятних для суспільства інституціональних утворень є запо-

¹ Полтерович В. Стратегии модернизации, институты и коалиции / В. Полтерович [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.institutiones.com/strategies>.

² Кузик Д. А. Политика качественного экономического роста и ее последствия / Д.А. Кузик // Вестник ОГУ. – 2009. - № 5. – С. 47–49.

рукою формування постіндустріальної економіки.

Інститути у постіндустріальному суспільстві (економіці) сформовані таким чином, що забезпечують всебічне накопичення й розвиток знань, а головною продуктивною силою стає інтелект, інформація. Саме ці чинники є рушіями розвитку масштабного інноваційного процесу в усіх галузях і сферах життєдіяльності людини. Інституціональні умови є базисним чинником інтелектуалізації суспільно-економічних процесів. Інститути модифікують, забезпечують активізацію, у тому числі й інноваційних процесів, особливо в умовах сприятливого конкурентного ринку.

Розглядаючи проблему інститутів інноваційної діяльності зазначимо, що саме вони формують мотиваційне поле розвитку суб'єктів інноваційного процесу. Зазначений висновок випливає з того, що інститути як консолідована сукупність правил, норм, традицій, які вважаємо інституціями, знаходяться у постійному динамічному розвитку. Він полягає у модифікації базисних та похідних інститутів до умов функціонування суспільно-економічних процесів. Особливо даний аспект простежується у трансформаційних суспільствах.

Інститути інноваційної діяльності створюють інституціональні умови, які структурують відносини учасників даного процесу на всіх етапах його проходження. Вплив інститутів на інноваційний процес, до яких ми відносимо базисні й похідні, або політичні, соціальні, економічні, полягає у розбудові державної карти здійснення інноваційної діяльності заінтересованими економічними суб'єктами, а також державного регулювання.

Інноваційні процеси в економіці як і будь-які підпадають під вплив інститутів, які продукують умови реалізації інновацій. Ці умови є детермінантами поведінки учасників ринку у сфері розвитку знань їх капіталізації, а головне – створення та запровадження інновацій. Такими умовами слід вважати можливості, обмеження, правила, права, обов'язки, ролі, традиції.

Інституціональне забезпечення створює відповідні умови, які формують середовище, в якому реалізуються дії заінтересованих суб'єктів. Проте у цьому середовищі постійно відбуваються модернізаційні, структурні, організаційні зміни. Вони формують характер реалізації прав власності, конкурентні аспекти підприємництва, функціонування праці, управління. Таким чином, концепція розуміння теоретичних аспектів зазначеної проблеми полягає в тому, що інституціональне забезпечення інноваційного процесу формує інституціональні умови, які у свою чергу надають цьому аспекту функціонування суспільно-економічної формації певної передбачуваності, впорядкованості, організованості.

Інститути, формуючи систему інновацій у розвитку суспільства, становлять діалектичну єдність факторів, організацій, процесів, результатів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Вони закріплені формально у нормативних актах та угодах, а також неформально – в ментальних, поведінкових нормах. Наведені інституціональні утворення забезпечують функціональність інноваційного процесу на відповідному рівні, виступаючи стимулами або антистимулами.

Зазначимо також, що трансформаційні економіки, до яких належить і вітчизняна, по-різному характеризуються з позиції інституційних змін. Проте однаково вважаються інституціонально нестабільними, особливо у випадку відсутності в них усвідомленого суспільством базису інституціоналізації трансплантованих інститутів. Саме такою вважаємо інноваційну діяльність в умовах конкурентного ринку. Відсутність протягом тривалого періоду української дійсності ринкових традицій інноваційного процесу зумовлює необхідність запозичення певних інституційних норм. Тому відбувається інституціональне реформування системи накопичення, поширення знань, перетворення їх на інноваційний продукт, а головне – інтелектуальний капітал і навпаки.

Інституціональні зміни відбуваються повільно, але супроводжуються появою нових

економічних агентів, які зацікавлені у розвитку інновацій – цього вимагає ринкова економіка. Проходить інституціональне закріплення зв'язків, які забезпечують взаємодію відповідних факторів, організацій, структур із метою одержання бажаних для суспільства результатів. Проте погоджуємося з думкою, що «...поведінкові моделі основних господарюючих суб'єктів не можуть бути швидко змінені в зв'язку з дією ефекта інституціональної інерції, впливом інституціонального генотипу попереднього господарського порядку, стереотипів економічної поведінки»¹. В означеному аспекті оцінок слід розглядати інституціональне забезпечення інноваційних процесів у перехідних, трансформаційних економіках.

Розкриваючи теоретичні й методологічні засади вирішення піднятої проблеми звертаємо увагу на інститут інтелектуального підприємництва як систему накопичення знань із подальшим їх використанням у створенні інновацій. За дослідженнями Т.Ю. Чукулаєвої², концепція інтелектуального підприємництва вперше була запропонована А.Р. Червітцом, який вважав, що інтелектуальне підприємництво передусім пов'язане з виробництвом знань і втіленням їх у конкретні блага через механізми співпраці та взаємодії економічних агентів. Це особливий інститут розвитку економіки знань із самостійною організаційно-економічною структурою, яка сприяє реалізації нових можливостей продуктивного використання ресурсів із метою реалізації інтелектуального капіталу економічного зростання³. На нашу думку, це специфічний інститут перерозподілу знань із метою їх капіталізації й забезпечення науково-технічного прогресу.

Інститут інтелектуального підприємництва слід віднести до інноваційної інфраструктури ринку, яка забезпечує акумулювання

розподіл науково-технологічного потенціалу і залучення в економіку інвестицій. Існування зазначеного інституту є неодмінною ознакою постіндустріального суспільства, прогресивного з погляду інституціонального забезпечення інноваційних процесів в економіці.

Об'єктивна реальність розвитку передових економічних формацій підтверджує те, що результатом реалізації мотивів задоволення потреб є формування відповідних моделей інституціональних систем економічного розвитку, для яких характерне поєднання різних видів ресурсів і технологічних укладів. Однією з таких моделей інституціональних систем є постіндустріальне суспільство, базисом функціонування якого вважається постіндустріальна економіка.

Зазначена модель, безперечно, є інноваційною за своїм змістом, адже в основу її розвитку покладено інтелектуальний капітал, тобто інформація й знання. Основна рушійна сила – наука та інновації – є пріоритетним товаром, за вартісними ознаками – послуги. Цей тип економіки найбільш прогресивний з погляду наявності можливостей модернізації інституцій і стимулів у рамках всезагального соціально-економічного процесу. Причина у переважаючій значимості знань над капіталом, який відходить на другий план.

Економіка й окремі її сфери, як, наприклад, інноваційна діяльність, потребує відповідного інституційного забезпечення. Стрижневим елементом даного процесу є формування ефективних правових інститутів, що для України є ахіллесовою п'ятою. Прийнята законодавча база досить велика, але неефективна та нефункціональна у практичному втіленні інституцій. Численність норм і широкий діапазон їх закріплення у нормативних актах є причиною колізій. Постановка проблеми у такому ракурсі правильна, адже невідповідність правових інститутів породжує проблеми функціонування економічних, зокрема це стосується також інноваційної діяльності й управління нею на державному рівні.

¹ Вольчик В. В. Эволюция институтов постиндустриальной экономики в контексте дихотомии Веблена [Электронный ресурс] / В. В. Вольчик // Экономический вестник Ростов. госуд. ун-та. – 2008. Т. 6. – № 2. – С. 53–65. – Режим доступа: <http://www.ecsocman.edu.ru>.

² Чукулаева Т.Ю. Формирование института интеллектуального предпринимательства: иерархический подход (на примере экономики России) / Т.Ю. Чукулаева [Электронный ресурс] // – Режим доступа: <http://www.ecsocman.edu.ru>.

³ Там само.

Причина такого стану в тому, що інституціональні трансформації до умов ринку все ще продовжуються, хоча Україна і визнана державою з ринковою економікою. Нині потрібно звернути увагу на те, що створення нових елементів забезпечення інноваційної діяльності в механізмі її розвитку та регулювання часто проходить відособлено щодо українських реалій. Тому створені державою правові інститути неефективні, що зумовлено проблемою їхньої адекватності інституціональним умовам функціонування економіки, ментальністю нації. Інституціональні умови інноваційної діяльності, створені існуючим інституційним забезпеченням, є головною передумовою у формуванні постіндустріальної економіки в Україні. Теорія її моделі передбачає необхідність розбудови економіки знань, заснованої на розвитку модельного та інституціонального капіталу, інновацій, інфраструктури, соціалізації працівників, сприятливих інституціональних умов взаємодії цих факторів. Перетворення вітчизняної економіки на постіндустріальну неможливе без якісного перетворення інститутів суспільства і державного менеджменту. Лише у випадку збалансованої взаємодії щодо задоволення інтересів ринкових агентів загальний економічний та соціальний ефект буде на рівні, бажаному для суспільства.

Інститути інноваційної діяльності в економіці формують національну інноваційну систему як сукупність інститутів забезпечення розвитку інноваційних процесів у межах окремої країни, до яких традиційно належать: інститути з реалізації стратегічних інноваційних проектів; інститути розвитку широкого кола новаторських проектів на базі малих організаційних форм¹. У першому випадку реалізується орієнтир на прискорений розвиток однієї чи кількох потужних високотехнологічних корпорацій і за-

¹ Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: В 3-х т. / За ред. акад. НАН України В.М. Гейця, акад. НАН України В.П. Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.С. Кваснюка. – К. : Фенікс, 2007. – Т. 1. Економіка знань – модернізаційний проект України / За ред. акад. НАН України В.М. Гейця, акад. НАН України В.П. Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.С. Кваснюка. – К. : Фенікс, 2007. – С. 379.

безпечення досягнення ними рівня світової конкурентоспроможності виробництва; у другому – запровадження інститутів конкурентного відбору новаторських проектів та забезпечення доступу до інвестиційних потоків економіки². У системі інституціонального забезпечення реалізації інноваційних проектів можуть брати участь як державні інвестиційні компанії, так і приватні – венчурний бізнес (венчурні фонди).

Інститутами інноваційної діяльності є також установи, які беруть участь у створенні нових знань, зокрема університети й заклади академічної науки. В західних країнах основна організаційна форма створення інновацій – університет, а в Україні – академічна наука. Ці інститути створюють знання, які необхідні для розробки і впровадження інновацій.

Економіка знань є основою поступального розвитку суспільства й запорукою виходу його на якісно новий рівень задоволення потреб людини. Ефективно використані знання, а отже, втілені в інноваціях, є основою суспільного процесу – ця аксіома доведена часом та практикою. Проте в різних країнах перетворення знань в інновації, а потім в інноваційний продукт відбувається з різним ступенем успіху, що, на нашу думку, зумовлено інституціональними умовами інноваційної діяльності. У запропонованому аспекті постановки питання погоджуємося з думкою російських науковців про те, що «для того, щоб інновація була реалізована, необхідна складна сукупність умов, які охоплюють не тільки власне науку, але й способи організації бізнесу в країні, взаємодію національної економічної та інноваційної систем, інституціональні умови, включаючи діяльність транснаціональних урядів по організації глобальної інноваційної системи»³. Врахування зазначених чинників сприятиме розбудові ефективних інститутів інноваційної діяльності.

² Там само

³ Дежина И.Г. Государство, наука и бизнес в инновационной системе России : монография / И.Г. Дежина, В.В. Киселева. – М.: ИЭПП, 2008. – С. 27.

Головними учасниками відносин в інноваційній діяльності є дослідники. Держава ж як інститут, наділений владою модератора суспільних процесів, виступає третьою стороною у цьому процесі, виконуючи роль суб'єкта створення необхідних інституціональних умов.

Залежно від принципів реалізації державою владних повноважень у сфері продукування знань і створення інновацій, розрізняють три варіанти організації інститутів інноваційної системи: адміністративно-командна модель – повний контроль держави над інноваційним процесом через механізм державного замовлення й визначення пріоритетів фінансування; ринкова модель – створення інновацій у результаті діяльності окремих інституціональних сфер, яким притаманне чітке розмежування функцій у межах їх повноважень; модель потрійної спіралі – кожен з інститутів генерує систему виробництва знань за рахунок виконання ролей інших організацій і створення гібридних інституціональних форм¹.

Щодо України, то в національній економіці нині досить важко ідентифікувати модель організації інноваційної системи за наведеними ознаками. Проблема у тому, що поки що немає чітко визначених підходів держави до організацій – регулювання інноваційної діяльності. Ринкові інститути сформовані частково, а зокрема науководослідний сегмент та сегмент комерціалізації інновацій знаходяться в інноваційному вакуумі щодо ринку. Тут мається на увазі те, що сильними залишаються адміністративно-командні інституції й механізми обігу продукту інноваційної діяльності, особливо з погляду вітчизняних традицій організації – здійснення наукових досліджень. Саме тут криється проблема, яка на інституціональному рівні розбудови відносин в інноваційному процесі стримує утвердження еконо-

міки знань як складової постіндустріальної моделі суспільно-економічних відносин.

Україна, вступивши на шлях розбудови ринкових відносин, зіткнулася з проблемами інституціонального характеру, у тому числі щодо інноваційної діяльності в аграрній сфері економіки. Оцінка інституціональних умов формування механізму організації та здійснення цього процесу вказує на розбалансованість і повільну адаптацію ринкових інституцій та інститутів до умов вітчизняної системи агрогосподарювання; незадовільну модифікацію старих і формування ринкових інститутів; неузгодженість їх із традиційними економічними відносинами. Саме тому розвиток інститутів та інституцій інноваційної діяльності слід розглядати як фундаментальну проблему, розв'язання якої сприятиме ефективному функціонуванню аграрного сектору і перетворенню цієї галузі на сферу, в якій основним капіталом є знання.

Отже, можна констатувати, що інституціональна система в Україні й в агросфері зокрема, незбалансована, що заважає становленню інформаційної економіки з інноваційною моделлю розвитку, в якій знання виступають основним капіталом. Дисбаланс простежується як на рівні базисних (власність, влада, управління, праця), так і похідних інститутів (ціна, конкуренція, підприємництво, регулювання). Існуючі проблеми доповнюються проблемами адаптації суспільних та недосформованості правових інститутів, що разом з проблемами науки, освіти, деградацією продуктивних сил і виробничих відносин роблять інноваційну модель поки що недосяжною. Тому реалізація постіндустріальної концепції в умовах недосконалості інституціональних механізмів формування інноваційної економіки є проблемною у розбудові прийнятної для суспільства моделі стимулювання науково-технічного прогресу в аграрній сфері.

Розкрито теоретичні засади і концептуальні аспекти розвитку інститутів інноваційної діяльності в аграрній сфері.

Раскрыты теоретические основы и концептуальные аспекты развития институтов инновационной деятельности в аграрной сфере.

The theoretical principles and conceptual aspects of the development of innovative activity institutes of agrarian sphere are considered.

*

¹ Дежина И.Г. Государство, наука и бизнес в инновационной системе России : монография / И.Г. Дежина, В.В. Киселева. – М.: ИЭПП, 2008. – С. 27.

*М.М. КУЛАЄЦЬ, професор, заслужений економіст України, директор
М.Ф. БАБІЄНКО, професор, заслужений працівник
сільського господарства України,
О.Д. ВИТВИЦЬКА, кандидат економічних наук, доцент
Л.М. УСАЧЕНКО, доктор наук з державного управління
Навчально-науковий інститут післядипломної освіти
Національного університету біоресурсів і природокористування України*

Інноваційне сприяння нарощуванню продовольчих ресурсів в Україні та світі

Питання інноваційного забезпечення продовольчої безпеки в Україні та світі досліджуються у роботах вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема: Й. Шумпетера, В. Сайка, О. Гойчука, В. Власова, В. Гейця, В. Бойка, В. Месель-Веселяка, М. Кісіля, П. Саблука, О. Шпикуляка, М. Кулаєць, М. Бабієнка, О. Витвицької, М. Лобаса, П. Музики, С. Кваші та інших. Незважаючи на це, ряд аспектів цієї актуальної проблеми в нових економічних умовах залишаються недостатньо вивченими і потребують більш глибоких досліджень.

Як показує світовий досвід, інноваційні зрушення в національних економіках (Фінляндія, Японія, Китай, Південна Корея та ряд інших) відзначилися не лише науковими та технічними досягненнями, але й загальним інтелектуальним проривом у цих країнах за рахунок створення відповідних інституцій соціального, освітнього, науково-технічного та маркетингового спрямування, які поєднали інтелект, виробництво, бізнес.

Інноваційні спрямування неабияке значення відіграють у вирішенні продовольчої незалежності в нашій державі й світі. Україна має у своєму розпорядженні понад 70% сільськогосподарських угідь, з них орні землі – майже 33 млн га, або 80% їх площі.

Освоєння всього земельного фонду – на рівні 60% (для порівняння: 12% у США).

Для забезпечення продовольчої незалежності в нашій державі варто взяти на озброєння у цій важливій справі, передусім, досвід Англії. Ця країна з населенням 58,3 млн осіб має в обробітку землі лише 6,1 млн га і левову частку власних продуктів. Успішно вирішується продовольча безпека у Чехії, Угорщині й ряді інших країн, де приватизовано землі лише 12-15%. У США останніми роками одержавили 40% землі, що знаходиться в обробітку.

На розв'язання проблем продовольчих ресурсів вкрай негативно впливає погіршення продуктивності наших ланів, особливо за роки незалежності. Україна займає перше місце в світі за питомою вагою чорноземів із високим вмістом гумусу. А це 63% ґрунтового покриву, що становить майже 27,4 млн га орних земель, значний людський фактор, потужний науковий і освітянський потенціали.

Про потужний потенціал України показують дані таблиці 1, де наведено виробництво найважливіших видів сільськогосподарської продукції на душу населення в 90-ті роки минулого століття в найбільш розвинутих країнах Європи.

1. Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції на душу населення, кг

Показник	Великобританія	Італія	Франція	ФРН	Україна	Місце
Зерно і зернобобові	405	295	1058	445	1033	2
Картопля	121	42	85	118	378	1
М'ясо	66	63	112	96	86	3
Молоко	262	204	519	450	469	2
Цукор	22	28	67	50	118,6	1
Масло тваринне	2,5	1,3	9,2	6,9	8,5	2

Під час навчального процесу доносимо слухачам і студентам, що як нині, так і на майбутнє не зможемо стати світовою аграрною державою без запровадження інноваційних процесів, світових досягнень, раціональних науково обґрунтованих сівозмін, насінництва, селекції як у галузі рослинництва, так і тваринництва; удобрення та охорони наших ґрунтів, захисту сільськогосподарських культур, екології тощо.

Аграрний сектор економіки України, як уже згадувалося, має потужний природний потенціал – великі площі високопродуктивного покриву як незмінного специфічного засобу сільськогосподарського виробництва. Але є й інші ґрунтові покриви. Крім чорноземів із високим рівнем родючості, майже 40% земельної площі займають малородючі, бідні на поживні речовини ґрунти: дерново-підзолисті, підзолисті, солонцеві, болотні, гірські й велика площа еродованих земель. На всіх цих ґрунтових різновидах можливо розв'язувати продовольчу проблему лише в комплексі багатьох складових. Тобто підвищення родючості ґрунтів може бути реалізовано з урахуванням ряду факторів – меліоративних (корінне поліпшення природних властивостей ґрунтів), агрохімічного (поліпшення кругообігу речовин), фізичного (обробітку ґрунту, боротьби з ерозією) і біологічного (удосконалення сівозмін тощо).

На порядку денному як ніколи гостро стало питання підвищення добробуту всіх верств населення, і особливо соціально незахищених. Це надзвичайно актуальна тема, й у своїх подальших дослідженнях будемо її розвивати.

На продовольчу безпеку та якість продуктів харчування великою мірою впливає культура пшениці – як озимої, так і ярої. Її вирощують упродовж багатьох віків і цей злак є найпопулярнішим серед злаків у всьому світі. Зокрема, озима пшениця – одна із найважливіших культур світового землеробства, її продукцією харчується більша половина населення земної кулі. За рік у світі збирають понад 600 млн т пшениці з площі близько 150 млн га (на рівні валового збору рису). І не випадково в структурі посівних площ цій культурі належить особли-

ве місце. Дані статистики та науки свідчать, що у Степу її майже 60% у зерновій групі, у Лісостепу – 45, а на Поліссі – 35%. Ці дані й свідчення науковців і практиків підтверджують, що удосконалення розміщення посівів озимої пшениці та ряду інших зернових культур великою мірою впливає на розв'язання проблеми продовольчої незалежності та якості харчування як у нашій державі, так і в світі.

Зернові культури мають особливе значення. Адже вони – джерело одержання продовольчого зерна, з якого виготовляється безліч продуктів харчування, головним з яких є хліб. У зерні озимої пшениці знаходяться всі необхідні для людини поживні речовини – білки, жири, вуглеводи, й у такому кількісному співвідношенні, яке найбільшою мірою відповідає потребам людського організму. В зерні пшениці та жита міститься, крім названого, особлива форма білків – клейковина, здатна надавати хлібу пористість, що поліпшує його травлення. Пшеничні висівки – прекрасний висококонцентрований корм для сільськогосподарських тварин. У світовому землеробстві пшениця (озима і яра) відіграє надзвичайну роль. Культивують її практично майже на всій планеті. У колишньому СРСР під пшеницею було зайнято понад 25% посівної площі, й домінуюче місце належало Україні.

Сучасне соціально-економічне й народногосподарське значення виробництва зерна озимої пшениці в зерновому господарстві України та в світі не має альтернативи, виходячи з внутрішніх чинників і кон'юнктури на світовому продовольчому ринку. Розглядаючи економічну сутність річних коливань окремих показників, у тому числі й суттєву розбіжність посівних і зібраних площ, звернемося до проблем екстремальних умов, що пов'язані із зимовим періодом, в яких найбільше страждає озима пшениця. Вкрай поганою в цьому відношенні виявилася зима 2002-2003 року, що призвело до загибелі 70% посівних площ озимини. На нашу думку, підвищення зимостійкості, врожайності та якості озимої пшениці можна досягти лише за умови правильного застосування поживних речовин у необхідних співвідношеннях залежно від типу ґрунту й агротех-

нічних вимог сорту. Найпридатніші для пшениці різновиди чорноземів.

Важливою складовою частиною зерна пшениці є білок, який являє собою високомолекулярну органічну сполуку, що складається з амінокислот, до яких входять вуглець, азот, кисень, водень, сірка і фосфор. Важливе місце при визначенні якості зерна цієї культури належить склоподібності. Його включено в групу показників, що оцінюють продовольче зерно, яке використовують на внутрішні потреби й експорт.

Серед багатьох показників, що характеризують хлібопекарські якості, провідне місце належить клейковині. Високий вміст її не лише поліпшує харчову цінність хліба, а й є основною умовою високих хлібопекарських якостей борошна.

Збільшення вмісту білка та клейковини і поліпшення їх якісного складу в зерні є одним із найважливіших завдань рослинницької галузі. Наукою досліджено, а практикою підтверджено два основних шляхи поліпшення якості врожаю – селекційний і агротехнічний. Вагоме місце в реалізації сільськогосподарської продукції, безумовно, займає озима пшениця. Зокрема, продаж зерна є актом, який завершує процес виробництва та по суті на цій операції досягається поставлена мета безпосереднім товаровиробником.

Рентабельність виробництва пшениці в цілому за своїм значенням виходить за межі окремого сільськогосподарського підприємства і має також важливе значення для кожного¹.

2. Результати від реалізації пшениці сільськогосподарськими підприємствами*

Показник	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Реалізовано продукції, тис. т	10209,3	11394,1	1727,4	7356,3	9057,8	7473,4	6569,3
Собівартість продукції, млн грн	2512,9	2806,8	720,9	2776,8	3575,7	3618,7	3616,5
Дохід, млн грн.	3842,0	3507,4	1087,0	3621,4	3738,5	3977,2	5234,5
Прибуток, млн грн	1329,0	700,6	365,9	844,4	163,2	358,5	1618,0
Собівартість 1 ц, грн	24,6	24,63	41,73	37,75	39,48	48,42	63,89
Ціна реалізації, грн	37,63	30,78	62,92	49,23	41,28	53,22	79,68
Рентабельність, %	52,9	25,0	50,8	30,4	4,6	9,9	24,72
Усього підприємств	11791	10850	7706	8408	7785	6845	6909
Із них одержали збитки	1572	2986	1994	2227	3935	3045	2121

* За даними ф. 50-сг.

Аналіз даних таблиці 2 показує, що рентабельність реалізованого зерна пшениці не відповідає одержаному результату, тобто тому, який очікувався. Зокрема, 2005 і 2006 роки, коли рентабельність не досягала навіть цифри 10. А якщо додати сюди за ці два роки ще 6980 збиткових підприємств, що становить понад 45% від загальної кількості тих, які культивують цю важливу культуру, то картина, безумовно, змушує замислитися.

Не можна обійти й таке важливе питання, як співпраця науки з виробництвом. На нашу думку, це надзвичайно важливо. Наочним прикладом у цьому є ПОП «Іванівське» Тербовлянського району Тернопільської області. Озимі пшениці, хоча погода й підвела у 2010 році, зібрали по 65 ц/га (у 2009 р. – 84 ц/га) і в 2011-му – 91,3 ц/га, кукуру-

дзи у сухому зерні – 105 ц/га і 103 ц/га в 2011 році, цукрових буряків у заліковій масі – 600 ц/га. Вагомі результати і в тваринництві – від кожної із 465 корів одержано по 6,5 тис. кг молока. Не відстає від виробничих показників і оплата праці: якщо у 2009 році в середньому по підприємству вона становила 2016 грн, то в 2010-му – 3000 грн. Мабуть, небагато знайдеться прикладів, щоб коштом приватного сільгосппідприємства було газифіковано оселі мешканців усіх населених пунктів, землі яких воно орендує, заасфальтовано дороги, побудовано дитсадок, реконструйовано Будинок культури, відремонтовано школу і церкву. Підприємство кожного року вкладає у соціальну сферу «своїх» сіл до 800 тис. грн. І це завдяки то-

¹ Бойко В.І. Економіка виробництва зерна: монографія / В.І. Бойко - К.: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2008. – С.189-200.

му, що його з 1972 року очолює талановитий агроном, заслужений працівник сільськогосподарства України, кавалер орденів: Леніна, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», «За заслуги» третього і другого ступенів – Антон Іванович Білик.

Високі показники врожайності зернових і зернобобових у 2011 році (оперативні дані Мінагрополітики та продовольства України) одержано в Тульчинському районі Вінницької області: с. Клебань – ПрАТ «Зернопродукт» – 84,7 ц/га, кукурудзи на зерно – 99,5 ц/га; у ТОВ «Колос» Олександрійського району с. Косівка Кіровоградської області (керівник Замковий Олександр), зернових та зернобобових на площі 2419 га – 74 ц/га, озимої пшениці – 61 і кукурудзи на зерно – 120,8 ц/га; у ТОВ «Агро-Стар 2006» с. Сербинівка Старокостянтинівського району Хмельницької області зернових і зернобобових – 81,9 ц/га, в т.ч. пшениці 72,8 та кукурудзи на зерно – 100 ц/га.

Заслуговує на особливу увагу практичний досвід фермерського господарства «Ладіс», що в с. Попудня Монастирського району на Черкащині. Його виконавчий директор Петро Орендарчук вважає, що в технології вирощування зернових немає другорядних елементів, усе важливе. Для високого врожаю все мусить бути найліпшим, найсприятливішим. Програмувати високі врожаї пшениці у цьому господарстві почали кілька років тому з вибору сортів. Адже їх нині надзвичайно багато: одеські, миронівські, київські й навіть закордонні. Але в цьому господарстві зробили ставку на сорти Інституту фізіології та генетики рослин НАН України і обрали сорти Фаворитку й Смуглянку, генетичний потенціал їх – понад 100 ц/га. Під ці сорти внесли практично все, що необхідно. На таку увагу до себе земля й сорти відреагували відповідно: Фаворитка на площі 280 га дала 105 ц/га, Смуглянка на площі 200 га – 103 ц/га, а на окремих ділянках урожайність сягала навіть 131,8 ц/га. Такого високого врожаю в історії України ще не було. Отже, Смуглянка і Фаворитка стали провідними сортами вітчизняної генетико-селекційної науки.

Це не випадковість, не щасливий збіг обставин, а заслужена й закономірна перемога, до якої хлібороби йшли впродовж років, досягаючи в окремих господарствах України врожайності 80-100 ц/га. І не випадково директор Інституту фізіології та генетики рослин, академік НАН України Володимир Васильович Моргун завдячний, що хлібороби СФГ «Ладіс» зуміли розкрити потенціал цих сортів. І це ще не межа. Якби був інший попередник, наприклад, горох або багаторічні трави, то було б 130 ц/га на всій площі.

Основа родючості землі – органічні добрива. З відродженням тваринництва цю проблему розв'яжемо, тоді 130 ц/га стануть нормою, так вважає Петро Орендарчук.

А хіба не гордість усієї України досягнення агрокорпорації «Зоря» на Рівненщині, яку очолював 59 років двічі Герой Соціалістичної Праці Володимир Антонович Плютинський. Це багатогалузеве господарство з року в рік вирощує на дерново-підзолистих ґрунтах 60 ц і більше на кожному гектарі озимої пшениці, майже – 100 ц/га кукурудзи на зерно. Без підвищення родючості ґрунтів і, передусім, за рахунок виробництва та внесення органічних добрив про таку врожайність можна було б лише мріяти.

Велика гордість для нашої національної науки та виробництва миронівські сорти, які висівають у Данії, Швеції, Польщі, Чехії, Словенії, Франції, Німеччині й навіть Чилі, в усіх державах колишнього СРСР.

Це є триумфальний хід по планеті сортів озимої пшениці двічі Героя Соціалістичної Праці, академіка Василя Михайловича Ремесла.

Три роки тому НААН презентувала концепцію Національної програми, згідно з якою виробництво зерна у 2015 році сягне 80 млн т. Рекордний урожай зернових, який зібрали хлібороби в 2009 і 2011 роках – відповідно 53 і 56,4 млн т, дає впевненість у реальності цієї програми. Проте із вирощеної понад 20 млн т пшениці 50% її через низьку якість потрапила в категорію фуражної, внаслідок чого втрачено 8 млрд грн, а це більше, ніж усі державні програмні підтримки.

На нашу думку, варто враховувати, що попит на хліб і хлібопродукти постійно зро-

стає. Скільки б зерна Україна не виробляла – 60, 70, 80 млн т і більше, його все одно поглине світовий ринок, який, до речі, потребує не лише хліба, а й високоякісної тваринницької продукції та біопалива.

Ні нині, ні в майбутньому не буде жодних проблем із реалізацією зерна. За нашими переконаннями, якщо Україна виробить 80 млн т зерна, одержимо продукт, еквівалентний понад 16 млрд дол., або понад 130 млрд грн.

Наука пропонує для кожної зони високопродуктивні сорти та гібриди зернових культур. Не можна обійти й таку важливу культуру, як яра пшениця, адже і їй відводиться важливе місце у продовольчій безпеці. Її культивують, зважаючи на потребу в зерні вищої хлібопекарської якості вітчизняного виробництва. Сорти ярої пшениці використовують у макаронній, кондитерській промисловості та при виготовленні манної крупи. Все це зміцнює її позиції на внутрішньому українському ринку.

Яра пшениця поступається за врожайністю перед озимою, передусім, з причин послаблення уваги до неї. За останні 10 років обсяги виробництва зерна ярої пшениці значно зросли. Так, якщо у 1986-1990 роках валовий збір не перевищував 326,6 тис. ц, то у 2005-2010 роках становив 10158-6346 тис. ц. Лідуючі позиції з виробництва ярої пшениці посідають сільгосппідприємства Київської області, де за останні п'ять років вироблено 25% усього обсягу зерна цієї культури в нашій державі. Для збереження національної продовольчої незалежності країни без ярої пшениці не обійтись.

Будь-яку продукцію необхідно виробляти науково обґрунтовано, з урахуванням того, що енергетична цінність і якість добового раціону харчування на одного жителя проти 1990 року значно погіршилася. При цьому різко загострилася продовольча безпека (табл. 3).

3. Споживання основних продуктів харчування населенням України (з розрахунку на одну особу за рік, кг)

Продукти	Мінімальні норми*	Раціональні норми**	Рік***							
			1990	1999	2000	2005	2006	2007	2008	2009
М'ясо і м'ясопродукти	52	80	68	33,1	32,8	39,1	42	45,7	51	49,7
Молоко і молокопродукти	341	380	373	210,9	199,1	225,6	234,7	224,6	213	212,4
Яйця, шт.	231	290	272	163	166	238	251	252	265	270
Хліб і хлібопродукти	94	101	141	122,4	124,9	123,5	124	115,9	114	114
Картопля	96	124	131	122,5	135,4	135,6	133,6	130,4	131	113
Овочі й баштанні	105	161	103	96,3	101,7	120,2	126,7	118,4	130	137
Плоди, ягоди, виноград	68	90	47	22,2	29,3	37,1	34,8	42,1	43	45,6
Риба і рибні продукти	12	20	18	7,3	8,4	14,4	14,1	15,3	17	16
Цукор	32	38	50	32,7	36,8	38,1	39,5	40,0	40,0	38,5
Олія	8	13	12	9,0	9,4	13,5	13,6	14,3	15,0	15,4
Середньодобова калорійність, ккал.		3360	3597	2505	2661	2916	2935	2940	2977	2946

* Затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2000 р., №656.

** За термінологією МОЗ України «Орієнтовний набір основ. продов. сировини і харчових продуктів для забезпечення у середньому на душу населення на 2005-2015 роки»

*** Баланс та споживання основних продуктів харчування населенням України. Стат. зб. – К., 2007.

Наведені в таблиці 3 дані показують, що населення нашої держави споживає основних продуктів лише в межах 50-65% фізіологічних норм харчування. І це, насамперед, стосується м'яса і м'ясопродуктів, молока й молокопродуктів, плодів, ягід та винограду.

Щоб сільське господарство було таким, яким має бути, необхідно, щоб воно стало інвестиційним, інноваційним, кредитно привабливим, землю через визнання її складовою аграрного капіталу слід включити в економічний оборот. Адже ринок землі в

розумінні академіка П.Т. Саблука – це вартісне опосередкування цього ресурсу, це ціна землі, це визнання землі як капіталу¹.

Повертаючись до якості маємо усвідомити, що нам необхідно продавати не центнери, одержані з гектара, а, передусім, високоякісну продукцію. Зекономимо на добривах, засобах захисту рослин та хімічних меліорантах (вапнякових і гіпсових матеріалах),

¹ Саблук П.Т. Агропромислове виробництво України: уроки 2008 р. і шляхи забезпечення інноваційного розвитку / П.Т. Саблук // Економіка АПК. – 2009. – №1. – С.3-7.

втратимо мільярди гривень. І найголовніше, підвищення життєвого рівня на селі можли-

во, насамперед, за рахунок виваженої аграрної політики держави.

Висвітлено стан і перспективи формування продовольчих ресурсів в Україні та світі. Розкрито біологічно-господарські характеристики озимої та ярої пшениці як основної продовольчої культури. Доведено нагальну необхідність інноваційного забезпечення аграрного сектору економіки для вирішення продовольчої незалежності.

Освещены состояние и перспективы формирования продовольственных ресурсов в Украине и мире. Раскрыто биологическо-хозяйственные характеристики озимой и яровой пшеницы как основной продовольственной культуры. Доказано необходимость инновационного обеспечения аграрного сектора экономики для решения продовольственной независимости.

An article highlights the current state and the perspectives of formation of food products resources in Ukraine and throughout the world. The biological and economic characteristics of winter wheat and summer wheat as the basic food crops are considered. The necessity of innovative supply of agrarian sector of economy for tackling the problem of food sovereignty.

*

**О.В. МАЗУРЕНКО, кандидат економічних наук,
провідний науковий співробітник
Національний науковий центр „Інститут аграрної економіки”**

Управління інноваційною діяльністю в підприємствах м'ясопродуктового підкомплексу

У сучасних умовах розвитку вітчизняної економіки важлива роль відводиться інноваційній діяльності як основному фактору і невід'ємній умові підвищення конкурентоспроможності підприємств та продукції, яку вони виробляють. Часті й тривалі кризові періоди у функціонуванні вітчизняного аграрного сектору значною мірою негативно вплинули на розвиток науково-технічного прогресу та інноваційної діяльності, що призвело до значного морального й фізичного зносу техніко-технологічної бази, зниження конкурентоспроможності підприємств м'ясопродуктового підкомплексу. Як наслідок, значна їхня частка випускає низькоякісну, з низьким ступенем переробки, неконкурентоспроможну продукцію, відсутній необхідний для здійснення інноваційної діяльності науково-технічний та кадровий потенціал, здатний створювати інновації й успішно впроваджувати їх у виробництво, недосконалим є процес управління інноваційною діяльністю (ІД).

Нині в більшості підприємств м'ясопродуктового підкомплексу відсутні: чітко вироблена та структурована стратегія поточного і перспективного управління ІД, її цілі та завдання слабо ув'язані із засобами досягнення мети, ресурсами й кінцевими резуль-

татами, через що в більшості випадків прийняті стратегії управління ІД та масштаби їх реалізації не підтверджені необхідною кількістю ресурсів, і, як правило, їх виділяється менше, тобто цілі стратегії або не досягаються взагалі, або досягаються частково; чітке розмежування стратегічних та тактичних цілей і завдань управління ІД, через що вони слабо узгоджені й недостатньо пов'язані за змістом і термінами реалізації, що знижує своєчасність та обґрунтованість управління ІД; функціональні зв'язки і спеціалізація апарату управління на певних видах діяльності та рівнях керівництва. Ці недоліки вносять безсистемність в управління ІД підприємств м'ясопродуктового підкомплексу і вимагають перебудови його на сучасні методи системно-комплексного підходу з маркетинговою ринковою спрямованістю та орієнтацією на кінцеві результати.

Основу теорії інноваційної діяльності становлять праці зарубіжних авторів: П. Друкера¹, Т. Кано, Д. Мерсера, М. Порте-

¹ The Practice of Management (1954). Русскоязычное издание: Практика менеджмента. — М.: «Вильямс», 2003. — С. 397; Managing in the Next Society (2002). Русскоязычное издание: Управление в обществе будущего. — М.: «Вильямс», 2007. — С. 320.

втратимо мільярди гривень. І найголовніше, підвищення життєвого рівня на селі можли-

во, насамперед, за рахунок виваженої аграрної політики держави.

Висвітлено стан і перспективи формування продовольчих ресурсів в Україні та світі. Розкрито біологічно-господарські характеристики озимої та ярої пшениці як основної продовольчої культури. Доведено нагальну необхідність інноваційного забезпечення аграрного сектору економіки для вирішення продовольчої незалежності.

Освещены состояние и перспективы формирования продовольственных ресурсов в Украине и мире. Раскрыто биологическо-хозяйственные характеристики озимой и яровой пшеницы как основной продовольственной культуры. Доказано необходимость инновационного обеспечения аграрного сектора экономики для решения продовольственной независимости.

An article highlights the current state and the perspectives of formation of food products resources in Ukraine and throughout the world. The biological and economic characteristics of winter wheat and summer wheat as the basic food crops are considered. The necessity of innovative supply of agrarian sector of economy for tackling the problem of food sovereignty.

*

**О.В. МАЗУРЕНКО, кандидат економічних наук,
провідний науковий співробітник
Національний науковий центр „Інститут аграрної економіки”**

Управління інноваційною діяльністю в підприємствах м'ясопродуктового підкомплексу

У сучасних умовах розвитку вітчизняної економіки важлива роль відводиться інноваційній діяльності як основному фактору і невід'ємній умові підвищення конкурентоспроможності підприємств та продукції, яку вони виробляють. Часті й тривалі кризові періоди у функціонуванні вітчизняного аграрного сектору значною мірою негативно вплинули на розвиток науково-технічного прогресу та інноваційної діяльності, що призвело до значного морального й фізичного зносу техніко-технологічної бази, зниження конкурентоспроможності підприємств м'ясопродуктового підкомплексу. Як наслідок, значна їхня частка випускає низькоякісну, з низьким ступенем переробки, неконкурентоспроможну продукцію, відсутній необхідний для здійснення інноваційної діяльності науково-технічний та кадровий потенціал, здатний створювати інновації й успішно впроваджувати їх у виробництво, недосконалим є процес управління інноваційною діяльністю (ІД).

Нині в більшості підприємств м'ясопродуктового підкомплексу відсутні: чітко вироблена та структурована стратегія поточного і перспективного управління ІД, її цілі та завдання слабо ув'язані із засобами досягнення мети, ресурсами й кінцевими резуль-

татами, через що в більшості випадків прийняті стратегії управління ІД та масштаби їх реалізації не підтверджені необхідною кількістю ресурсів, і, як правило, їх виділяється менше, тобто цілі стратегії або не досягаються взагалі, або досягаються частково; чітке розмежування стратегічних та тактичних цілей і завдань управління ІД, через що вони слабо узгоджені й недостатньо пов'язані за змістом і термінами реалізації, що знижує своєчасність та обґрунтованість управління ІД; функціональні зв'язки і спеціалізація апарату управління на певних видах діяльності та рівнях керівництва. Ці недоліки вносять безсистемність в управління ІД підприємств м'ясопродуктового підкомплексу і вимагають перебудови його на сучасні методи системно-комплексного підходу з маркетинговою ринковою спрямованістю та орієнтацією на кінцеві результати.

Основу теорії інноваційної діяльності становлять праці зарубіжних авторів: П. Друкера¹, Т. Кано, Д. Мерсера, М. Порте-

¹ The Practice of Management (1954). Русскоязычное издание: Практика менеджмента. — М.: «Вильямс», 2003. — С. 397; Managing in the Next Society (2002). Русскоязычное издание: Управление в обществе будущего. — М.: «Вильямс», 2007. — С. 320.

ра, Б. Твісса¹, Б. Санто, Й. Шумпетера та інших.

Внесок у дослідження різних аспектів інноваційних процесів в агропромисловому комплексі зробили вітчизняні науковці: А.Ф. Бондаренко, А.Н. Бузні, О.Б. Бутнік-Сіверський, С.А. Володін², М.В. Зубець³, М.І. Кісіль, М.Ю. Коденська, О.В. Крисальний, М.Ф. Кропивко, О.А. Лапко, М.І. Лобанов, П.М. Музика, П.Т. Саблук, М.А. Садиков, С.О. Тивончук⁴, С.В. Шолудченко, О.Г. Шпикуляк⁵ та інші.

Мета статті — дослідити організаційно-економічні аспекти формування та розвитку процесу управління інноваційною діяльністю в підприємствах м'ясопродуктового підкомплексу.

За основу побудови системи управління інноваційною діяльністю в підприємствах підкомплексу доцільно прийняти комплексний підхід, який дасть можливість тісно пов'язувати цілі, завдання та стратегію управління із засобами їх досягнення, ресурсами і кінцевими результатами, а також науково обгрунтовано формувати систему управління інноваційною діяльністю підприємств підкомплексу.

Формування такої системи, на наш погляд, слід здійснювати в такій послідовності: визначення мети ІД → розробка цільової стратегії управління ІД → розробка принципів і методів управління ІД → розробка структурно-функціональної моделі комплексної системи управління ІД → розробка економічного механізму управління ІД.

Необхідно, щоб процес формування системи управління інноваційною діяльністю підприємства супроводжувався концентрацією зусиль на певних сегментах ринку й

технологічних процесах, обраних відповідно до стратегії розвитку та з урахуванням технічної і маркетингової компетенції підприємства.

Формування системи управління інноваційною діяльністю в підприємствах м'ясопродуктового підкомплексу вимагає одночасного здійснення заходів, необхідних для підвищення ефективності інноваційного процесу:

розробка чітко визначеної стратегії підприємства. Вирішальну роль у досягненні успіху відіграють механізми встановлення взаємозв'язку внесених змін із загальним напрямом виробництва. Саме ці механізми забезпечують довготривалість використання планованих змін;

необхідність повної переоцінки основних технологій підприємства. Для підвищення ефективності виробництва корисним є фундаментальний перегляд технологічної схеми в підприємстві, результатом якого може стати абсолютно нова, ефективніша технологія, яка зумовить значні зміни в загальній стратегії підприємства;

необхідність інновацій за межами підприємства. Так, багато підприємств прагнуть розробити ефективні організаційні системи, для успіху яких необхідна взаємодія між іншими підприємствами, наприклад, створення швидкодіючих і швидкореагуючих систем у ланцюгу виробничого процесу.

При виборі основних елементів системи управління інноваційною діяльністю підприємств м'ясопродуктового підкомплексу та забезпечення їх ефективного взаємозв'язку велика увага повинна приділятися аналізу зовнішнього середовища підприємства, що дасть змогу визначити фактори, які впливають на взаємодію, ідентифікувати ключові проблеми взаємодії й забезпечити адаптацію підприємства до вимог ринків.

Зовнішнє середовище активно впливає на процес побудови і функціонування системи управління інноваційною діяльністю підприємства, яке значною мірою залежить від поставок енергоресурсів та їх вартості, забезпечення кадрами, наявності попиту на вироблену продукцію. Тому при побудові й використанні системи управління підприємство має своєчасно реагувати на зміни зов-

¹ Твісс Б. Управление научно-техническими нововведениями / Б. Твісс [Сокр. пер. с англ. А.Г.Медведева] – М.: Экономика, 1998.

² Володін С.А. Реалізація інноваційного потенціалу аграрної науки: проблеми і перспективи / С.А. Володін // Економіка АПК. – 2011. – №7. – С.139-150.

³ Зубець М.В. Про стратегію утвердження інноваційної моделі розвитку аграрної економіки / М.В. Зубець, С.А. Володін // Економіка АПК. – 2004. – №12. – С. 23–28.

⁴ Тивончук С.О., Шпикуляк О.Г., Шанін О.В., Супрун О.М. Форсайт як методологія прогнозування інноваційного розвитку аграрного сектору економіки // Економіка АПК. – 2011. – №11. – С.125–133.

⁵ Шпикуляк О.Г. Інноваційна діяльність як процес створення інновацій / О.Г.Шпикуляк, Л.М.Білозор, С.М. Удовиченко // Інноваційна діяльність в аграрній сфері: інституціональний аспект: монографія / [П.Т. Саблук, О.Г.Шпикуляк, Л.І. Курило та ін.]-К.:ННЦ ІАЕ, 2010. – 706 с. – Розд.2, підрозд.2.3. – С.116-127.

нішнього середовища, виявляти фактори, які впливають на ці зміни, знаходити необхідні способи адаптації до умов, що склалися.

Управління інноваційною діяльністю підприємств м'ясопродуктового підкомплексу передбачає створення ринкової інфраструктури, покликаної не лише стимулювати і підтримувати цей процес, але й здійснювати його безпосередній контроль. Отже, проблема раціонального, ефективного використання інноваційної продукції в сформованих у нашій країні соціально-економічних умовах набуває особливого значення і вимагає нових підходів до побудови системи управління інноваційною діяльністю в підприємствах для вдосконалення інноваційного процесу та підвищення інвестиційної привабливості.

Система управління інноваційною діяльністю підприємств реалізує свою головну мету й основні задачі шляхом здійснення ряду функцій, серед яких слід виділити:

- розробку інноваційної стратегії підприємства підкомплексу як невід'ємної складової частини загальної стратегії економічного розвитку господарюючих суб'єктів;
- створення організаційних структур управління, що забезпечують прийняття і реалізацію управлінських рішень по всіх аспектах інноваційної діяльності підприємств підкомплексу;
- формування ефективних інформаційних систем, що забезпечують обґрунтування інноваційних та інвестиційних рішень. При цьому повинні бути визначені обсяги і зміст інформаційних потреб ефективного управління інноваційною діяльністю, а також відповідні зовнішні та внутрішні джерела інформації, організований постійний моніторинг економічних процесів підприємств і кон'юнктури ринку;
- аналіз ефективності управління інноваційною діяльністю підприємств підкомплексу;
- планування інноваційної діяльності з урахуванням поточних та оперативних операційних і фінансових бюджетів підприємств підкомплексу;
- проведення ефективного контролю щодо реалізації прийнятих управлінських рі-

шень у сфері інноваційної діяльності підприємств підкомплексу.

Основними функціями, реалізованими в рамках побудови та функціонування системи управління інноваційною діяльністю підприємств м'ясопродуктового підкомплексу, повинні стати:

- управління реальними інвестиціями. При реалізації даної функції виявляються потреби у відновленні діючих необоротних активів, у тому числі нематеріальних, а також потреби в обсязі й структурі нових основних засобів, пов'язаних із запровадженням інноваційних проектів; пошук, оцінка та аналіз ефективності окремих реальних проектів і вибір із них найбільш привабливих;

- управління фінансовими інвестиціями. При цьому формується портфель фінансових інвестицій за критеріями рівня прибутковості, ризику і ліквідності з урахуванням основної мети фінансового інвестування;

- управління формуванням інвестиційних ресурсів. Реалізація даної функції пов'язана з прогнозуванням загальної потреби в інвестиційних ресурсах, необхідних для реалізації інноваційної стратегії досліджуваних підприємств м'ясопродуктового підкомплексу по окремих етапах її здійснення; оптимізацією структури джерел інвестиційних ресурсів за рахунок забезпечення раціонального співвідношення залученого власного і позикового капіталу.

Однією з найважливіших умов ефективності системи управління інноваційною діяльністю підприємств м'ясопродуктового підкомплексу є заходи державного регулювання, які можна умовно поділити на:

- заходи прямого державного регулювання, до яких належать директивні методи у вигляді фінансування витрат на фундаментальні та прикладні наукові дослідження провідними науковими установами й іншими організаціями через систему грантів для інноваційних проектів. Разом із цим формується державне замовлення на розробку та запровадження нововведень, закупівлю інноваційної продукції, створюється система державного ліцензування різних видів інноваційної діяльності;

- заходи непрямого державного регулювання інноваційної діяльності, які припус-

кають установлення граничних цін на певні види інноваційних товарів і послуг, субсидування процентної ставки по кредитах при запровадженні інновацій різними категоріями сільськогосподарських товаровиробників та податкові заходи, що сприяють розвитку інноваційної діяльності.

Вищенаведене певною мірою відображає завдання системного підходу до управління інноваційною діяльністю й може слугувати методологічною базою для побудови системи управління ІД підприємств м'ясопродук-

тивного підкомплексу, що підвищить їхні шанси на перевагу над конкурентами і дасть змогу значно вдосконалити виробничу, фінансову, науково-дослідну та інші підсистеми з використанням автоматизації інформаційних потоків виробничих процесів. У цьому випадку суб'єкти господарювання одержують можливість формувати стратегії управління інноваціями відповідно до національного інноваційного курсу розвитку країни в умовах модернізації економіки.

Досліджено організаційно-економічні аспекти формування та розвитку системи управління інноваційною діяльністю в підприємствах м'ясопродуктового підкомплексу.

Исследованы организационно-экономических аспекты формирования и развития системы управления инновационной деятельностью в предприятиях мясопродуктового подкомплекса.

An article studies the organizational and economic aspects of development and management of innovative activity in the meat production subcomplex of economy.

*

О.В. ПАБАТ, кандидат економічних наук
Національний університет біоресурсів і природокористування України
Я.В. ШЕВЧУК, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник
Інститут регіональних досліджень НАН України

Обґрунтування необхідності пріоритетного розвитку транспортної складової економічної безпеки України

Обґрунтування розвитку транспортної складової в структурі пріоритетних напрямів зміцнення економічної безпеки України набуває актуальності. Такий стан пояснюється зростанням спрацьованості підсистем транспортної інфраструктури, підвищенням вимог національної і регіональної економіки до забезпечення країни та її регіонів транспортною інфраструктурою, з одного боку, та необхідністю підвищення якості останньої у зв'язку з інтеграцією України із ЄС та проведенням Євро-2012, – з іншого боку.

Проблематика оцінювання та зміцнення економічної безпеки України привернула увагу науковців ще у другій половині 1990-х рр., коли під керівництвом В. Гейця була

розроблена Концепція економічної безпеки України, яка на той час досить детально описувала актуальні загрози економічній безпеці нашої держави та пропонувала шляхи їх подолання¹. Однак вона не була формалізована у нормативно-правових актах і поступово втратила актуальність у зв'язку із появою нових загроз і викликів національній економічній безпеці. Проте актуалізувалися дослідження економічної безпеки України та її регіонів, що зумовило появу нових розробок у цій сфері відповідно до актуальних викликів і загроз. Побачили світ цікаві праці, присвячені національній еко-

¹ Концепція економічної безпеки України // Ін-т екон. прогнозів. Кер. Проєкту В.М. Гєєць. – К.: Логос, 1999. – 56 с.

кають установлення граничних цін на певні види інноваційних товарів і послуг, субсидування процентної ставки по кредитах при запровадженні інновацій різними категоріями сільськогосподарських товаровиробників та податкові заходи, що сприяють розвитку інноваційної діяльності.

Вищенаведене певною мірою відображає завдання системного підходу до управління інноваційною діяльністю й може слугувати методологічною базою для побудови системи управління ІД підприємств м'ясопродук-

тивного підкомплексу, що підвищить їхні шанси на перевагу над конкурентами і дасть змогу значно вдосконалити виробничу, фінансову, науково-дослідну та інші підсистеми з використанням автоматизації інформаційних потоків виробничих процесів. У цьому випадку суб'єкти господарювання одержують можливість формувати стратегії управління інноваціями відповідно до національного інноваційного курсу розвитку країни в умовах модернізації економіки.

Досліджено організаційно-економічні аспекти формування та розвитку системи управління інноваційною діяльністю в підприємствах м'ясопродуктового підкомплексу.

Исследованы организационно-экономических аспекты формирования и развития системы управления инновационной деятельностью в предприятиях мясопродуктового подкомплекса.

An article studies the organizational and economic aspects of development and management of innovative activity in the meat production subcomplex of economy.

*

О.В. ПАБАТ, кандидат економічних наук
Національний університет біоресурсів і природокористування України
Я.В. ШЕВЧУК, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник
Інститут регіональних досліджень НАН України

Обґрунтування необхідності пріоритетного розвитку транспортної складової економічної безпеки України

Обґрунтування розвитку транспортної складової в структурі пріоритетних напрямів зміцнення економічної безпеки України набуває актуальності. Такий стан пояснюється зростанням спрацьованості підсистем транспортної інфраструктури, підвищенням вимог національної і регіональної економіки до забезпечення країни та її регіонів транспортною інфраструктурою, з одного боку, та необхідністю підвищення якості останньої у зв'язку з інтеграцією України із ЄС та проведенням Євро-2012, – з іншого боку.

Проблематика оцінювання та зміцнення економічної безпеки України привернула увагу науковців ще у другій половині 1990-х рр., коли під керівництвом В. Гейця була

розроблена Концепція економічної безпеки України, яка на той час досить детально описувала актуальні загрози економічній безпеці нашої держави та пропонувала шляхи їх подолання¹. Однак вона не була формалізована у нормативно-правових актах і поступово втратила актуальність у зв'язку із появою нових загроз і викликів національній економічній безпеці. Проте актуалізувалися дослідження економічної безпеки України та її регіонів, що зумовило появу нових розробок у цій сфері відповідно до актуальних викликів і загроз. Побачили світ цікаві праці, присвячені національній еко-

¹ Концепція економічної безпеки України // Ін-т екон. прогнозів. Кер. Проєкту В.М. Гєєць. – К.: Логос, 1999. – 56 с.

номічній безпеці, таких відомих вчених, як Я. Жаліло¹, Н. Нижник², О. Новікова³, А. Сундук⁴, В. Шлемко⁵, О. Шнипко⁶ та ін.

Нині виникли нові загрози економічній безпеці, які вимагають подальшого проведення досліджень і, безумовно, розробки нової концепції економічної безпеки України. Серед нових загроз – загострення проблем експорту продовольчої продукції та імпорту енергоносіїв, боротьба за ресурси, у тому числі за енергетичні та за ринки збуту готової продукції і т.д.

Отже, проблема економічної безпеки в останні роки набуває нових форм. Її вирішення лежить у площині формування безпеки в розрізі усіх складових, але чи не найбільшої уваги потребує транспортна, від якої залежить виробнича, зовнішньоекономічна, фінансова та інші складові економічної безпеки регіонів країни та України загалом.

Про важливість транспортної складової економічної безпеки та необхідність її пріоритетного зміцнення засвідчує дослідження Я. Шевчука⁷ та проведене О. Пабатом соціологічне дослідження (2010) методом експертної оцінки, метою якого було визначення рівня забезпеченості окремих складових національної економічної безпеки⁸. Експертами були 53 компетентні особи у м. Києві (39 осіб) та м. Львові (14 осіб), які здійснюють професійну діяльність у сфері державного управління та економічної політики. Експертам пропонувалося оцінити стан кожної із виділених нами складових економічної безпеки за 5-бальною шкалою із відповідними рівнями. У результаті підсумування даних опитування за кожною із складових було розраховано середні бали, а також загальний середній бал. Результати проведеної експертної оцінки відображено у таблиці.

Результати експертної оцінки стану економічної безпеки України

Складові економічної безпеки	Кількість відповідних оцінок експертів			Середній бал		
	Високий (5 балів)	Вище середнього (4 бали)	Середній (3 бали)	Нижче середнього (2 бали)	Низький (1 бал)	
Енергетична	-	-	16	19	18	2,0
Виробнича	-	-	26	15	12	2,3
Транспортна	-	2	8	25	18	1,9
Продовольча	-	17	16	9	11	2,7
Зовнішньоекономічна	-	-	5	18	30	1,5
Фінансова	-	-	12	20	21	1,8
Інвестиційна	-	-	5	15	33	1,5
Загальний середній бал						2,0

Джерело: соціологічне дослідження, проведене авторами.

Варто зауважити, що жоден експерт не оцінив стан якоїсь із складових економічної безпеки як високий. Лише продовольча безпека України, на думку 17 експертів, перебуває на рівні вищому за середній (4 бали). Водночас, двоє експертів відзначили такий

же рівень транспортної безпеки нашої держави.

Найвищий рівень забезпечення, на думку експертів, характерний для продовольчої безпеки України (середній бал 2,7), що ілюструє рисунок.

¹ Жаліло Я. Стратегія забезпечення економічної безпеки України. Пріоритети та проблеми імплементації [Електронний ресурс] / Я. Жаліло // Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/book/strateg/index.htm>.

² Нижник Н.Р. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку) : [навч. посіб. для вищих навч. закладів] / Н.Р. Нижник, Г.П. Ситник, В.Т. Білоус. – К. : Преса України, 2000. – 304 с.

³ Новікова О.Ф. Економічна безпека: концептуальні визначення та механізми забезпечення: [монографія] / О.Ф. Новікова, Р.В. Покотиленко. – Донецьк: НАН України. Ін-т економіки промисловості, 2006. – 408 с.

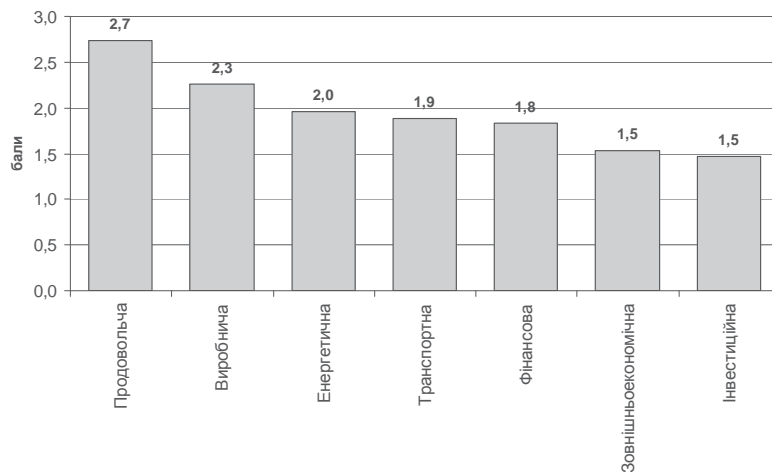
⁴ Сундук А.М. Економічна безпека України в регіональному вимірі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата екон. наук : спец. 08.10.01 „Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка” / А.М. Сундук. — К., 2006. – 21 с.

⁵ Шлемко В.І. Економічна безпека України: сутність та напрямки забезпечення / В.І. Шлемко, І.Ф. Білько. – К. : НІСД, 1997. – 120 с.

⁶ Шнипко О.С. Види і чинники безпеки ієрархічних економічних систем: теоретико-методологічний аспект / О.С. Шнипко // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 5. – С. 78–85.

⁷ Шевчук Я.В. Автотранспортна інфраструктура: теорія і методи сучасних регіональних досліджень [монографія] / Я.В. Шевчук. – Ужгород : Видавництво ТзОВ «Ліга-Прес», 2011. – 376 с.

⁸ Пабат О.В. Інноваційні фактори забезпечення економічної безпеки держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата екон. наук за спеціальністю 08.00.03 „Економіка та управління національним господарством” / О.В. Пабат. – Львів, 2011. – 20 с.

Середні бали складових економічної безпеки держави за результатами експертної оцінки

Джерело: сформовано авторами.

Проте, додаткові дослідження, проведені Я. Шевчуком, результати яких викладені у праці¹, засвідчують про те, що експерти завищили стан транспортної складової економічної безпеки. Адже стан транспортної інфраструктури в останні роки суттєво погіршився. Проте від рівня розвитку транспортної інфраструктури залежить вивезення продукції сільського господарства з поля до споживача, до підприємств харчової галузі для подальшої її переробки. Це означає, що продовольча безпека України безпосередньо залежить від транспортної складової економічної безпеки України. Це стосується й інших складових економічної безпеки.

Так, за результатами експертної оцінки друге місце після продовольчої посіла виробнича безпека із середнім балом 2,3. Виробнича безпека – це такий стан промислового комплексу держави, що здатний забезпечити стабільність й розвиток національної економіки. З одного боку, в Україні сконцентровано значні трудові ресурси та виробничі фонди окремих галузей промисловості, насамперед важкої, а з іншого – більшість виробництв є малопродуктивними і потребують докорінного оновлення технологій. Надзвичайними загрозами виробничій безпеці останнім часом стали різні форми перерозподілу власності – від рейдерських атак і до приватизації стратегічних підприємств. Більше того, саме виробнича безпека є надзвичайно чутливою до рівня розвитку

транспортної інфраструктури, тобто до рівня розвитку транспортної складової економічної безпеки. Як показали результати нашого оцінювання, індекси показників виробничої безпеки у більшості регіонів України, за винятком Харківської області та м. Києва, дуже низькі.

На третьому місці за результатами опитування експертів із 2,0 балами (нижчий за середній рівень) перебуває енергетична безпека. Ця складова економічної безпеки України, на нашу думку, є також дуже вагомим, оскільки суттєво впливає на всі інші складові. Водночас, енергетична безпека держави тісно пов'язана із транспортною складовою економічної безпеки.

Стан транспортної безпеки України експерти оцінили в 1,9 бала. Слід зауважити, що, зважаючи на вигідне географічне положення та достатню густоту транспортної мережі, Україна повинна мати значно вищий рівень забезпечення цієї складової економічної безпеки. Однак майже вичерпаний ресурс міцності транспортної мережі, сформованої за роки радянської влади, а також замкнутість транспортної системи на країні колишнього СРСР, поряд із неефективними методами та технологіями підтримки шляхів сполучення у належному стані, спричинили надзвичайно низький рівень транспортної безпеки України. Низька якість автомобільних і залізничних шляхів, застарілий рухомий склад, занепад морського та річкового флоту, невідповідність міжнародним стандартам більшості аеропортів, відсутність демаркації великої частини державного кор-

¹ Шевчук Я.В. Автотранспортна інфраструктура: теорія і методи сучасних регіональних досліджень [монографія] / Я.В. Шевчук. – Ужгород : Видавництво ТзОВ «Ліга-Прес», 2011. – 376 с.

дону поряд із недостатньою кількістю митних переходів – лише неповний перелік актуальних загроз транспортній безпеці України. Водночас, недостатньо ефективно використовується одна із міжнародних конкурентних переваг нашої держави – нафто- та газотранспортна система. Враховуючи стратегічне значення трубопровідного транспорту в Україні, його розвиток має стати одним із пріоритетних напрямів державної політики у цій сфері.

Фінансова безпека України, яка була оцінена експертами в середньому в 1,8 бала, та зовнішньоекономічна безпека (1,5 бала) України також пов'язані з транспортною безпекою і значною мірою визначають міжнародну конкурентоспроможність держави.

Найнижчим за результатами експертної оцінки виявився рівень забезпечення інвестиційної безпеки України (1,5 бала). 62% експертів зазначили, що ця складова економічної безпеки держави перебуває в Україні на низькому рівні розвитку. Беручи до уваги надзвичайну чутливість інвестиційної безпеки до широкого кола факторів, у тому числі й до транспортної безпеки, зрозумілою стає важливість виваженої інвестиційної політики з метою зміцнення економічної безпеки держави. В Україні, хоча й загальний обсяг прямих іноземних інвестицій є достатнім, їх спрямованість дуже обмежена і охоплює, головним чином, стратегічно важливі та ресурсно-орієнтовані галузі національної економіки. Інвестиційна привабливість України, на думку експертів, є вкрай низькою, що зумовлено соціально-економічною та політичною нестабільністю, корупцією, недосконалим нормативно-правовим забезпеченням тощо. Ключовим фактором інвестиційної привабливості держави є впровадження інновацій не тільки у її виробничу сферу, а й у транспортну інфраструктуру. Адже, як відомо, інноваційне виробництво є, водночас, і найбільш ризикованим, і найбільш привабливим для потенційних інвесторів. В Україні відсутня ефективна система стимулювання впровадження інноваційних розробок, неопрацьовано механізм залучення іноземних інвестицій у відповідні галузі національної економіки.

На основі середніх балів складових економічної безпеки України за результатами експертної оцінки було обчислено загальний середній бал (2,0), який можна розглядати

як інтегральний показник економічної безпеки України (рівень нижче середнього). Однак, як нами зазначалося, розрахунок інтегральних показників економічної безпеки держави не може бути повною мірою достовірним, оскільки не враховує різну вагомість складових економічної безпеки, яка динамічно змінюється у часі.

Враховуючи результати експертної оцінки, а також проведеного нами аналізу стану транспортної складової в структурі економічної безпеки України, нами розроблено пріоритетні напрями вдосконалення концепції зміцнення економічної безпеки України, ключовими положеннями якої, на нашу думку, повинні бути створення сучасної транспортної інфраструктури через повноцінне використання природних умов, ресурсів і географічного положення України, існуючої мережі шляхів сполучення, ефективної експлуатації трубопровідного транспорту в національних інтересах.

Безумовно, створення сучасної транспортної інфраструктури має узгоджуватися з іншими пріоритетними напрямами, а саме:

1. Зменшення енергетичної залежності шляхом диверсифікації імпорту енергоносіїв, збільшення власного видобутку, зменшення використання енергії у виробництві та побуті, впровадження нових (нетрадиційних) джерел енергії.

2. Зростання виробничої безпеки через впровадження нових і модернізацію існуючих технологій, підвищення продуктивності праці, а також запобігання незаконному передачу власності та приватизації стратегічно важливих для держави підприємств.

3. Підвищення безпеки та економічної доступності продуктів харчування для усіх соціальних груп населення шляхом інтенсифікації розвитку національного агропромислового комплексу, повноцінного використання земельних угідь, створення умов для ефективного контролю за якістю продуктів харчування.

4. Зменшення зовнішнього боргу і зміцнення національної валюти через виважену фіскальну та податкову політику, перехід до адресного характеру фінансування соціальних програм із державного бюджету.

5. Створення сприятливих умов для надходження іноземних інвестицій у високотехнологічні галузі виробництва та сферу послуг шляхом державної підтримки впрова-

дження інновацій, надання податкових пільг, зниження ризику втрати вкладених коштів з боку інвестора.

6. Зростання експорту високотехнологічної продукції з високою часткою доданої вартості шляхом державної підтримки та залучення інвестицій у відповідні галузі національної економіки.

Вказані положення можуть стати основою для розробки системи заходів, передбачених проектом Програми зміцнення економічної безпеки України, опрацювання і законодавче схвалення якої є надзвичайно актуальним.

З огляду на сучасний стан складових економічної безпеки України, тенденції його зміни та можливі наслідки втілення в життя запропонованих нами ключових положень концепції зміцнення економічної безпеки можна передбачити два сценарії розвитку системи національної економічної безпеки до 2015 року. Перший сценарій (песимістичний) базується на припущенні, що актуальні тенденції розвитку системи економічної безпеки України залишаться незмінними. Наслідки такого сценарію можна змоделювати знизивши бали за результатами експертної оцінки для усіх складових економічної безпеки на одиницю. Як можна переконатися, у такому разі показники транспортної, фінансової, зовнішньоекономічної та інвестиційної безпеки будуть меншими за 1,0, що можна трактувати як їх перехід до рівня, нижчого за пороговий, а отже, фактичну втрату незалежності у вказаних сферах. Щодо транспортної безпеки такі зміни можливі внаслідок втрати державного контролю над нафто- і газотранспортною системою, а також залізничним і авіаційним транспортом. У сфері фінансової безпеки нижчі за поро-

гове значення відповідного рангу можуть свідчити про дефолт, гіперінфляцію та критичне зростання зовнішнього боргу. Песимістичний сценарій для зовнішньоекономічної безпеки передбачає критичне зростання імпортової залежності держави, особливо у таких стратегічно важливих сферах як енергетична і продовольча, а для інвестиційної – різке скорочення іноземного інвестування в національну економіку і відтік капіталу. Слід зауважити, що на критичній межі, відповідно до песимістичного сценарію, опиниться і енергетична безпека, яка, як і загальний середній бал, знизить свій рівень до низького (1,0).

Другий сценарій (оптимістичний) базується на втіленні в життя запропонованих нами положень концепції зміцнення економічної безпеки України. Його можна змоделювати, відповідно додавши до середніх балів за результатами експертної оцінки кожної із складових 1 бал. Таким чином, дві складові економічної безпеки – продовольча і виробнича – піднімуться до рівня вищого за середній і вийдуть із зони ризику. Враховуючи стратегічне значення продовольчої безпеки для розвитку та відтворення людського потенціалу держави, а виробничої безпеки – для зростання економіки і доходів населення, можна спрогнозувати, що при збереженні таких тенденцій, швидкість прогресивних процесів функціонування системи економічної безпеки України надалі зростатиме.

Отже, можемо зробити висновок, що на сучасному етапі система економічної безпеки України перебуває у стані близькому до критичного і без впровадження невідкладних заходів у найближчій перспективі може зазнати катастрофічних змін.

Прованализовано стан економічної безпеки України та її складових, важливість рівня розвитку транспортної складової економічної безпеки країни. Висвітлено результати експертної оцінки стану економічної безпеки України та обґрунтовано необхідність пріоритетного розвитку транспортної складової економічної безпеки України у найближчій перспективі.

Прованализировано состояние экономической безопасности Украины и ее составляющих, важность уровня развития транспортной составляющей экономической безопасности страны. Освещены результаты экспертной оценки состояния экономической безопасности Украины и обоснована необходимость пріоритетного развития транспортной составляющей экономической безопасности Украины в ближайшей перспективе.

The state of economic security of Ukraine and its constituents is analysed and appraised. An article exposes importance of level of the development of a transport constituent of economic security of the country. The results of expert estimation of the state of economic security of Ukraine are outlined. A reasonable necessity of priority development of a transport constituent of economic security of Ukraine is for the nearest prospect is pointed out.

* * *

*Л.М. СТЕПАСЮК, кандидат економічних наук, доцент
З.М. ТИТЕНКО, аспірант**

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Конкурентоспроможність молочної продукції на світовому агропродовольчому ринку

На нинішньому етапі термін «конкурентоспроможність» став одним із найбільш вживаних у науковій літературі. Політики, економісти, представники бізнесу широко його використовують, коли мова йде про необхідність інтеграції економіки країни в систему сучасного світового господарства.

У ринковій економіці вирішальним фактором комерційного успіху товару є конкурентоспроможність. Це багатоаспектне поняття, що означає відповідність товару умовам ринку, конкретним вимогам споживачів не тільки за своїми якісними, технічними, економічними, естетичними характеристиками, але й за комерційними та іншими умовами його реалізації (ціна, строки поставки, канали збуту, сервіс, реклама). Важливою складовою частиною конкурентоспроможності товару є рівень витрат споживача за період експлуатації товару.

Процес інтеграції України у світове економічне співтовариство повинен будуватися на спеціалізації української економіки з виявленням і нарощуванням унікальних конкурентних переваг галузевого рівня. Конкурентні переваги – це основа ефективної діяльності суб'єкта господарювання у довгостроковій перспективі¹, тобто конкурентоспроможність суб'єкта господарювання забезпечується його конкурентними перевагами, оскільки вони дають можливість запропонувати споживачеві товар з очевидною для нього цінністю.

Трансформація ринкових відносин між суб'єктами господарювання в аграрному се-

кторі, підвищення конкурентоспроможності й ефективності сільськогосподарського виробництва безпосередньо пов'язані з розвитком зовнішньої торгівлі агропродовольчою продукцією. Місце України на глобальному продовольчому ринку визначається кількістю експортованої продукції, її обсягом і вартістю. Молочна галузь України займає 10 місце по виробництву молока в світі (близько 2%). Досягнення стабільних доходів від експорту сільськогосподарської сировини та продовольчої продукції потребує постійного моніторингу агропродовольчих ринків і системної й ефективної діагностики конкурентоспроможності експортних груп товарів на світовому ринку. За цих умов зростає роль оцінки конкурентоспроможності вітчизняної продукції молочного скотарства на зовнішньому ринку.

Питання конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції в цілому та молочної зокрема досліджувалися в роботах вітчизняних вчених, а саме: П.Т. Саблука, В.І. Власова, С.М. Кваші, О.М. Шпичака, М.М. Ільчука, С.Р. Камілової.

Незважаючи на досить значну кількість робіт із даної тематики, деякі аспекти залишаються дискусійними і потребують подальшого дослідження. Зокрема, виникає потреба детальнішого аналізу експорту молочної продукції та оцінки її конкурентоспроможності на світовому ринку.

Метою статті є оцінка конкурентоспроможності окремих видів молочної продукції на світовому агропродовольчому ринку за індексами конкурентоспроможності.

Протягом тривалого часу молочне скотарство переживає глибоку кризу і зазнає значних деструктивних змін. За роки неза-

* Науковий керівник – Л.М. Степасюк, кандидат економічних наук, доцент.

¹ Портер М. Конкурентное преимущество: как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость / М. Портер. – М.: «Альпина Бизнес Букс», 2005. – С. 38.

лежності поголів'я корів зменшилося втричі, що негативно позначилося на виробництві

молока та молочних продуктів за останні десять років (табл. 1).

1. Динаміка виробництва молока за роками

Показник	2001	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Відхилення 2010 р. до 2001 р.
Світ, тис. т	497804,1	544060,8	560081,3	572646,5	583135,2	586239,9	599615,1	101811,0
Україна, тис. т	13153,5	13423,8	13017,1	12002,9	11523,8	11363,5	10977,2	-2176,3
Частка України у світовому виробництві, %	2,64	2,47	2,32	2,10	1,98	1,94	1,83	-0,81

Джерело: Розраховано авторами за даними митних органів.

Такий стан негативно позначився на експорті (рис. 1). Так, у 2010 році порівняно з 2001-м експорт основних молочних продуктів знизився до 160911 т, що становить

581548 тис. дол. Серед молочних продуктів незначне зростання експорту було лише морозива та кисломолочної продукції, що, звичайно, не вплинуло на загальну ситуацію.

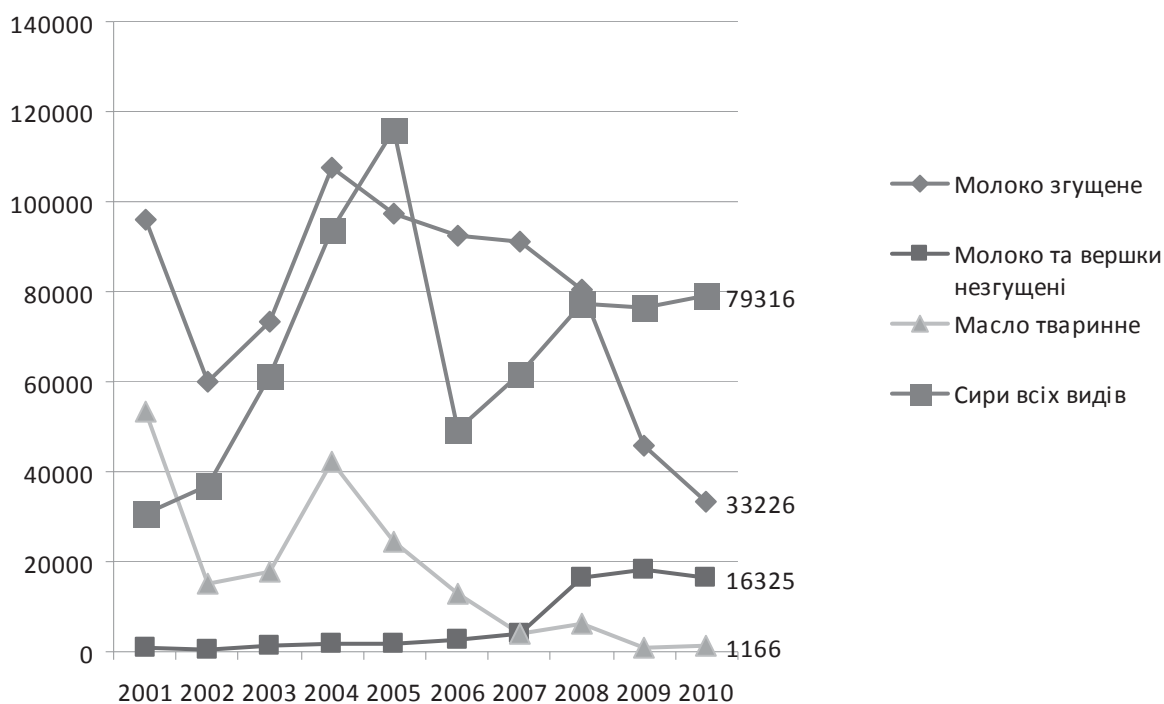

Рис. 1. Експорт основних молочних продуктів протягом 2001–2010 рр.

Щодо імпорту зазначених товарів, то протягом досліджуваного періоду відбулося суттєве його зростання (рис. 2). Найбільшу частку тут займають сири – 11194 т, що становить 33,4% від усього імпорту молочних продуктів. Також досить вагома частка імпортованого масла – 18,2%.

Переважна більшість показників конкурентоспроможності базуються на інформації про обсяги зовнішньої торгівлі та призначені в основному для міжнародних порівнянь, хоча їх можна використовувати також для визначення конкурентоспроможності окре-

мих виробництв і розраховувати для певного товару або товарної групи. Для оцінки конкурентоспроможності аграрної галузі вітчизняні спеціалісти використовують показники: чистий експорт, частка імпортованої агропромислової продукції на внутрішньому ринку, обсяги продажу, частка в світовому виробництві та світовому експорті даного виду аграрної продукції тощо¹.

¹ Пахомов Ю.М. Національні економіки в глобальному конкурентному середовищі / Ю.М.Пахомов, Д.Л. Лук'яненко, Б.В. Губський. – К.: Україна, 1997. – С. 17.

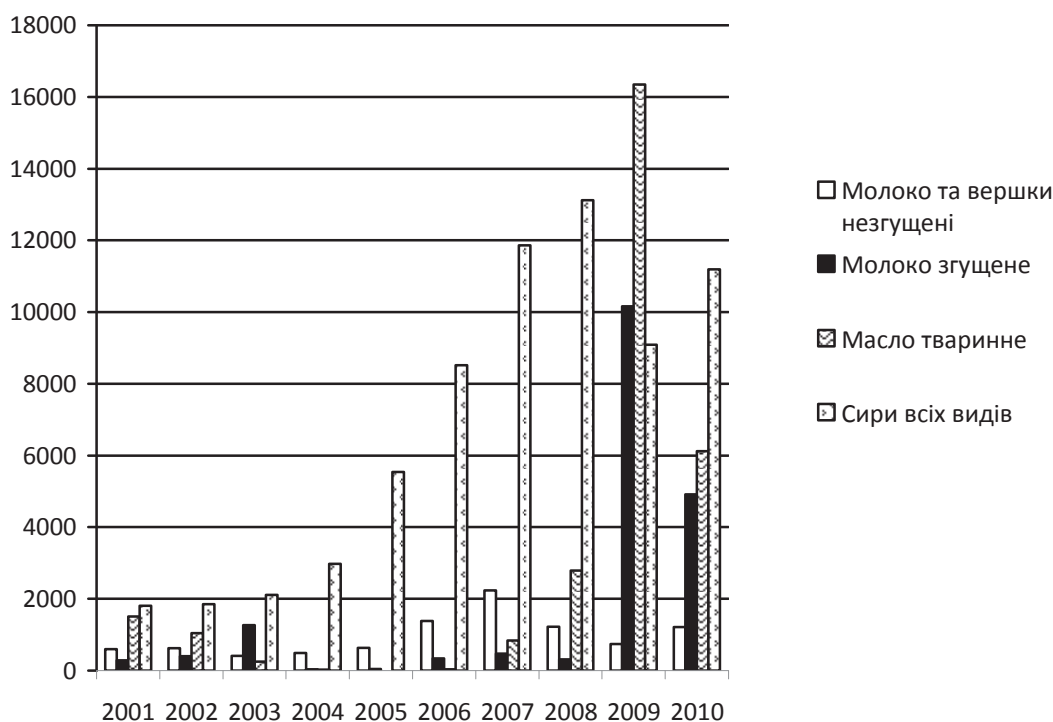

Рис. 2. Імпорт основних молочних продуктів протягом 2001–2010 рр.

Серед показників, які найчастіше використовуються зарубіжними вченими, варто виділити такі індекси: відносних порівняльних переваг RCA (Relative Comparative Advantage Index); відносної експортної конкурентоспроможності RXA (Relative Export Advantage Index); відносної залежності від імпорту RMP (Relative Import Penetration Index); відносних торговельних переваг RTA (Relative Trade Advantage Index).

Найбільш вживаним є індекс відносних порівняльних переваг RCA, розроблений В. Balassa (1965):

$$RCA=B=(X_{ij}/\sum_{n k} X_{ni}) / (\sum X_{ik} / \sum \sum X_{nk}),$$

де X – експорт; i – країна; j – товар; n – сукупність країн; k – сукупність товарів.

Нижня межа індексу – 0, верхньої межі не існує. Для країни, яка спеціалізується на експорті товарів певної галузі, значення індексу B для цієї галузі буде більше 1. Значення індексу між 0 та 1 свідчатиме про відсутність переваг.

У зв'язку з відсутністю верхньої межі індексу Hinloopen і Van Marrewijk запропонували розмежувати його на чотири групи: а: $0 < B \leq 1$; б: $1 < B \leq 2$; в: $2 < B \leq 4$; г: $4 < B$.

У групу а потрапляють продукти, в торгівлі якими країна не має відносних переваг. Інші три групи характеризують галузі з відносними перевагами: б – слабкими, в – середніми, г – значними.

Проте індекс B не дає повної характеристики торговельних відносин, оскільки він враховує тільки експорт, тоді як рівень імпорту абсолютно ігнорується. В деяких випадках країна може мати значні переваги в експорті певного продукту, але водночас бути імпортером останнього. Враховуючи вищевикладене, Aquino запропонував новий індекс, який враховуватиме імпорт:

$$A=B/B_{imp},$$

де B_{imp} – індекс відносних переваг імпорту, розрахований за тією ж формулою, що й B , тільки для імпорту¹.

Недоліками даних показників є те, що вони враховують ті ж країни та товари як у чисельнику, так і в знаменнику. В зв'язку з цим на семінарі в Гельсінкі Vollrath запропонував модифікувати індекс B та розраховувати індекс відносної експортної конку-

¹ Песковський П.А. Методичні основи сучасного дослідження в аграрній економіці / П.А. Песковський : матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. – Ч.2. – Житомир: «Державний агрокологічний університет», 2005. – С. 7–11.

рентоспроможності RXA як відношення частки країни у світовому експорті певного товару до її частки у світовому експорті всіх інших товарів. Специфічною рисою цього вимірника є те, що світовий експорт товару завжди визначається як сума експорту всіх країн, крім тієї, що досліджується. Аналогічно з суми світового експорту інших товарів виключається експорт того товару, що є предметом дослідження.

Це дає змогу уникнути подвійного рахунку, такий аспект є особливо доречним, якщо країна має істотну частку у світовій торгівлі й досліджуваний товар становить значну частку світового експорту:

$$RXA = \left(X_{ij} / \sum_{n, n \neq j} X_{nj} \right) / \left(\sum_{k, k \neq j} X_{ik} / \sum_{n, n \neq i} \sum_{k, k \neq j} X_{nk} \right).$$

Якщо RXA більше 1, то країна має порівняльні конкурентні переваги щодо експорту товару, який розглядається, якщо ж менше 1, то це вказує на конкурентні невігоди.

Індекс відносної залежності від імпорту дуже подібний до індексу RXA з тією лише різницею, що в даному випадку до уваги береться імпорт, який позначається M :

$$RMP = \left(M_{ij} / \sum_{n, n \neq i} M_{nj} \right) / \left(\sum_{k, k \neq j} M_{ik} / \sum_{n, n \neq i} \sum_{k, k \neq j} M_{nk} \right).$$

Якщо значення індексу RMP є більшим від 1, то залежність від імпорту висока (тобто мають місце конкурентні невігоди), якщо менше 1, то низька (тобто спостерігаються порівняльні конкурентні переваги)¹.

Однак варто зауважити, що індекс RMP може бути оманливим через викривлення його значення внаслідок захисту внутрішнього ринку. При існуванні заборони на імпорт або заборонному рівні імпортного мита цей показник відображатиме високий рівень конкурентних переваг, тоді як справедливим може бути протилежне. Подібний недолік притаманний також індексу RXA . Якщо, наприклад, країна є лише транзитною державою, то цей індекс може відображати високий рівень конкурентних переваг, що не відповідатиме дійсності.

¹ Песковський П.А. Методичні основи сучасного дослідження в аграрній економіці / П.А. Песковський : матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. – Ч.2. – Житомир: «Державний агроекологічний університет», 2005. – С. 7–11.

При розрахунку індексу відносних торговельних переваг до уваги водночас беруть показники експорту й імпорту певного товару. Його розраховують за формулою:

$$RTA = RXA_{ij} - RMP_{ij},$$

де RXA_{ij} – індекс відносної експортної конкурентоспроможності i -го товару в j -й країні; RMP_{ij} – індекс відносної залежності від імпорту i -го товару в j -й країні.

Додатне значення цього показника вказує на відносні конкурентні переваги у зовнішній торгівлі, а від'ємне – на відносні конкурентні невігоди.

Проте за практичного використання всіх трьох індексів виникають численні проблеми. Мінімальне значення індексів RXA та RMP обмежено нулем, тоді як максимальні – не обмежено взагалі. Індекс RTA може бути як додатним, так і від'ємним, відображаючи наявність або відсутність конкурентних переваг, при цьому його мінімальне й максимальне значення також не обмежене. Водночас якби ці індекси мали граничні значення, то це полегшило б їх інтерпретацію, оскільки в такому випадку можна було б точніше встановити міру наявності або відсутності конкурентних переваг².

Проблема інтерпретації значень індексів виникає внаслідок того, що індекси асиметричні. Тому якщо середнє арифметичне значення індексу перевищує його медіану, то розподіл щільності вірогідності (probability density) буде зміщено вправо. Це означає, що зміни в секторах із великим значенням RCA будуть перебільшені при аналізі динаміки порівняльних переваг.

Для розв'язання даної проблеми Dalum, Laursen і Villumsen запропонували використовувати симетричний індекс виявлених порівняльних переваг, який визначається:

$$RSCA = (RCA - 1) / (RCA + 1).$$

Нижня межа індексу -1, верхня межа 1. Від'ємне значення свідчить про відсутність переваг, додатні ж представляють продукцію, в зовнішній торгівлі якою спеціалізується певна країна.

² Кваша С.М. Конкурентоспроможність вітчизняної аграрної продукції в умовах вступу України до СОТ / С.М. Кваша, О.В. Лука // Економіка України. – 2003. – №10. – С. 79–85.

Динаміка порівняльних переваг визначається за допомогою аналізу стабільності індексу RSCA за матрицею перехідних імовірностей Маркова. Значення індексу RCA можна поділити на чотири групи: А, В, С і D. Група "А" ($0 < RCA \leq 1$) означає, що в зовнішньоекономічній торгівлі даними товарами країна не має порівняльних переваг. Інші три групи характеризують товари й товарні групи, які мають порівняльні переваги. Так, у групі "В" ($1 < RCA \leq 2$) товари мають слабо

виражені порівняльні переваги, в групі "С" ($2 < RCA \leq 4$) – середньо виражені, а в групі "D" ($4 < RCA$) – значні порівняльні переваги¹.

Важливість використання водночас експорту та імпорту при обчисленні конкурентоспроможності стає дедалі важливішим, зважаючи на зростання внутрішньогалузевої торгівлі. Розглянемо індекси відносної конкурентоспроможності основних молочних продуктів: масла і сиру (табл. 2, 3).

2. Порівняльний аналіз індексів відносних конкурентних переваг сиру за роками

Індекс	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
RXA	1,206	1,084	1,941	2,711	3,332	1,354	1,893	1,650	1,449
RMP	0,089	0,021	0,018	0,039	0,277	0,425	0,477	0,437	0,394
RTA	1,117	1,063	1,923	2,672	3,055	0,929	1,416	1,213	1,055
RSCA	0,079	0,028	0,297	0,432	0,505	0,134	0,286	0,225	0,166

Джерело: Розраховано авторами за даними митних органів.

Отже, частка сиру в структурі українського експорту молочних продуктів є найбільшою. Індекс відносної експортної конкурентоспроможності RXA продукції протягом досліджуваного періоду більше одиниці, що є свідченням того, що українські сири мають певні конкурентні переваги на світовому агропродовольчому ринку, але, на жаль, вони поступово втрачаються. Так, порівняно з 2005 роком цей показник зменшився більше ніж удвічі. Індекс відносної залежності від імпорту RMP показує відсутність конкурентних невигод і демонструє низьку залежність від світового імпорту, проте варто відзначити й негативні тенденції, а саме – хоча даний індекс і менший одиниці, однак протягом досліджуваного періоду він суттєво зріс. Індекс відносних

торговельних переваг RTA має додатне значення та вказує на відносні конкурентні переваги у зовнішній торгівлі. Найвищим цей показник був у 2005 році – 3,055, але нині спостерігається зниження конкурентних переваг. Проте визначення симетричного індексу порівняльних переваг RSCA демонструє дещо інші тенденції. Так, з одного боку, додатне значення даного показника протягом досліджуваного періоду свідчить, що у зовнішній торгівлі України сири займають вагоме місце, проте, з іншого боку, аналіз стабільності індексу RSCA за матрицею перехідних ймовірностей Маркова показує, що товар належить до групи "А" й тому в зовнішньоекономічній торгівлі даним товаром країна не має порівняльних переваг.

3. Порівняльний аналіз індексів відносних конкурентних переваг масла за роками

Індекс	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
RXA	6,243	1,326	1,437	2,860	1,632	0,924	0,292	0,332	0,060
RMP	0,318	0,189	0,021	0,004	0,000	0,008	0,114	0,320	2,319
RTA	5,926	1,137	1,415	2,856	1,631	0,916	0,178	0,012	-2,259
RSCA	0,709	0,136	0,174	0,471	0,233	-0,042	-0,546	-0,500	-0,886

Індекс відносної експортної конкурентоспроможності RXA продукції у 2009 році порівняно з 2001-м зменшився більше ніж у

6 разів і становив 0,06, що свідчить про те, що Україна поступово втратила свої конкурентні переваги та перестала спеціалізува-

¹ Яценко О.М. Конкурентоспроможність вітчизняної продукції бджільництва на світовому агропродовольчому ринку [Електронний ресурс] / О.М. Яценко. – Режим доступу : http://mev-hnu.at.ua/load/8_shljakhi_pidvishennja_konkurentospromozhno_sti_vitchiznjanikh_pidpriemstv/9-1-0-56. – С.2.

тися на експорті масла. Індекс відносної залежності від імпорту RMP є більшим одиниці, що наочно демонструє конкурентні невигоди, інакше кажучи, Україна має велику залежність від світового імпорту масла. Підтвердженням цього також є індекс відносних торговельних переваг RTA, який має від'ємне значення і вказує на відсутність торговельних переваг у зовнішній торгівлі. Індекс симетричних порівняльних переваг RSCA також мав від'ємне значення у 2006-2009 роках, тобто вказує на те, що в зовнішній торгівлі даним товаром країна не має порівняльних переваг.

Таким чином, можна стверджувати, що нині Україна значно втратила свої торговельні переваги на зовнішньому ринку молочної продукції. Тому для їх відновлення потрібно, передусім, збільшити обсяги виробництва молока й зважати на те, що в теперішній час на перший план у світі виходить якість товару, його новизна, наукоємність. Тому більшість країн світу забезпечують підвищення своєї товарної конкурентоспроможності за рахунок використання інновацій, розробок високотехнологічних продуктів, створення яких неможливе без розвитку науково-технічного потенціалу.

Розглянуто методи визначення конкурентних переваг молочної продукції на зовнішньому ринку, здійснено аналіз її конкурентоспроможності на світовому ринку й обґрунтовано напрями підвищення.

Рассмотрены методы определения конкурентных преимуществ молочной продукции на внешнем рынке, осуществлен анализ её конкурентоспособности на мировом рынке и обоснованы направления повышения.

Methods for determining the competitive advantage of dairy products on foreign market and the analysis of its competitiveness on the world market and guidelines for the enhancement of the level of competitiveness are suggested.

* * *

*А.Г. МАЗУР, доктор економічних наук
Вінницький національний аграрний університет*

Науково-теоретичні засади системних трансформацій в національній економіці

Швидкість економічних змін на нинішньому етапі настільки велика, а інерція мислення настільки сильна, що економічна наука у ряді випадків просто не встигає за змінами, що відбуваються в об'єкті її аналізу. Як наслідок, виникає конфлікт між застарілими теоріями й новою реальністю, з'являється твердження про системну кризу економічної теорії. В даному випадку мова йде про наші традиційні уявлення про національну економіку як монооб'єкт і сучасні тенденції розвитку регіональних економік, які на практиці призводять до зниження дієздатності національних урядів. Якщо перший підхід споглядає реальність лише в контексті урядових повноважень та дій, то другий – не бачить нічого корисного в цих діях і характеризує сучасну економіку як хаотичну діяльність сукупності незалежних товаровиробників та підприємств у рамках глобалізованого спільного ринку. Зазначені тенденції наштовхують, як мінімум, на два твердження: існуючі національні парадигми не є вічними та незмінними, а звідси не є вічними й засади урядової економічної полі-

тики, що ґрунтуються на середньостатистичних даних; економічна політика держави не може вважатися національною економікою, як і економіка не може бути підпорядкована політичній юрисдикції держави.

Дослідженню трансформаційних процесів в економічних системах присвячені численні праці відомих зарубіжних учених, таких як: Д. Гелбрейт, К. Еклунд, Я. Корнаї, Р. Ойкен, Е. Тофлер, П. Самуельсон, А. Якобс та багатьох інших. Цю ж тематику успішно розвивають у фундаментальних працях відомі вітчизняні дослідники: В.М. Геєць, С.І. Дорогунцов, М.І. Долішній, І.І. Лукінов, О.М. Могильний, А.А. Чухно й ін. Їхні праці слугують базовим підґрунтям для визначення тенденцій і характеру сучасних трансформацій в економіці, проте ця проблема вивчена недостатньо й потребує подальших системних опрацювань, особливо з орієнтацією на регіональний рівень розвитку.

Мета статі – обґрунтування науково-теоретичних підходів до характеру здійснення сучасних трансформацій в національній економіці, впливу на ці процеси факторів глобалізації та регіоналізації, визначення сутності й змісту регіональної парадигми суспільного розвитку як домінуючого напрямку розширеного відтворення економічних систем.

Проблему сучасної економіки, специфіку її суперечностей та особливостей цього явища досить широко висвітлено в науковій літературі. Ряд авторів вважає, що характеристика сучасного періоду як переходу від адміністративно-командної до ринкової економіки запозичена з управлінської науки і без критичного аналізу перенесена в економічну теорію, а тому є досить поверхневою та однобічною. Оскільки в колишньому

СРСР функціонувала не суто адміністративна економіка, а економіка змішаного типу, то основний зміст перехідного процесу визначається як трансформація від змішаної економіки одного типу, що діяла на директивно-плановій основі, до змішаної економіки іншого типу, що має функціонувати на ринкових засадах.¹

При цьому визнається, що зміни в економічних відносинах під час трансформації відбуваються з великими витратами ресурсного потенціалу, але наближають державу до обраної моделі господарства. Адже останніми десятиріччями відбулося накопичення критичної маси ринкових перетворень як результат структурних зрушень в економіці. Водночас рівень полеміки свідчить про відсутність якісно нового методологічного інструментарію для аналізу економіки перехідного стану, незавершеність процесу формування науково-прагматичної і загально – усвідомленої трансформаційної парадигми сучасного національного розвитку, яка б органічно суміщалась із ринковою ідеологією, відповідала б регіональним інтересам і консолідувала б усі верстви суспільства.

Оцінюючи результати економіки перехідного періоду, В. Геєць виходить із того, що за цей період вдалося: а) усвідомити необхідність будь-яких змін за критеріями позитивного впливу на економіку і основним у створенні інститутів ринкової економіки є власне період переходу від державної до приватної власності; б) здійснити розвиток ринково-конкурентного середовища; в) змінити парадигму на роль держави у ринкових перетвореннях та взаємодію державних і ринкових інститутів; г) досягти консенсусу про тупиковість перерозподілу власності на користь корпоративних структур, оскільки реальною є загроза утвердження “тоталітарної влади олігархії”; д) значною мірою замінити інститути централізовано-планового регулювання господарської діяльності на ринкові, в результаті економіка адекватно реагує на грошові та макроекономічні регулятори; ж) виявити причини стихійного ха-

рактеру трансформаційної фази розвитку й інше².

До радикально протилежних висновків при аналізі перехідного стану економіки дійшов П. Єщенко, який, зокрема, стверджує, що в Україні уже сформований квазі-риннок із властивими йому диспропорціями між фінансовою і виробничою сферами, натуралізацією відносин між суб'єктами господарської діяльності, нееквівалентним обміном, відсутністю реальної інформації про ринок та його учасників, неадекватною реакцією господарства на ринкові сигнали, засиллям тіньової економіки й іншими негативними рисами. Тому, на думку вченого, в країні відсутні ознаки ринкової економіки, отже, використовувати теорію, що характеризує закони функціонування ринкової економіки, абсурдно³.

А. Чухно пропонує поглянути на нинішні трансформаційні процеси з цивілізаційних позицій. Погоджуючись із наявністю перехідного періоду, його зміст він вбачає не лише в переході до іншої системи економічних відносин, а й від індустріальної до постіндустріальної стадії суспільно-економічного розвитку. Звідси впливає неможливість подолати системну кризу в суспільстві реформуванням лише виробничих відносин. Вони мають доповнюватися глибокими інноваційно-структурними змінами економіки, оновленням продуктивних сил і формуванням нового технологічного способу виробництва. З цих міркувань тривалість перехідного періоду зумовлюється не лише створенням функціональних ринкових інститутів, а й подоланням технологічного відставання України⁴.

Інші дослідники⁵, звертаючи увагу на сутність перехідного періоду та аналізуючи реальний стан національної економіки і тенденцій щодо регіоналізації й глобального розвитку, висловлюють міркування, які не сумісні з наведеними вище (Геєць). Уза-

¹ Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи) / за ред. акад. НАН України В.М. Гейця. – К.: Логос, 1999. – 500 с.

² Економіка України : стратегія і політика довгострокового розвитку / за ред. акад. НАН України В.М.Гейця. – К. : Ін-т екон. прогнозув., Фенікс, 2003. – 480 с.

³ Экономическая теория на пороге XXI века / под. ред. Ю.М. Осипова, В.Т. Пуляева. – СПб: ТОО ТК „Петрополис“, 1996. – 416 с.

⁴ Чухно А.А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та її значення для України / А.А. Чухно. – К.: Логос, 2003. – 632 с.

⁵ Покритан А. Про економічний зміст сучасних суспільних відносин в Україні / А. Покритан // Економіка України. – 2000. – № 10. – С. 18-24.

гальною тезою їх тезою є заперечення перехідного періоду як такого через відсутність у структурі економіки його критеріїв, зокрема, боротьби протилежних начал між економічними відносинами, які започатковуються на вимогу переважно ринкового механізму саморегулювання процесів відтворення та складових адміністративно-командної економіки, що формується. Це дає підстави стверджувати прихильникам зазначеної думки, що економіка України рухається не до ринку і товарного виробництва, а в протилежному напрямі. Ще консервативнішу позицію в цьому питанні відстоює Є. Азарян. Він стверджує, що в Україні відсутня площина економіки, в якій здійснюються перетворення будь-якої економічної категорії й надбання нею природного економічного сенсу. Саме тому, вважає він, модель перехідного періоду залишилася мрією економічної думки для пострадянського простору: “базовою настановою для економічного розуміння сучасності пострадянського простору є не перехідність, а застигле звужене становище планової системи господарювання колишнього СРСР, елементи якого автоматично стали спадком сучасної України”¹.

Полярні дебати з цього питання втрачають сенс, якщо взяти за основу твердження, що нинішня економічна діяльність у всій своїй сукупності фактів і явищ взагалі не має якихось “чистих форм”, а характеризується наявністю багатьох якісно нових форм господарювання². Такий підхід уможливує говорити про домінуючу концепцію “глобалізованого економічного розвитку”, частиною якого є й Україна. Це досить виправдано, оскільки перехідний період є поняттям часу, а глобалізаційні процеси визначають якісний стан суспільства на перспективу.

Не менш дискусійним є питання визначення меж трансформаційності. Країни Центральної та Східної Європи умовними критеріями для себе обрали прийняття до ЄС і НАТО. Таким чином, новообрані члени

ЄС (Чехія, Угорщина, Словаччина, Польща, Естонія, Латвія, Литва) ніби вже успішно завершили період суспільної трансформації. Відповідно Болгарія та Румунія є частково успішними. На відміну від них, Хорватія, Македонія, Албанія, Сербія й Чорногорія є неуспішними і такими, де процеси трансформацій відверто затягуються³. За цими підходами Україна є також неуспішною державою, в якій процеси трансформації відбуваються не виправдано повільно.

Незважаючи на суттєві розбіжності у поглядах учених щодо сутності перехідного етапу та перспектив розвитку національної економічної системи, можливе їх зближення. Це твердження зумовлене самою природою загострення суперечностей багатьох складових перехідного періоду: від одного стану – втручання держави в економіку, до іншого, які є не лише поштовхом до активізації наукових дискусій, а й знаходять відображення в пошуках шляхів їх розв’язання засобами економічної теорії. Разом із тим методологічною основою феномену трансформаційної парадигми економіки може слугувати припущення відомого угорського економіста Я. Корнаї. Досліджуючи поняття “системна парадигма”, яке притаманне економічній спадщині Л. Мізеса, Ф. Хаєка, Й. Шумпетера, В. Ойкена та інших дослідників, він дійшов висновку про можливість використання цього поняття в ширшому значенні. Оскільки парадигма – це певний набір апріорних переконань, цінностей, фундаментальних установок про природу економічних законів і знання, вона допускає реальне існування альтернативних парадигм, які відіграють здебільшого конструктивнішу й прогресивнішу роль порівняно з інерційним типом мислення при дослідженні нових процесів в економіці перехідного періоду та опрацюванні за їх наслідками пропозицій, спрямованих на вдосконалення суспільних відносин⁴.

Дане твердження є основою для подальшого конструктивного розуміння сучасного етапу розвитку національної економіки. По

¹ Азарян Е. Реализация потребности в рыночной экономике (Отрицание переходности украинского социума) / Е. Азарян // Бизнес-Информ. – 1999. – № 15-16. – С. 15-19.

² Єщенко П.С. Економічна теорія й економічна політика в трансформаційному суспільстві / П.С. Єщенко // Економіка і прогнозування. – 2006. – № 4. – С. 10-16.

³ Хлобистов С.В. Економічна безпека трансформаційної економіки [Відп. ред. С.І. Дорогунцов]. – К.: Чорнобильінтерінформ, 2004. – 260 с.

⁴ Корнаї Я. Системна парадигма / Я. Корнаї // Вопросы экономики. – 2002. – № 4. – С. 54-60.

мірі його завершеності альтернативні від національних трансформаційні процеси можуть одержати інші вектори й теоретичне обґрунтування.

Наголошуємо, що альтернативний підхід інший не тільки тому, що має певну цільову характеристику, а насамперед тому, що застосовує інший методологічний інструментарій для характеристики економічних явищ. Звідси випливає, що альтернативні погляди і вектори економічного розвитку в умовах трансформаційних змін мають більший ґносеологічний потенціал для досліджень.

Зазначені вище суперечності макроекономічного рівня та послідовне їх подолання суттєво впливають на зміст і особливості такого важливого напрямку трансформацій, як регіоналізація суспільних процесів у загальному його руслі – демократизації суспільства. Тому в даному дослідженні зосереджено увагу передусім на визначальній компоненті сучасних трансформацій – суперечностях між прагненням до самозбереження адміністративно-командної системи управління регіонами й об'єктивною потребою у формуванні принципово нових взаємовідносин між центром і регіонами.

Висловлюємо гіпотезу, що основна суперечність сучасності криється в інституціональній природі суспільно-економічних перетворень, а саме між державою-ініціатором ринкової трансформації, що використовує несумісні з логікою перетворень методи регулювання, та регіонами, які вимагають більше самостійності в своєму розвитку, оскільки відтворювальні цикли регіональних економік вже давно вийшли за межі національних кордонів і регіони розвиваються здебільшого в наднаціональному економічному просторі. Зазначене блокує дію механізмів реалізації економічних законів й унеможливорює адаптацію регіональних економічних систем до існуючої тенденції розвитку національної економіки. Довговічність національної парадигми можна пояснити відомим із термодинаміки законом Ле Шательє, який П. Самуельсон переніс на економічні системи. Згідно з ним (законом Самуельсона – Ле Шательє), якщо економічна система відчуває зовнішній вплив, то вона

протидіє йому, намагаючись зберегти попередній стан¹.

Водночас, як стверджує В. Найбівач, коли властивості адаптованості вичерпані, то система прагне зберегти свої властивості та природу процесів, що відбуваються, шляхом самоорганізації². Останню слід розуміти як процес створення, відтворення і вдосконалення складних динамічних систем³.

Стосовно регіонального рівня можна виділити кілька типів процесу самоорганізації: перший – це самозародження регіонального виробництва продукції та послуг, тобто виникнення деякої сукупності цілісних об'єктів певного рівня і форм власності як нової цілісної системи економічного відтворення на певній території; другий – наявність гомеостатичних процесів, тобто підтримка й стійкість функціонування певного досягнутого рівня організації при змінних умовах внутрішніх і зовнішніх факторів розвитку; третій – еволюція механізмів самоудосконалення та нового розвитку регіональних систем; маються на увазі тенденції інформаційного, етнічного, навчального, культурного, просторового розвитку й транснаціонального – в умовах глобалізації суспільних процесів. Спеціалісти стверджують⁴, що останніми роками спостерігається зміцнення ваги регіональних економічних об'єднань, асоціацій, орієнтованих, насамперед, на виробництво товарів народного споживання та побутове обслуговування. Специфіка цих галузей полягає в їх досить чіткій прив'язці до інфраструктури окремих регіонів, тому на регіональному рівні сформувалися власні моделі виживання й розвитку, які базуються на використанні місцевого ресурсного потенціалу та економіко-географічних особливостей територій, що є проявом певного рівня самоорганізації. Сукупна дія усіх напрямів і факторів

¹ Захарченко В.І. Трансформаційні процеси у промислових територіальних системах України / В.І. Захарченко. – Вінниця: Гіпаніс, 2004. – 548 с.

² Єрохін С.А. Структурна трансформація національної економіки (методологічний аспект) : монографія / Єрохін С.А. – К. : Світ знань, 2002. – 250 с.

³ Могильний О.М. Регулювання аграрної сфери / О.М. Могильний. – Ужгород : ІВА, 2005. – 400 с.

⁴ Кропельницька С.О. Теоретико-методологічні аспекти самоорганізації територіальних виробничих систем / С.О. Кропельницька // Актуальні проблеми економіки. – 2004. – № 4 (34). – С. 18-24.

самоорганізації регіональної економіки на практиці призводить до певної самоізоляції регіонів у національній економіці й формування двовекторної моделі розвитку – регіоналізації та глобалізації. При цьому слід звернути увагу на внутрішню і зовнішню складові дії ринкових механізмів самоорганізації. В одному випадку (зовнішній вплив) механізм самоорганізації має здебільшого детермінічну природу та не спричиняє в процесі пристосування кардинальних змін в структурі економіки, в іншому – самоорганізація залежить від внутрішніх чинників, тому має стохастичну природу, тобто передбачає радикальну перебудову структурних компонентів регіональної економіки.

Глобалізація пришвидшила й активізувала процеси регіоналізації, тобто формування єдиного бізнес-середовища у світі призвело до фрагментації національних економік. Ця діалектика знайшла своє відображення у “парадоксі Нейсбіта”. Вчений резонно зауважує, що в умовах збільшення взаємозалежності усіх країн у рамках глобалізованої економіки простежується зростання незалежності суб’єктів господарювання всередині країни, тобто знижується їхня підпорядкованість національним урядам¹.

На це є об’єктивні причини. По-перше, звучується автономія суб’єктів, які розробляють економічну політику на рівні національного господарського комплексу. Тепер уже неможливо однозначно стверджувати про “національну” незалежність економічних суб’єктів, чиї інтереси беруть до уваги уряди. По-друге, розширюється коло суб’єктів економічного та політичного ринків, які впливають на рішення урядів. Як наслідок, традиційні механізми представлення економічних інтересів зазнають деформації, а функціонування політичного ринку значно обмежує автономію уряду при розробці й реалізації економічної політики. По-третє, з’являється новий суб’єкт економічних інтересів – міжнародне регіональне об’єднання. Процес регіоналізації ініціював виникнення двох тенденцій, які впливають на механізм державного управління: 1) активізація зов-

нішньоекономічної діяльності внутрішніх регіонів країни та їхнє прагнення дістати більшу самостійність у прийнятті стратегічних рішень; 2) залежність транснаціонального співробітництва країни від досягнутих домовленостей і угод у межах міжнародних регіональних об’єднань. По-четверте, відбувається дифузія автономії економічних та інституціональних структур, реалізована через боротьбу окремих держав, груп, міжнародних економічних об’єднань за можливість впливу на прийняття глобально значущих економічних рішень. Ускладнення зв’язків і залежностей значно обмежує можливості урядів щодо формування механізмів координації економічної політики на національному рівні й гармонізації інтересів на рівні наднаціональному. Усе це ставить перед наукою непрості завдання теоретичного переосмислення ролі та значення держави в регулюванні суспільних відносин і визначення трансформаційних ознак її впливу з урахуванням швидкоплинних економічних змін.

Слід зауважити, що існуючі нині як в теорії, так і в практиці уявлення про національну, або державну економіку є досить суперечливими. У дослідженні “Робота націй” Роберт Рейч визначає поняття національної економіки як “частини глобальної економіки, обмеженої державними кордонами”². Всередині цих кордонів, як зауважує Джейн Джекобс, “більшість держав є набором чи випадковим поєднанням надзвичайно різноманітних економічних систем”³. Водночас панівна теорія відповідності “держави - економіка” все ще має глибокі коріння як в історичній боротьбі за домінування між містами-державами, так і в кейнсіанській доктрині, згідно з якою держава може впливати на цикли ділової активності на основі координованої на економічному рівні макроекономічної політики. Виникнення держав – націй у минулому призвело до утворення того, що ми нині називаємо національною економікою, маючи на увазі “накладання” політичних кордонів на моделі організації та розвитку ринку. Головним зусиллям еконо-

¹ Кругман П. Международная экономика. Теория и практика / П. Кругман, М. Обстфельд; пер. с англ. Н.Н. Фролова, П.А. Отмахов, Л.П. Чихун и др. – М.: Экономический факультет МГУ ЮННТИ, 1997. – 246 с.

² Reich R. (1999). The work of nations: Pvepaving ouselves for the 21 st century capitalism/New York: Knopt

³ Jacobs J. (1984) Eities and the wealth of nations: Pvinciples of economic / life / New York: Random House.

міки й економічної політики минулого була спроба додати раціональності та послідовності до цієї штучної конструкції. Щось подібне ми бачимо й тепер. В урядових структурах уважають, що вони цілком дієво та цілеспрямовано впливають на хід і напрями макроекономічного розвитку. Це можна пояснити тільки фактором влади над економікою. Р. Ойкен справедливо зазначає: “Першим завданням національної економіки є відкриття конкретних фактів, які обґрунтують економічну владу й дослідження дійсного впливу економічної влади”¹. Можна по-різному оцінювати роль, значення і функції влади в господарській організації суспільства, однак незаперечним є той факт, що поведінка економічних суб’єктів певною мірою формується під впливом системи влади. Влада та управління нерозривні й взаємозв’язані рядом обставин. Г. Альберт розцінює проблему влади як “домінуюче питання економіки”². Незважаючи на те, що в економічній теорії склалося суперечливе ставлення до проблеми влади: від її заперечення (неокласичною економічною теорією) до визнання однією з центральних проблем економічного аналізу (наприклад, інституціональною теорією) слід визначити, що в реальному економічному житті існує нерівність (асиметричність) відносин у максималізації функції корисності. Відносини обміну, організації виробництва та управління ним, розподільчі відносини включають в себе владну складову – зауважує Е. Тоффлер, – “все людське життя зводиться скоріше до владних відносин”³. Оскільки економічна реальність складається із безлічі владних відносин між нерівними силами, домінуючими і домінованими, то й економічна система має елементи нерівності, де добровільність обміну, вільний вибір управління мають обмежений характер. Іншими словами, влада змінює умови, зміст і результати економічного вибору порівняно із ситуацією, коли ця влада відсутня. Водночас зауважимо, що рівність як відсутність влади розгля-

дається науковцями як виняток, або теоретична абстракція.⁴ Звідси владу можна розглядати як об’єктивно існуючу реальність, яка має тенденцію до зміни форми, а тому завданням економічної теорії є пошук законів і методів її організації й трансформації (включаючи розподіл, ієрархію, рівновагу) до умов зміни суспільного виробництва. Об’єктивно процеси глобалізації та регіоналізації економіки, які мають глобальний характер, призводять до зменшення влади національних урядів по відношенню до економічного життя усіх країн світу без винятку. Вони порушують через економічну співпрацю межі національних кордонів, зменшуючи вплив національного підходу до розвитку суспільних процесів. Ці явища важко пояснити домінуючою національною парадигмою розвитку, коли наявність влади присутня, а керованість економічною системою втрачається. Проте є підстави стверджувати, що існуюча економіка держави надто диференційована і являє собою за змістом сукупність регіональних економічних систем. Подібний радикалізм спочатку важко сприймається, тому потребує виваженого теоретичного підґрунтя.

Як відправний момент роздумів на задану тему окреслимо об’єктивну реальність: існує державна система управління національною економікою й економіка України, яка в свою чергу складається з регіональної та національної. В сукупності управління (політика) та економіка дають визнане в теорії поняття “політекономія”. Проте аналіз політичної і економічної складових політекономії вказує на їхній суперечливий характер.

Справа в тому, що в реальному житті економіка і політика просторово не збігаються. Політика й управління мають справу з кордонами країни, регіонів, адміністративних районів, які склалися внаслідок географічного поділу, законодавчої діяльності чи історичної випадковості. Економіка не визнає адміністративних кордонів, оскільки вони обмежують її функціонування, кордони реальної економіки визначаються межами впливу її центру (міста-мегаполіса) на економічний простір. Звідси – полярні під-

¹ Ойкен Р. Основы национальной экономики / Р. Ойкен. – М.: Экономика, 1996.

² Albert H. The neglect of Sociology in Economic Science. In: Power Economics (Ed. by K.w. Rothschild), 1971. – P 28.

³ Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Э. Тоффлер. – М.: "Издательство АСТ", 2001. – 490 с.

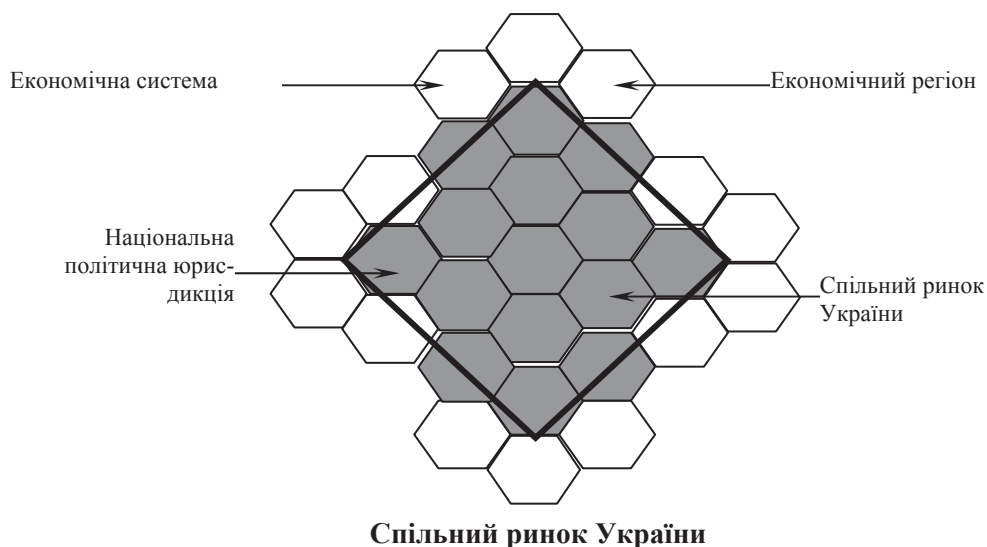
⁴ Дементьев В. Влада як проблема економічної теорії / В. Дементьев // Економіка України. – 2003. – № 5. – С.18-24.

ходи до економіки та управління, які на практиці призводять до непорозуміння і не-ефективного полікотворення.

Центральні урядові структури та їхні керівні органи в регіонах і на місцях вважають, що вони мають повноваження на підвідомчу й політично окреслену економіку, хоча на практиці вони неспроможні визначити реальну економічну територію впливу. Як результат, окремі територіальні одиниці підпорядковуються іншим управлінським структурам і регіонам, а в межах кордонів країни – іншим державам. Держава керує всією економікою та регіонами, державні адміністрації – підвідомчими їм адміністративними областями, ніби вони є економічними структурами, а органи місцевого самоврядування розробляють стратегії економічного зростання на підлеглих територіях, вважаючи, що їхня сфера впливу розповсюджується в межах зазначених кордонів. Така довговічність і живучість центральної тенденції керування зрозуміла – вона слугує платформою для визначення й реалізації курсу державної економічної політики. Уряд повинен об'єктивно бачити всю економіку країни, органи місцевого самоврядування також вірять у своє цілісне бачення економічної реальності, а регіони розглядають економіку як існуючий державний устрій. За великим рахунком подібне сприйняття економічних реалій – це спотворення економічної реальності та спрощення реальної політекономії. Ситуація корінним чином змінюється, коли на національну економіку поглянути через призму регіональної парадигми розвитку.

Тоді сукупність економічних регіонів становить національну економіку. Проте якщо національна економіка вміщується в межі національних кордонів держави, то межі економічних регіональних спільнот окреслюються сферою впливу цих економік на економічний простір. Цілком зрозуміло, що така розбіжність не на користь національному уряду, оскільки він втрачає вплив на економічну діяльність, яка виходить за межі його юрисдикції. Ситуація стає зрозумілою, коли поставити за мету визначити територію впливу центральних органів управління. Очевидно, це буде спільний національний ринок (рис.).

Отже, як видно із рисунка, географічні межі спільного ринку виступають юрисдикцією національного уряду, але це не вся національна економіка. Частина економічного простору виходить за межі спільного ринку і не підпорядковується національному уряду, знаходячись у межах національних кордонів країни. На практиці ці території є об'єктами різних форм транскордонного співробітництва. Зазначена дійсність підводить нас до уточнення економічної термінології. Очевидно, термін “національна економіка”, в нашому розумінні, означає межі економічних регіонів у рамках юрисдикцій національного уряду і, відповідно, спільного ринку. “Економіка України” – термін ширший за змістом, він позначає всю національну економічну систему, включаючи й ту частину, що виходить за межі національних кордонів.

Порушення встановлених стереотипів бачення сутності економіки до регіонального його розуміння, яке розглядаємо в даному дослідженні, можна охарактеризувати “змінною парадигми”. Цей термін, запропонований Томасом С. Куном, в його розумінні означав революції, за допомогою яких нові концепції запроваджуються в традиційну науку¹. Вони відбуваються тоді, коли чинна концепція неспроможна пояснити зростаючу кількість аномалій, тобто прикладів і подій, які не можна легко пояснити традиційною теорією. Сукупність аномалій зумовила створення нових концепцій бачення суспільного розвитку, що слугує базою для ухвали ефективніших управлінських рішень на всіх управлінських рівнях. Водночас відхід від традиційного сприйняття економічного

світу породжує непросту проблему поєднання старої й нової теорії.

Синтез панівної та нової парадигми суспільного розвитку дає змогу запропонувати нову політекономію, яка визнаватиме, що:

а) держава і економіка – це не тотожні поняття, які відрізняються передусім кордонами підпорядкування економічної території;

б) політичні системи держави суттєво впливають на розвиток економічних систем, і навпаки, економіки визначають межі впливу на них з боку національних урядових структур;

в) національну економіку слід розуміти як сукупність регіональних економічних систем різного рівня локалізації, оскільки економічне зростання здійснюється в межах утворень із центрами у містах.

Розглянуто науково-теоретичні підходи до розуміння трансформаційних процесів у національній економіці, обґрунтовано об'єктивність регіоналізації економічного простору держави на основі нової парадигми, запропоновано підходи до поєднання національного і регіонального бачення суспільного розвитку.

Рассмотрены научно-теоретические подходы к пониманию трансформационных процессов в национальной экономике, обоснована объективность регионализации экономического пространства государства на основе новой парадигмы, предложены подходы к слиянию национального и регионального видения общественного развития.

An article considers the theoretical approaches to understanding the transformation processes in the national economy, provides objective regionalization of state economic area based on the new paradigm, proposes approaches to combining national and regional vision of social development.

* * *

---

¹ Kuhn T.S. The structure of scientific revolutions. Chicago: University of Chicago Press, 1970.

О.Л. ГОЛОВІНА, аспірант*
Інститут агроекології і природокористування НААН

Еколого-економічна оцінка сільськогосподарських земель Київщини

Еколого-економічні чинники дослідження агропромислового виробництва відіграють суттєву роль, оскільки вони визначають зведений показник якості ґрунтів (ЗПЯГ). Найбільш прийнятним цей підхід є для аналізу та оцінки територіальної організації сільськогосподарського виробництва як провідної ланки досліджуваного суспільно-географічного об'єкта. Врахування еколого-економічних, передусім агрокліматичних, особливостей певної території дає змогу визначити напрям й наслідки виробничої діяльності в просторі і часі, які можуть як негативно, так і позитивно впливати на зміну рівня ЗПЯГ, особливо на природну його родючість.

Удосконаленню виробництва шляхом раціоналізації систем землеробства, застосування екологічно чистих технологій присвячені наукові праці таких відомих вчених, як В. Андрійчук, П. Саблук, А. Сохнич, В. Трегобчук, А. Третяк, І. Розумний, та ін.¹ Результати їхніх досліджень охоплюють широке коло питань зазначеної проблеми.

Мета статті – науково-методологічно обґрунтувати використання земельних ресурсів, дати еколого-економічну оцінку перспектив їх ефективної структуризації у землеволодіннях сільськогосподарського призначення Київської області.

Якісний стан земель передусім залежить від фізико-географічних умов. Київська область розміщена переважно на правобережжі середньої течії Дніпра, клімат тут помірно континентальний. Річна температура по-

вітря в північній частині регіону 6,5°, на півдні – 7,5°C, тривалість періоду з позитивною середньодобовою температурою становить 245-250 днів. Середньорічна кількість опадів варіює в межах 480–620 мм, більша частка (360–435 мм) припадає на теплий період року. Північна частина області належить до зони Полісся. У районах Правобережного Лісостепу переважають ландшафти височинного підкласу різного ступеня розчленування, з лучно-степовою рослинністю та широколистяними лісами. В районах Лівобережного Лісостепу значну площу займають терасові слабкодреновані рівнини з чорноземами глибокими, лучно-чорноземними ґрунтами, плямами солонців, поширені також заплавні лучні й болотні ландшафти та борові комплекси; гідроморфні ґрунти мають ознаки содового засолення².

Комплексна оцінка ґрунтів Київської області й ЗПЯГ показують, що їх бонітет становив у середньому по області 53 бали, у тому числі у поліських районах – 40, у лісостепових – 57, у районах міжзональної території – 43 бали. Встановлено, що на зниження оціночного бонітету агрохімічного стану ґрунтів області порівняно із параметрами еталонного ґрунту найбільшою мірою вплинули вміст гумусу (його частка сягає 55%), обмінного калію (52%), рухомого фосфору (40%), лужногідролізованого азоту (39%), що можна представити у вигляді такого ряду пріоритетності: гумус>K₂O>P₂O₅>N.

Значні втрати біогенних елементів і органічної речовини негативно позначаються на фізичних властивостях ґрунту. Трансформа-

* Науковий керівник – П.П. Мельник, кандидат економічних наук.

¹ Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств: підручник / В.Г. Андрійчук. – 28-ге вид., доп. і перероб. – К.: КНЕУ, 2002. – 624 с.; Саблук П.Т. Підприємництво в аграрній сфері економіки / П.Т. Саблук, В.П. Ситник, М.Й. Малік. – К., 1997. – 514 с.

² Гринченко Т.О. Моніторинг комплексної оцінки родючості ґрунтів України / Т.О. Гринченко // Агрохімія і ґрунтознавство. – Х., 2010. – С.188-190.

ція структурно-агрегатного складу, зменшення стійкості агрегатів до дії води, перещільнення орних земель спричиняють погіршення інфільтраційних властивостей, що зумовлює розвиток ерозійних процесів.

Тому сучасне використання земель у Київській області не сприяє одержанню відповідного екологічного й особливо соціально-економічного ефекту. Економічна роль землі ігнорується, знижується економічна ефективність використання сільськогосподарських угідь, погіршується їхній екологічний стан. Однією з причин поглиблення економічної та екологічної кризи при цьому є недосконалість земельних відносин, що потребує їх зміни й удосконалення як у законодавчому полі, так і на регіональному рівні, що було частково опрацьовано та враховано у

«Комплексній програмі розвитку сільського господарства Київської області у 2008-2010 роках та на період до 2015 року»¹.

Унаслідок високої розораності сільськогосподарських угідь (81,7 %) щорічно зростає еродованість орних земель. У ґрунтах області істотно знизився вміст гумусу через дефіцит внесення органічних добрив. Якщо в 1980–1990 роках в області у середньому вносили по 8–12 т органічних і 140–180 кг діючої речовини мінеральних добрив, що наблизилося до рекомендованих агромінімумів, то нині – відповідно до 1 т гною і 36 кг/га NPK. За останні 15 років площа еродованих земель збільшилася майже на 22 %. Водною і вітровою ерозією охоплено майже 506,7 тис. га сільськогосподарських угідь, що становить 18 % усієї площі (табл. 1).

1. Орієнтовна кількість внесених органічних і мінеральних добрив у 2011 році*

Показник	Внесено мінеральних добрив у перерахунку на 100% поживних речовин		Внесено органічних добрив	
	усього, ц	на 1 га посівної площі, кг	усього, т	на 1 га посівної площі, т
Україна	-	48	-	0.6
Київська область	574532	71	997528	1.2

Як видно з даних таблиці 1, у середньому на 1 га сівозмінної площі в Україні було внесено 48 кг NPK і 71 кг в області, що становить близько 25 % від науково обґрунтованих норм. З органічними добривами простежується аналогічна ситуація. Київська область останніми роками заготовляє і вносить дещо більше гною – близько 10-15 % від необхідної кількості.

Таким чином, рівень внесення органічних і мінеральних добрив на порядок менший за науково обґрунтовані норми. Оптимальні обсяги внесення органічних добрив коливаються залежно від різних культур від 10 до 60 т/га. Тому інтенсивність використання земельних ресурсів за рахунок підвищення врожайності сільськогосподарських культур в результаті внесення органічних і мінеральних добрив є одним із найважливіших шляхів підвищення економічної ефективності сільськогосподарських підприємств. Витрати на закупівлю та внесення добрив оку-

повуються за рахунок одержання додаткової продукції з одиниці площі. Слід також зауважити, що окупність органічних добрив буде вищою, ніж мінеральних за рахунок їх нижчої вартості.

Глибока криза, в якій останніми роками перебуває сільське господарство, супроводжується посиленням деградації ґрунтового покриву. Визначено, що тільки один із кожних десяти гектарів сільськогосподарських угідь області знаходиться у задовільному екологічному стані. Така ситуація вимагає негайного запровадження практичних заходів, спрямованих на збереження родючості та припинення деградації ґрунтів. Однак для розроблення ефективної системи ґрунтоохоронних заходів необхідні об'єктивна оцінка фактичного екологічного стану сільськогосподарських земель і прогноз його подальших змін.

Вагомим якісним показником стану сільськогосподарських угідь є рівень їхньої ро-

¹ Комплексна програма розвитку сільського господарства Київської області на 2008-2010 роки та на період до 2015 року / Головне управління агропромислового розвитку Київської облдержадміністрації. – К., 2008.

* Розраховано за даними Державної служби статистики України та Головного управління статистики у Київській області.

дючості. На жаль, посилення дегуміфікації у розораних ґрунтах є негативною тенденцією сьогодення. Втрата гумусу зумовлена кількома причинами, найбільше значення серед яких мають дефіцит надходження органічної речовини, зменшення внесення мінеральних добрив, впровадження багатоопераційних технологій вирощування енерговитратних культур, порушення сівозмінного фактора тощо. Збереження природного родючого потенціалу ґрунтів Київщини – справа цілком реальна за умови належного широкомасштабного запровадження таких заходів, як

внесення підвищених норм органічних добрив, побічної продукції польових культур, вирощування сидератів, хімічна меліорація ґрунту.

За даними Головного управління статистики у Київській області в 2012 році сільськогосподарські культури висівали на площі 1134,6 тис. га, у т.ч. державними і приватними підприємствами – на 884,5 тис. га (78%), господарствами населення – 250,1 тис. га (22%). Порівняно з попереднім роком у 2011 році загальна посівна площа збільшилася на 23,4 тис. га (на 2,1%) (табл. 2).

2. Площа посіву в Київській області у 2007-2011рр.

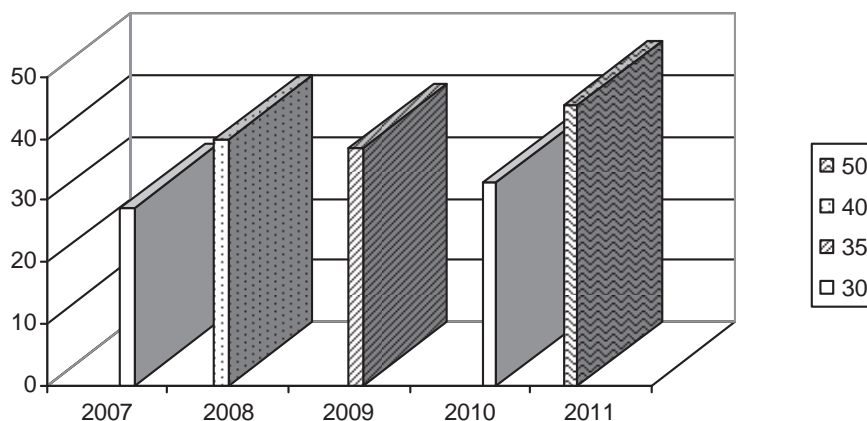
Рік	Посівні площі основних сільськогосподарських культур, тис. га					
	зернові та зернобобові	цукрові буряки (фабричні)	соняшник	картопля	овочі відкритого ґрунту	кормові
2007	643,4	54,6	27,2	100,1	23,3	170,5
2008	655,2	30,0	45,1	95,6	23,5	146,0
2009	648,2	24,9	44,8	93,3	22,5	133,3
2010	619,8	41,0	66,7	94,0	22,9	125,3
2011	612,1	40,1	86,0	97,7	26,1	-

У 2011 році загальний обсяг виробництва продукції рослинництва порівняно з 2010 роком збільшився на 27,6%, у т.ч. в сільськогос-

подарських підприємствах – на 38,6%, у господарствах населення – на 16,9% (табл. 3).

3. Урожайність основних сільськогосподарських культур у Київській області в 2007-2011 рр.

Рік	Урожайність з 1 га зібраної площі, т					
	зернові та зернобобові	цукрові буряки (фабричні)	соняшник	картопля	овочі відкритого ґрунту	кормові
2007	2,88	31,2	1,51	13,9	18,9	2,79
2008	4,00	33,5	1,84	15,5	21,7	2,60
2009	3,85	30,2	2,09	14,6	20,4	4,41
2010	3,30	26,8	1,84	15,9	19,9	5,76
2011	4,55	37,1	1,94	18,7	19,9	-

Динаміка врожайності зернових та зернобобових культур у 2007 - 2011 рр.¹

¹ Розраховано за даними Головного управління статистики у Київській області.

За рахунок розширення площі посіву в 2011 році зібрано значно кращий урожай зерна та зернобобових. Порівняно з 2007 роком урожайність зросла близько на 37% та 27% з попереднім роком (рис.).

Незважаючи на досягнення, аграрна сфера потребує в подальшому удосконалення земельних відносин і заходів державної підтримки сільськогосподарських підприємств. Аналіз еколого-економічної ситуації Київського регіону підводить до висновку, що на сьогодні ступінь екологічної безпеки є надзвичайно складним та не однозначним. Незадовільний стан сільськогосподарських угідь свідчить про невідкладність заходів щодо екологічного оздоровлення земель, необхідність найшвидшого запровадження і широкого використання у виробництві екологобезпечних, природоохоронних і ресурсозберігаючих технологій. Вкрай важливо застосування системного науково обґрунтованого підходу до процесів використання,

збереження та відтворення родючості ґрунтів, здійснення збалансованих землемеліоративних і землеохоронних заходів з урахуванням особливостей природно-кліматичних зон і районних АПК, підвищення родючості ґрунтів (внесення добрив, регулювання водного режиму, удосконалення технологій обробітку ґрунту, запровадження екологобезпечних систем землеробства).

Слід зазначити, що врахування еколого-економічних чинників в умовах ринкових перетворень щодо раціонального використання земельних ресурсів здійснюється шляхом визначення способів ефективного використання земель за цільовим призначенням та обов'язкових заходів щодо запобігання негативного впливу на природну родючість ґрунтів. Це зумовлює переорієнтацію управління сталим регіональним розвитком Київської області, що потребує вирішення низки важливих завдань сьогодення.

Досліджено сучасний стан формування і використання земельно-ресурсного потенціалу аграрної сфери на прикладі Київської області. Наводиться перелік нерозв'язаних проблем основних положень землекористування в сучасних умовах.

Исследовано современное состояние формирования и использования земельно-ресурсного потенциала аграрной сферы на примере Киевской области. Приводится перечень нерешенных проблем основных положений землепользования в современных условиях.

The current state of forming and use of earth-resource potential of agrarian sphere is studied on the example of Kyiv area. A list over of unsolved problems of substantive provisions of land-tenure in modern terms is provided.

*

Л.В. ШКУРЕНКО, аспірант*
**Національний університет біоресурсів
і природокористування України**

Формування центрів з виробництва насіння озимих зернових культур

Статистика останніх років показує, що існує багато проблем у вітчизняному насінництві озимих зернових культур, а саме – засилення зарубіжних сортів на ринку оригінального насіння України, низька платоспроможність виробників товарного зерна, відсутність статистичної звітності на насінневу продукцію, низький рівень розвитку маркетингової служби стосовно популяри-

зації вітчизняного насіння. Разом із тим вивчення досвіду організації насінництва розвинутих країн світу показало, що найбільшого успіху галузь досягла за умови запровадження прикладних досліджень селекції та насінництва в приватному секторі. До найуспішніших транснаціональних компаній світу, що займалися насінництвом, належать Cargill, Central Soya, Monsanto, Rank

---

* Науковий керівник - В.К. Збарський, доктор економічних наук, професор.

За рахунок розширення площі посіву в 2011 році зібрано значно кращий урожай зерна та зернобобових. Порівняно з 2007 роком урожайність зросла близько на 37% та 27% з попереднім роком (рис.).

Незважаючи на досягнення, аграрна сфера потребує в подальшому удосконалення земельних відносин і заходів державної підтримки сільськогосподарських підприємств. Аналіз еколого-економічної ситуації Київського регіону підводить до висновку, що на сьогодні ступінь екологічної безпеки є надзвичайно складним та не однозначним. Незадовільний стан сільськогосподарських угідь свідчить про невідкладність заходів щодо екологічного оздоровлення земель, необхідність найшвидшого запровадження і широкого використання у виробництві екологобезпечних, природоохоронних і ресурсозберігаючих технологій. Вкрай важливо застосування системного науково обґрунтованого підходу до процесів використання,

збереження та відтворення родючості ґрунтів, здійснення збалансованих землемеліоративних і землеохоронних заходів з урахуванням особливостей природно-кліматичних зон і районних АПК, підвищення родючості ґрунтів (внесення добрив, регулювання водного режиму, удосконалення технологій обробітку ґрунту, запровадження екологобезпечних систем землеробства).

Слід зазначити, що врахування еколого-економічних чинників в умовах ринкових перетворень щодо раціонального використання земельних ресурсів здійснюється шляхом визначення способів ефективного використання земель за цільовим призначенням та обов'язкових заходів щодо запобігання негативного впливу на природну родючість ґрунтів. Це зумовлює переорієнтацію управління сталим регіональним розвитком Київської області, що потребує вирішення низки важливих завдань сьогодення.

Досліджено сучасний стан формування і використання земельно-ресурсного потенціалу аграрної сфери на прикладі Київської області. Наводиться перелік нерозв'язаних проблем основних положень землекористування в сучасних умовах.

Исследовано современное состояние формирования и использования земельно-ресурсного потенциала аграрной сферы на примере Киевской области. Приводится перечень нерешенных проблем основных положений землепользования в современных условиях.

The current state of forming and use of earth-resource potential of agrarian sphere is studied on the example of Kyiv area. A list over of unsolved problems of substantive provisions of land-tenure in modern terms is provided.

*

Л.В. ШКУРЕНКО, аспірант*
**Національний університет біоресурсів
і природокористування України**

Формування центрів з виробництва насіння озимих зернових культур

Статистика останніх років показує, що існує багато проблем у вітчизняному насінництві озимих зернових культур, а саме – засилення зарубіжних сортів на ринку оригінального насіння України, низька платоспроможність виробників товарного зерна, відсутність статистичної звітності на насінневу продукцію, низький рівень розвитку маркетингової служби стосовно популяри-

зації вітчизняного насіння. Разом із тим вивчення досвіду організації насінництва розвинутих країн світу показало, що найбільшого успіху галузь досягла за умови запровадження прикладних досліджень селекції та насінництва в приватному секторі. До найуспішніших транснаціональних компаній світу, що займалися насінництвом, належать Cargill, Central Soya, Monsanto, Rank

* Науковий керівник - В.К. Збарський, доктор економічних наук, професор.

Horis McDondall, Sandos Ciba Geigy Ltd, Saatenunion GmbH та інші¹.

Було визначено основні з переваг досягнутого успіху названих компаній. Зокрема, ефективність розвитку Cargill полягає в тому, що компанія розвивається на розгалуженій диверсифікації бізнесу і є одним із найбільших в Україні експортерів зерна, олійних культур та продуктів їх переробки². До 1998 року займалася гібридизацією насіння кукурудзи на теренах України, проте потім насінневий напрям бізнесу було продано компанії "Монсанто", яка в свою чергу є одним із світових лідерів по виробництву насіння кукурудзи³.

По групі озимих зернових культур ефективні показники розвитку насінництва має компанія Saatenunion GmbH. Підприємство є спеціалізованим виробником насіння, було засноване в 1965 році та об'єднує сім середніх селекційних підприємств із понад 100-річним досвідом розведення насіння. Компанія виробляє енергозберігаючі та високопродуктивні сорти насіння для культур-представників європейського рослинництва⁴.

Спільною рисою зарубіжної організації насінництва для названих селекційних підприємств є запровадження прикладних досліджень у приватний сектор, кооперація виробництва з іншими потужними виробниками сільськогосподарської продукції. Зазначені відмінності зарубіжної організації вітчизняного насінництва порівняно із зарубіжним були висвітлені в працях українських вчених-селекціонерів М.М. Гаврилюка, М.Д. Безуглого, М.О. Кіндрука, В.В. Кириченка, О.В. Захарчука. Ними й іншими вченими визначено, що передумовами формування зарубіжної організації насінництва був капіталістичний спосіб виробництва, який вимагав максимальної економічної віддачі. Вчені зазначають, що нині приватний сектор займається прикладними дослідженнями насінництва, виробництвом і маркетингом насіння⁵.

¹ Маматов М.О. Насінництво сільськогосподарських культур: посібник / М.О. Маматов, В.Г. Чайка, В.В. Вишневський. – К.: ПП "WELCOME", 2009. – 156 с.

² <http://www.cargill.com/>

³ <http://www.monsanto.com/whoweare/Pages/monsanto-history.aspx>

⁴ <http://www.saaten-union.com.ua/>

⁵ Маматов М.О. Насінництво сільськогосподарських культур: посібник / М.О. Маматов, В.Г. Чайка, В.В. Вишневський. – К.: ПП "WELCOME", 2009. – 156 с.

Мета статті – розроблення альтернативного напрямку розвитку насінництва озимих зернових культур на основі зарубіжного досвіду ведення насінництва. Слід зазначити, що пріоритетність озимих зернових полягає в тому, що вони являють собою групу культур, вітчизняна селекція яких на нинішній час займає одну з потужних позицій виробника насіння на теренах України та в пострадянських країнах.

Теоретичною і методологічною основою дослідження став системний підхід до вивчення економічних явищ. При цьому були використані діалектичний метод дослідження при узагальненні теоретичних та методичних аспектів щодо формування насінництва озимих зернових культур; абстрактно-логічний при виділенні особливостей виробництва насіння; метод конкретизації та історичний метод при з'ясуванні нормативно-правових аспектів виробництва насіння; метод аналізу та порівняння при дослідженні стану й ефективності виробництва насіння озимих зернових культур.

Однією з особливостей зарубіжного досвіду є ведення прикладних досліджень у приватному секторі, тоді як вітчизняне оригінальне насінництво представлене науковими інститутами, які потребують технічного та морального переозброєння. Тому першочергово було запропоновано перевести існуючі науково-дослідні установи з державної форми власності в приватну.

Головною метою створення приватного підприємства є розвиток вітчизняної маркетингової діяльності галузі виробництва насіння озимих зернових культур і посилення контролю з боку власників прав на сорт за дотриманням агротехнологічних вимог щодо розмноження насіння сільськогосподарськими підприємствами, поліпшення якості посівного матеріалу.

На основі аналізу розвитку оригінального насінництва було встановлено, що середній обсяг земельного масиву первинного насінництва озимих зернових культур охоплює близько 8,5 тис. га⁶. Нами було запропоновано створення чотирьох регіональних селекційних приватних вітчизняних підприємств

⁶ Щорічний звіт Української насінневої інспекції 2010 року. – К.: Українська насіннева інспекція, 2011.

(для степової, лісостепової, поліської та змішаної зон), вартість капітальних інвестицій яких становить 170 млн грн (табл. 1). Кошти,

необхідні для запуску одного новоствореного селекційного центру, відповідно до проведених розрахунків становлять 42,5 млн грн.

1. Розрахунок потреби в основному капіталі для створення насіннєвих центрів по виробництву насіння озимих зернових культур*

Назва об'єкта капітальних інвестицій	Кількість, од	Вартість 1 од., грн	Усього, млн грн
1. Оснащення лабораторій Ambala Agro	4	10,00	40,00
2. Насіннезбиральний комбайновий парк марки Sampo SR 2010	36	1,80	64,80
3. Тракторний парк CASE 335	12	1,20	14,40
4. Обприскувач самохідний IBIS 2500	4	0,45	1,80
5. Причіпне обладнання:			
Культиватори	8	0,80	6,40
сівалки	8	0,80	6,40
дискові-борони БПД-6,1 «Фрегат»	8	0,28	2,24
розкидач мінеральних добрив Axis	8	0,12	0,96
6. Автомобіль КамАЗ	36	0,15	5,40
7. Будівництво насіннєвих заводів	4	6,80	27,20
8. Інші витрати			0,40
Усього	×	×	170,00

* Власні розрахунки.

Ефективність окупності створення селекційного центру розраховано на прикладі лісостепової зони. Згідно з даними Української насіннєвої інспекції потреба в насінні підприємств Лісостепу в 2010 році становила близько 680 т¹. Відповідно до потреби було визначено, що середній розмір селекційного підприємства повинен становити не більше 2125 га. Земельний масив має бути розподілений між ділянками: випробування нових сортів (5 га); виробництва насіння сортової чистоти RR2 (21 га); для виробництва с/еліти. При зазначеному поділі земельних ресурсів підприємства потреба в посівному матеріалі буде повністю забезпечена з урахуванням страхового фонду.

Основне джерело грошових надходжень у підприємстві вбачається в реалізації насіння репродукції с/еліти й надходженні роялті. Операційні витрати включають в себе витрати для створення сприятливих умов праці та повноцінного дотримання технології вирощування насіння. В прогнозованому русі грошових потоків була передбачена компенсація відсотків за користування кредитними коштами підприємства з боку держави на

рівні 50%. Для визначення окупності залучених інвестицій і привабливості виробничої діяльності було проаналізовано прогнозний рух коштів новоствореного селекційного підприємства (табл. 2).

З метою популяризації вітчизняного насінництва було запропоновано скасувати нарахування податку на додану вартість на продукцію новостворених підприємств. Відповідно до умов СОТ вплив на формування ціни заборонений, тому що може викривляти процес ціноутворення порівняно з іншими учасниками ринку². Зважаючи на значущість насінництва в сільському господарстві, механізм популяризації вітчизняного насіння повинен бути запроваджений тимчасово на період становлення повноцінного виробництва, а саме на п'ять років.

Тенденції ефективного виробництва вітчизняного насінництва в межах внутрішнього ринку передбачають у перспективі вихід на міжнародні ринки. Зокрема в ході досліджень було встановлено, що існує Міжнародна насіннєва асоціація, метою якої є співпраця з урядами країн-учасниць організації з метою підтримки економічної ефективності

¹ Щорічний звіт Української насіннєвої інспекції 2010 року. – К.: Українська насіннєва інспекція, 2011.

² www.zoda.gov.ua/article/889/perspektivi-rozvitku-sil'skogo-gospodarstva.html.

виробництва насіння, поліпшення якості продукції, підвищення стандартизації. Організація також займається моніторингом тенденцій та прогнозів у сфері торгівлі, сільського господарства й захисту навколишнього природного середовища, оподатку-

вання¹. Запропоновані заходи щодо створення селекційних центрів із виробництва озимих зернових культур є передумовою щодо входження до Національної асоціації виробників насіння.

2. Прогнозний рух коштів по новоствореному селекційному центру лісостепової зони, тис. грн

СТАТТІ	Початкові інвестиції	1-й рік	2-й рік	3-й рік	4-й рік	5-й рік	6-й рік	
1. Операційна діяльність								
1.1	Надходження від операційної діяльності	0	33 047	36 351	39 986	43 985	48 384	53 222
	від реалізації с/еліти		20 150	22 165	24 382	26 820	29 502	32 452
	додатковий дохід від роялті		12 896	14 186	15 604	17 165	18 881	20 770
1.2	Витрати операційної діяльності	0	15 697	17 266	18 993	20 892	22 982	25 280
	обслуговування сортових посівів		36	40	44	49	53	59
	обслуговування посівів насіння репродукції врожаю RR2		132	146	160	176	194	213
	обслуговування посівів насіння репродукції врожаю с/еліта		13 403	14 743	16 217	17 839	19 623	21 585
	утримання управлінського персоналу		2 125	2 338	2 571	2 828	3 111	3 422
2. Інвестиційна діяльність								
2.1	Придбання основних засобів	42 500						
3. Фінансова діяльність								
3.1	Надходження від фінансової діяльності	42 500						
	залучення кредитних коштів	42 500						
3.2	Витрати фінансової діяльності	0	13 296	12 264	10 652	12 966	12 168	0
	погашення тіла кредиту		6 071	6 071	8 071	11 071	11 214	0
	нараховано відсотків за користування кредитом, усього		7 225	6 193	5 161	3 789	1 906	0
	сплата % за користування кредитом 50% сплачується державою		3 613	3 096	2 580	1 894	953	0
	сплата % за користування кредитом 50% сплачується підприємством		3 613	3 096	2 580	1 894	953	0
4.	Залишок коштів на кінець року	0	7 666	9 917	10 342	10 127	13 235	27 942
	Від операційної діяльності	0	17 350	19 085	20 993	23 093	25 402	27 942
	Від інвестиційної діяльності	-42 500	0	0	0	0	0	0
	Від фінансової діяльності	42 500	-9 684	-9 168	-10 652	-12 966	-12 168	0

Підводячи підсумки проведеного дослідження можна відзначити, що запропонований проект створення селекційного центру із виробництва насіння озимих зернових культур ґрунтується на таких засадах:

переведення прикладних досліджень галузі насінництва озимих зернових культур у приватний сектор;

передбачення державної компенсації відсотків за користування кредитними коштами у вигляді 50%;

скасування податку на додану вартість на продукцію новостворених підприємств на п'ять років на період становлення виробничої діяльності.

Основними перевагами запропонованого проекту є:

створення умов для ефективного розвитку вітчизняного насінництва озимих зернових культур;

матеріальна зацікавленість підприємства в розмноженні насіння створить перед-

¹ <http://www.propozitsiya.com/?page=149&itemid=2945&number=97>.

умови для розвитку маркетингу посівного матеріалу;

мотивація в одержанні коштів за користування правами на сорт вигляді приросту від використаного насіння створить необхідність у підприємстві мати ревізійну комісію, що займатиметься контролем за дотриманням технологічних вимог використання насіння;

висока рентабельність виробництва дасть можливість новоствореному підприємству впроваджувати сучасні світові інновації виробництва;

у масштабах країни запропонований проєкт може стати одним із механізмів підвищення врожайності.

📖 Комплексно розглянуто зарубіжний досвід організації насінництва озимих зернових культур, на основі якого було розроблено проєкт розвитку вітчизняного насінництва озимих зернових культур.

📖 Комплексно рассмотрен зарубежный опыт организации семеноводства озимых зерновых культур, на основе которого был разработан проєкт развития отечественного семеноводства озимых зерновых культур.

📖 An article deals with a complex foreign experience of seeding winter crops on which was a draft of the national seed production of winter crops.

* * *

Сільськогосподарська кооперація в Україні: проблеми та перспективи розвитку

Нинішній рік Генеральна Асамблея ООН оголосила Міжнародним роком кооперативів, підкреслюючи цим вагомість їхнього внеску в соціально-економічний розвиток світової спільноти. Такий крок сприятиме формуванню й розвитку кооперативних структур шляхом підвищення ролі кооперативів у сталому розвитку економіки. Міжнародна увага до кооперації стала поштовхом до організації Всеукраїнської науково-практичної конференції «Кооперативний маркетинг в агробізнесі: проблеми і перспективи розвитку в Україні», яка відбулася 6 квітня 2012 року на базі Житомирського національного агроекологічного університету.

До участі в конференції було запрошено вітчизняну плеяду відомих науковців, відданих ідеї кооперації, до яких приєдналися молоді дослідники, що прагнуть виявити і розкрити причини стримування кооперативних процесів, а також запропонувати механізми та інструменти їх подолання. У роботі конференції також взяли участь керівники кооперативів, представники органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування, викладачі курсу сільськогосподарської кооперації аграрних університетів України.

Наукове зібрання вітальними словами відкрили ректор Житомирського національного агроекологічного університету професор В. М. Микитюк, віце-президент Союзу сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів України професор В. А. Львов і заступник начальника Головного управління агропромислового розвитку Житомирської облдержадміністрації, кандидат сільськогосподарських наук Є. М. Данкевич. Вони наголосили на важливості розв'язання проблем формування й розвитку кооперативів, належного законодавчого їх визнання та відповідної державної підтримки у процесі функціонування.

Пленарні доповіді конференції розпочав доктор економічних наук, професор, академік НААН, директор ННЦ «Інститут аграрної економіки» Ю. О. Лупенко виступом про роль кооперації у стратегії розвитку сільського господарства України. Науковцем наголошено на перспективності таких організаційних моделей обслуговуючих кооперативів, як спеціалізовані та багатофункціональні, а також кооперативи при сільських громадах.

Проблеми законодавчо-нормативної та інформаційної складових розвитку сільськогоспо-

дарських обслуговуючих кооперативів (СОК) деталізовано доктором економічних наук, професором, членом-кореспондентом НААН, академіком-секретарем Відділення аграрної економіки і продовольства НААН В.М. Жуком. Зокрема, він акцентував увагу на проблемах невизначеності правового статусу СОК, недостатньої інформативності даних їх фінансової та статистичної звітності, відсутності норм обліково-аналітичного забезпечення і визначення пріоритетності у пільгах та державній підтримці.

Надзвичайно інформативною, ґрунтовною та глибокомасштабною була доповідь одного з фундаторів вітчизняної науки та практики кооперування, доктора економічних наук, професора ДУ «Інститут економіки і прогнозування НАН України» Л. В. Молдаван стосовно місця і ролі кооперативів у сталому розвитку аграрного сектору економіки. Доповідачка вдало обґрунтувала місце кооперативів у сталому розвитку сільського господарства, проілюструвавши це переконливим прикладами зарубіжної практики функціонування кооперативних структур. Зокрема, відмічено, що завдяки кооперативам реалізується 80 % товарної продукції у Скандинавії, 65 % – у Нідерландах, 50-52 % – у Німеччині, Іспанії, Франції тощо. Основними формами підтримки кооперативів у світовій практиці є: законодавче унормування некомерційної природи кооперативів; державна участь у формуванні матеріально-технічної бази; участь у формуванні системи кооперативних банків, здешевлення процентної ставки; співпраця з кооперативами на ринках (державне замовлення); оплата складування продукції, вилучення з продаж тощо; консультаційне забезпечення.

На конференції було заслухано доповіді голів обслуговуючих кооперативів Житомирської області: В. М. Хаюка (кооператив «Злагода» с. Кодня Житомирського району), О. А. Лупаїни (СОК «Поліський світанок» с. Хочине Олевського району), С. О. Воловодовського (молочарський кооператив с. Соболівка Романівського району). Ці виступи вирізнялися яскравістю висвітлення повсякденних проблем господарювання та цінністю практичного досвіду.

Дискусійна частина конференції відбувалася за двома секційними напрямками: «Місце та роль сільськогосподарської обслуговуючої кооперації в ринковій економічній системі та сучасному агробізнесі» та «Роль наукових досліджень і вищої

освіти у формуванні кооперативного руху в Україні». Модераторами дискусії у першій секції стали найяскравіші послідовники кооперативної ідеї на Полтавщині – доктори економічних наук, професори В. В. Гончаренко та А. О. Пантелеймоненко. В межах окресленої тематики виступили доктори економічних наук, професори І. І. Вінніченко (м. Дніпропетровськ), Т. О. Зінчук (м. Житомир), Ф. В. Горбонос та М. Г. Шульський (обидва з м. Львів).

У своєму виступі І. І. Вінніченко зосередив увагу на організаційно-правових аспектах розвитку обслуговуючих кооперативів, зокрема, на проблемі чіткого визначення правового статусу окремих їх підвидів. Доповідь Т. О. Зінчук була спрямована у русло актуалізації ролі Європейської Асоціації сільськогосподарських кооперативів СОРА-COGECA у Європейському Союзі. У цьому контексті підкреслено, що кооперативні організації фермерів істотно впливають на політичне життя країн ЄС через визначальну роль у розробці аграрної політики, встановленні цін на сільськогосподарську продукцію, визначенні розмірів державного субсидування та кредитування, підтримці дрібного виробництва, субсидуванні експорту тощо.

Координатором дискусії другого напрямку став доктор економічних наук, професор І. О. Соловійов (Херсонський аграрний державний університет). У цій секції були представлені доповіді кандидатів наук, доцентів А. О. Соколової (м. Луцьк), Н. І. Степаненко (м. Житомир), В. А. Єфанова (м. Суми) та О. В. Макушок (м. Умань).

Тенденції та сучасний рівень розвитку обслуговуючих кооперативів Волинської області було представлено у доповіді А. О. Соколової. Зокрема, на прикладах успішного функціонування

молочарського СОК «Барвінок» Шацького району, СОК «Молочний» Володимир-Волинського району, плодоовочевого СОК «Симфонія» Іваничівського району, СОК «Турійський» Турійського району та іншими доповідачами було визначено проблеми та перешкоди розвитку СОК Волинської області, які є типовими для кооперативів усієї території України: низький рівень навчання, інформаційної ролі, дорадництва серед потенційних груп, які можуть створити сільськогосподарські кооперативи; необізнаність сільського населення з принципами діяльності СОК, нерозуміння вигоди кооперації; відсутність лідерів і активістів кооперативного руху тощо.

Окремою увагою слід відмітити доповіді Н. І. Степаненко та О. В. Макушок, які носили теоретико-методологічний характер й були націлені на пропагування теорії кооперації серед студентства вищих навчальних закладів України з метою її поглиблення та розвитку.

Заключною стала доповідь організатора конференції доктора економічних наук, професора Житомирського національного агроекологічного університету В. В. Зіновчука на тему «Сільськогосподарська кооперація в Україні: Quo Vadis?». Метою виступу він визначив аналіз чинників, які заважають кооперативній ідеї розкрити свій потенціал в Україні, державі з багатим історичним досвідом розвитку кооперації. Крім того, на основі багаторічних теоретичних досліджень автором доповіді сформульовано основні напрями забезпечення дієвості процесу перетворення сільськогосподарських кооперативів у невід'ємну складову ринкової економічної системи та демократичного суспільства в Україні.

*Л. НЕДІЛЬСЬКА, кандидат економічних наук
Житомирський національний агроекологічний університет*

*

Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація (засідання „круглого столу”)

18 квітня 2012 року в Державній установі «Інститут економіки та прогнозування НАН України» відбулося засідання круглого столу, на якому презентовано наукову доповідь «Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація», підготовлену у відділі економіки і політики аграрних перетворень Інституту.

У роботі круглого столу взяли участь вчені наукових установ НАН України, Національної академії аграрних наук України, народні депутати України, відповідальні працівники Міністерств аграрної політики та продовольства; регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства; Державного агентства земельних ресурсів України, представники міжнародних організацій, що працюють в Укра-

Селянські домогосподарства: соціально-економічні умови розвитку

Однією з найгостріших проблем, пов'язаних із реформуванням аграрної економіки, побудовою соціально орієнтованої ринкової системи господарювання є становлення та розвиток багатокладного аграрного виробництва.

Вищенаведене й послугувало основою для подальшого становлення і розвитку приватного сектора на селі, до якого автор рецензованої монографії¹ цілком справедливо відносить, насамперед, особисті селянські та фермерські господарства. Дійсно, основними виробниками сільськогосподарської продукції серед господарств населення (особистих селянських господарств, виробників продукції на присадибних ділянках, колективне й індивідуальне садівництво, колективне та індивідуальне городництво й дачні ділянки) є особисті селянські господарства, на які припадає 50% і більше.

Нині приватний дрібнотоварний сектор разом із сільськогосподарськими підприємствами є головними виробниками сільськогосподарської продукції в Україні. Перші та другі виступають не лише як взаємодоповнюючі, але певною мірою і як конкуруючі господарські системи. Це зумовлює доцільність розгляду проблем розвитку малих форм господарювання й, насамперед, селянських домогосподарств порівняно із сільськогосподарськими підприємствами, тим більше, що майбутнє – безумовно, за останніми (включаючи сімейні фермерські господарства).

З приводу значного розширення в Україні землекористування селянських домогосподарств за рахунок земель великих сільськогосподарських підприємств колишнього суспільного сектору серед політиків, учених, менеджерів сільськогосподарського виробництва, практиків існують різні думки.

Одні з них вважають цей процес невиправданим і відносять його до головних причин обвального падіння виробництва сільськогосподарської продукції в роки аграрних трансформацій. Інші ж, навпаки, переконані, що без передання частини земель колишніх колективних сільськогосподарських підприємств та радгоспів у влас-

ність і користування малих форм господарювання, зокрема особистих селянських господарств, зниження обсягів виробництва продукції аграрного виробництва у країні було б набагато більшим порівняно з тим, що фактично сталося. Вихід продукції з одиниці земельної площі, в тому числі рослинницької, у дрібнотоварному секторі економіки агропродовольчого виробництва в кілька разів перевищує аналогічний показник сільськогосподарських підприємств.

Ось чому вивчення умов розвитку селянських домогосподарств й усього дрібнотоварного приватного сектору господарювання на селі заслуговує глибокого розгляду та всебічної оцінки, і не тільки в умовах трансформаційного періоду, а й у перспективі, причому з огляду на їхню продуктивність та ефективність, з позицій не лише суто економічних, а й соціальних. Слід підкреслити, що для проведення досліджень у даному плані останнім часом з'явилися певні можливості, раніше відсутні. Зокрема, Державна служба статистики України почала видавати статистичні збірники щодо домогосподарств у цілому та окремо щодо господарств населення, з рослинництва і тваринництва. Крім того, з'явилися публікації матеріалів анкетного опитування особистих селянських господарств, сільських домогосподарств, фермерів, статті, присвячені їхньому розвитку, що дає змогу започаткувати процес узагальнення й здобуття всебічних оцінок діяльності малих форм господарювання (МФГ) на селі.

Неодмінною умовою успішного вирішення завдань розвитку аграрного виробництва та підвищення матеріального добробуту його населення є системний аналіз об'єктивної інформації, що характеризує їхній стан. Тому особливої цінності рецензованій монографії надає вміщена в ній статистична інформація Державної служби статистики України та Міністерства аграрної політики та продовольства України, що узагальнена автором у таблицях, схемах і діаграмах та дасть можливість читачеві мати неупереджене уявлення щодо стану аграрної сфери економіки країни в цілому і селянських домогосподарств зокрема.

Не можна не погодитись із автором, що нині багатоаспектна проблема становлення та розви-

¹ Штимак І.В. Соціально-економічні умови розвитку селянських домогосподарств: монографія / І.В. Штимак [за ред. проф. В.К. Збарського]. –К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – 278 с.

тку МФГ (як підприємницьких, так і не підприємницьких) ще, на жаль, не піддавалася досконалому аналізу й не одержала широкого висвітлення у вітчизняній літературі. Що ж до питань розвитку МФГ в реальному секторі аграрної економіки та у зв'язку з їх роллю у трансформаційних процесах сучасного аграрного виробництва, то вони залишаються ще недостатньо дослідженими (с. 28-54). Проблеми організації стійкої взаємодії малих і великих підприємницьких структур, селянських домогосподарств між собою, розвиток малого бізнесу всередині великих сільськогосподарських корпорацій, досвід успішного функціонування малих багатопрофільних структур тощо – всі ці питання залишаються актуальними нині як у теоретичному, так і в практичному аспектах.

Саме цим темам, судячи по рецензованій монографії, й присвячено дослідження. На думку її автора, намічена у сучасних українських умовах недооцінка ролі та соціально-економічного потенціалу дрібнотоварного сектору сільських поселень, ігнорування проблем їхнього розвитку є великомасштабним стратегічним прорахунком. Значною мірою саме селянські домогосподарства виступають своєрідними інкубаторами мікро-економічних передумов стабілізації майбутнього стійкого розвитку сільських поселень України. Сказане вище зумовлює актуальність вивчення проблеми соціально-економічного розвитку селянських домогосподарств як феномена української дійсності (с. 63-68).

Авторське бачення законодавчої бази, яка формує правове середовище приватного сектору на селі, проявляється в аналітичному підході до законів, державних документів і процедур щодо державної підтримки малого підприємництва та інших МФГ в аграрному секторі економіки (фермерських, особистих селянських господарств тощо) (с. 42-54).

До беззаперечних переваг монографії слід віднести її продуману структуру, наявність значної кількості схем, діаграм, таблиць, насиченість прикладами й цифрами саме з функціону-

вання малих форм господарювання сільських поселень Закарпатського регіону.

Разом із тим окремі положення рецензованої монографії мають описовий характер і не завжди аргументовані. Це в основному стосується до розділу III "Найважливіші шляхи поліпшення функціонування селянських домогосподарств" (с.155-156), в якому слід було б детальніше визначити роль та місце малих форм господарювання Закарпаття і селянських домогосподарств, зокрема, у модернізації аграрного сектору регіону, а також підрозділу 3.4 (с.194), де автор формулює положення про необхідність активного втручання держави в трансформаційні процеси, що відбуваються нині в аграрному секторі економіки України. Вважаємо, що тут доцільно було б глибше висвітлити механізми державного регулювання й державної підтримки селянських домогосподарств, насамперед, сільських поселень, оскільки ринкова трансформація аграрного сектору економіки вимагає оновлення ролі держави в регулюванні економічних і соціальних процесів (с.196).

Оцінюючи рецензовану монографію позитивно, слід зазначити, що наявність такого видання зумовлена потребами життя. Вона виконана на високому теоретичному рівні, є цілісною оригінальною роботою, актуальною для науки й практики та для можливих подальших досліджень щодо формування сучасних організаційних форм господарювання на засадах збалансованого партнерства. Це цікаве новаторське дослідження, в якому чи не вперше у вітчизняній економічній науці автор так ґрунтовно і всебічно проаналізував проблеми соціально-економічного розвитку домогосподарств в українському селі. Проте воно, природно, не дає вичерпних відповідей на всі питання стратегії розвитку селянських домогосподарств, а деякі з його положень є дискусійними. Видання характеризується логічним, доступним для сприйняття викладенням матеріалу, є цікавим та корисним для наукових працівників, викладачів, аспірантів і студентів.

*М.А. ЛЕНДЕЛ, доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент НААН*

* * *